

9

КИЇВ-1977

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Видатна праця творчого марксизму (До 60-річчя написання В. І. Леніним книги «Держава і революція»)
- Торжество ідей Великого Жовтня в будівництві соціалізму і комунізму в СРСР
- Діалектичний та історичний матеріалізм — методологічна основа історичного дослідження

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

Художній редактор *Б. В. Ситко*

Технічні редактори *С. С. Грабовська, О. В. Дивуля*

Коректор *П. О. Пляшков*

БФ 34779. Здано до набору 29.VII 1977 р. Підписано до друку 11.IX 1977 р. Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 2. Умовний друк. арк. 11,0. Обл.-вид. арк. 16,18. Тираж 3920 прим. Зам. К-129.

Видавництво «Наукова думка», 252091, Київ, МСП, вул. Репіна, 3

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 9 (198), 1977, сентябрь. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (198)

ВЕРЕСЕНЬ

1977

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Ібрагімов М. М., Мороз Б. І. Видатна праця творчого марксизму (До 60-річчя написання В. І. Леніним книги «Держава і революція») 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Сільченко З. О. Торжество ідей Великого Жовтня в будівництві соціалізму і комунізму в СРСР 15

Методологія і методика історичних досліджень

- Косолапов В. В. Діалектичний та історичний матеріалізм — методологічна основа історичного дослідження 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Буравченков А. О. Про участь демократичного офіцера російської армії у революційному русі 34
- Півень О. Г. (Ворошиловград). З історії воєнно-організаторської діяльності більшовиків Донбасу 42
- Гусєв В. І., Поджіо Д. Г. До викриття буржуазно-націоналістичних спекуляцій навколо так званих українських устансових зборів 45

* * *

- Пиха Д. Д. Підготовка трудящих України до місцевої протиповітряної оборони (1929—1941 рр.) 53
- Бондаренко Л. Г. (Одеса). Боротьба Компартії України за здійснення економічної політики (1923—1925 рр.) 61
- Петров М. (НРБ). Роль болгаро-російських взаємовідносин у створенні Болгарської держави (1877—1879 рр.) 70

ЗАМІТКИ

- Коломієць О. Г. (Рубіжне Ворошиловградської обл.). З досвіду роботи партійних організацій України по підвищенню політичної активності комуністів 76
- Форгель І. А. (Львів). Зростання партійних організацій західних областей України в 1952—1955 рр. 80
- Магнер Г. І. (Ленінград). Місто Олега Древлянського (До 1000-річчя Олевська) 83

Борці за щастя народу

- Булкіна В. П. Вірний син ленінської партії (До 90-річчя з дня народження П. П. Постишева) 88

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Александра М. Ф., Гірченко Я. В. Висвітлення впливу Великого Жовтня на революційний рух в Азії 95

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Більшовики України в Жовтневій революції (Хроніка подій). Вересень 1917 р. 99

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Кисельов В. І. На заклик Володимира Ілліча Леніна — в Країну Рад (Закінчення) 112

НАШ КАЛЕНДАР

- Дробот В. П. (*Львів*). Важливий етап воєнного будівництва (До 10-річчя прийняття діючого Закону СРСР про загальний військовий обов'язок) . . . 117
Рознер І. Г. Славний син башкирського народу (До 225-річчя з часу народження Салавата Юлаєва) 118
Сергієнко Г. Я. Селянська війна в Росії під проводом К. О. Булавіна і піднесення антифеодальної боротьби на Україні 121

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Гамрецький Ю. М. Солдатські маси на Україні у підготовці і проведенні соціалістичної революції 127

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Слободанюк О. М. (*Ровно*), Маключенко В. І. (*Ровно*). С. Колтунюк. Вихуємо патріотів 137
Сарбей В. Г., Сидоренко В. П. М. В. Резницкая. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926—1937). Очерк историографии проблемы 138
Смолінчук О. І. (*Львів*), Чуприна В. М. (*Львів*), Варгатюк П. Л. В. В. Мусієнко. Більшовики України в Жовтневій революції 139
Парасунько О. А., Пуτρο О. І., Шевченко Ф. П. В. И. Буганов. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв. 143
Кулинич І. М., Сохань П. С. Р. П. Гришина. Возникновение фашизма в Болгарии. 1919—1925 гг. 146
Кізченко А. Ф. Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн, вип. 1—2 . . . 148
Замлинський В. О. М. М. Варварцев. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. С. Всесоюзна наукова конференція з актуальних проблем ідеологічної боротьби 152
С. К. Про завершення підготовки до видання багатотомної «Історії Української РСР» 153
Кузнецов В. І. Відзначення 20-річчя «Українського історичного журналу» . . . 155
М. К. Вшанування В. І. Клокова з нагоди його ювілею 155
Знаменська М. В. Зустрічі науковців Інституту історії АН УРСР із зарубіжними ученими 157
Стеблій Ф. І. (*Львів*). Відзначення 150-річчя «Сербської матиці» 158
Теми кандидатських дисертацій і монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІПРС і партійного будівництва 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

- Ибрагимов М. М., Мороз Б. И. Выдающееся произведение творческого марксизма (К 60-летию написания В. И. Лениным книги «Государство и революция») 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Сильченко З. А. Торжество идей Великого Октября в строительстве социализма и коммунизма в СССР 15

Методология и методика исторических исследований

- Косолапов В. В. Диалектический и исторический материализм — методологическая основа исторического исследования 23

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

- Буравченко А. А. Об участии демократического офицерства русской армии в революционном движении 34
Пивень А. Г. (*Ворошиловград*). Из истории военно-организаторской деятельности большевиков Донбасса 42
Гусев В. И., Поджино Д. Г. К разоблачению буржуазно-националистических спекуляций вокруг так называемого украинского учредительного собрания 45

* * *

- Пиха Д. Д. Подготовка трудящихся Украины к местной противоздушной обороне (1929—1941 гг.) 53
Бондаренко Л. Г. (*Одесса*). Борьба Компартии Украины за осуществление экономической политики (1923—1925 гг.) 61
Петров М. (*ИРБ*). Роль болгаро-русских взаимоотношений в создании Болгарского государства (1877—1879 гг.) 70

ЗАМЕТКИ

- Коломиец А. Г. (*Рубежное Ворошиловградской обл.*). Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению политической активности коммунистов 76
Форгель И. А. (*Львов*). Рост партийных организаций западных областей Украины в 1952—1955 гг. 80
Магнер Г. И. (*Ленинград*). Город Олега Древлянского (К 1000-летию Олевска) 83

Борцы за счастье народа

- Булкина В. П. Верный сын ленинской партии (К 90-летию со дня рождения П. П. Постышева) 88

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Александра Н. Ф., Гирченко Я. В. Освещение влияния Великого Октября на революционное движение в Азии 95

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Большевизм Украины в Октябрьской революции (Хроника событий). Сентябрь 1917 г. 99

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ РАССКАЗЫ

- Киселев В. И. По призыву Владимира Ильича Ленина — в Страну Советов (Окончание) 112

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Дробот В. П. (<i>Львов</i>). Важный этап военного строительства (К 10-летию принятия действующего Закона СССР о всеобщей воинской обязанности) . . .	117
Рознер И. Г. Славный сын башкирского народа (К 225-летию со времени рождения Салавата Юлаева) . . .	118
Сергиенко Г. Я. Крестьянская война в России под руководством К. А. Булавина и подъем антифеодальной борьбы на Украине . . .	121

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Гамрецкий Ю. М. Солдатские массы на Украине в подготовке и проведении социалистической революции . . .	127
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Слободанюк А. Н. (<i>Ровно</i>), Маключенко В. И. (<i>Ровно</i>). С. Колтунюк. Виховуємо патріотів . . .	137
Сарбей В. Г., Сидоренко В. П. М. В. Резницкая. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926—1937). Очерк историографии проблемы . . .	138
Смолинчук А. И. (<i>Львов</i>), Чуприна В. М. (<i>Львов</i>), Варгатюк П. Л. В. В. Мусієнко. Більшовики України в Жовтневій революції . . .	139
Парасунько О. А., Путро А. И., Шевченко Ф. П. В. И. Буганов. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв. . .	143
Кулинич И. М., Сохань П. С. Р. П. Гришина. Возникновение фашизма в Болгарии. 1919—1925 гг. . .	146
Кизченко А. Ф. Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн, вип. 1—2 . . .	148
Замлинский В. А. М. М. Варварцев. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму . . .	150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Н. С. Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам идеологической борьбы . . .	152
С. К. О завершении подготовки к изданию многотомной «Історії Української РСР» . . .	153
Кузнецов В. И. Чествование 20-летия «Українського історичного журналу» . . .	155
Знаменская М. В. Встречи научных работников Института истории АН УССР с зарубежными учеными . . .	157
Стеблій Ф. И. (<i>Львов</i>). Празднование 150-летия «Сербской матицы» . . .	158
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства . . .	159

ПОПРАВКИ

У № 8 «Українського історичного журналу» за 1977 р. на стор. 4 (в содержании) у 4 рядку зверху слід читати: «Критика и библиография»; на стор. 77 у 7 рядку зверху слід читати: «Видання в листопаді 1775 р...» і далі за текстом.

Статті

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

М. М. ІБРАГІМОВ (Київ), Б. І. МОРОЗ (Київ)

ВИДАТНА ПРАЦЯ ТВОРЧОГО МАРКСИЗМУ

(До 60-річчя написання В. І. Леніним книги
«Держава і революція»)

Виповнюється шістдесят років з дня написання В. І. Леніним праці «Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції», яка є неоціненним внеском у скарбницю ленінської теоретичної спадщини, яскравим свідченням творчого розвитку марксизму в нових історичних умовах, застосування діалектико-матеріалістичного аналізу при розв'язанні практичних завдань пролетарського руху, наукового обґрунтування стратегії і тактики партії більшовиків у соціалістичній революції.

Написана у серпні — вересні 1917 р., у переддень Великої Жовтневої соціалістичної революції, праця містила вичерпну відповідь на корінне питання: про ставлення соціалістичної революції пролетаріату до держави. Це був напружений час: революційний рух наростав, невпинно наближалися дні рішучого штурму твердинь капіталізму — дні Великого Жовтня. Саме життя висувало на порядок дня ряд актуальних питань, пов'язаних з революційною боротьбою робітничого класу. Відповідно до нової обстановки необхідно було, зокрема, творчо узагальнити революційний досвід і на його основі розвинути теорію соціалістичної революції, вчення про державу. Історична необхідність марксистського аналізу ставлення пролетарської революції до держави набувала, за визначенням В. І. Леніна, «...не тільки практично-політичного значення, а й найзлободеннішого значення, як питання про роз'яснення масам того, що вони повинні будуть робити, для свого визволення з-під ярма капіталу, в найближчому майбутньому»¹.

Буржуазні ідеологи свідомо заплутували питання про державу, зображаючи останню як «надкласову силу», як якийсь незалежний інструмент «загального блага». Тим самим вони відволікали трудящих від боротьби за свої корінні інтереси. Спираючись на ідейну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса, на живий історичний досвід, В. І. Ленін переконливо розкрив антинародну суть брехливих концепцій буржуазних суспільствознавців, показав нерозривний зв'язок держави з класовим характером суспільства.

Як відомо, ще до 1917 р. В. І. Ленін ґрунтовно вивчав основні твори К. Маркса і Ф. Енгельса, присвячені питанням про державу.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 4.

Їх конспект під назвою «Марксизм про державу» відомий як «Синій зошит». В ньому містилися також критичні нотатки про праці Е. Бернштейна, К. Каутського та інших опортуністів, які перекручували суть вчення основоположників марксизму про державу. А вже у серпні—вересні 1917 р., в період підготовки соціалістичної революції, Володимир Ілліч створив свою геніальну книгу «Держава і революція». Після перемоги Жовтня питання держави і революції він розвивав далі у праці «Пролетарська революція і ренегат Каутський», доповіді на I конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, лекції «Про державу», багатьох статтях і брошурах. Навіть в останніх працях, які В. І. Ленін продиктував наприкінці 1922—на початку 1923 рр., він розробляв цю проблему.

Спочатку В. І. Ленін планував закінчити працю «Держава і революція» розділом «Досвід російських революцій 1905 і 1917 років», але здійсненню цього плану «перешкодив» переддень Жовтневої революції 1917 р. «...Приємніше і корисніше,— писав щодо цього Володимир Ілліч,— «досвід революції» проробляти, ніж про нього писати»².

У книзі «Держава і революція» В. І. Ленін докладно висвітлив такі важливі проблеми вчення про державу і революцію: закономірності становлення і розвитку комуністичної формації; диктатура пролетаріату—головне знаряддя встановлення політичної влади робітничого класу; зміни завдань, характеру і змісту функцій держави на різних етапах розвитку комуністичної суспільно-економічної формації; народний характер соціалістичної демократії і експлуаторська сутність буржуазного парламентаризму; Ради як форма правління соціалістичної держави; неспроможність ревізіоністських концепцій з питань держави і соціалістичної революції.

У праці зроблено глибокий партійно-класовий, діалектико-матеріалістичний аналіз досліджуваних явищ. Проблеми виникнення, становлення, розвитку і відмирання держави розглянуто у всьому комплексі соціально-економічних, політичних та ідеологічних відносин на кожному етапі розвитку суспільства, показано розстановку класових сил, їх потреби та інтереси, політичну діяльність різних партій.

На відміну від численних «теорій» буржуазних учених про вічний і незмінний характер держави, її «надсуспільне» походження В. І. Ленін розглядав її як історично минулий продукт суспільного розвитку, знаряддя політичного закріплення економічного панування певних класів. Розкриваючи класову сутність держави, Володимир Ілліч підкреслював, що вона виникає «...там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові суперечності об'єктивно *не можуть* бути примирені». І далі: «за Марксом, держава є орган класового *панування*, орган *пригноблення* одного класу іншим...»³

В. І. Ленін ставив питання конкретно: яким може бути ставлення пролетаріату до цієї машини, що протягом усієї історії існування антагоністичних суспільств удосконалювалась як механізм насильства і експлуатації пригноблених мас?

На основі марксистської теорії і узагальнення революційного досвіду В. І. Ленін дав блискучий приклад відповіді на це запитання. Після приходу до влади пролетаріат повинен зламати стару буржуазну державну машину і створити «...новий, небачений в історії, тип

² Там же, стор. 115.

³ Там же, стор. 7.

державної влади, волею революції покликаної очистити землю від всякої експлуатації, насильства і рабства»⁴.

Однак це не означало, що пролетаріат відмовляється від держави взагалі. Після соціалістичної революції певний час ще існують антагоністичні класи, боротьба між якими продовжується, і пролетаріатові потрібна організація для знищення гнобителів, які намагаються реставрувати капіталістичні порядки, для захисту і закріплення революційних завоювань.

Таким чином, відмирання держави відбувається не одразу, а відповідно до об'єктивних передумов, пов'язаних, зокрема, з формуванням соціальної однорідності суспільства, процесом переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні. «Це — завдання, яке не можна розв'язати поваленням будь-якого класу,— писав В. І. Ленін.— Його можна розв'язати тільки організаційною перебудовою всього суспільного господарства, переходом від одиничного, відособленого, дрібного товарного господарства до суспільного великого господарства. Такий перехід з необхідності надзвичайно тривалий»⁵. Послідовно розвиваючи тезу про класовий характер держави, В. І. Ленін пояснював, що вона відмирає в процесі утворення єдиної комуністичної форми власності, подолання відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею.

Головним напрямом розвитку соціалістичної державності в період будівництва комунізму КПРС вважає всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активну участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення державного апарату і посилення контролю над його діяльністю.

Відмирання держави передбачає поступове скорочення, а потім і повну ліквідацію державного апарату, передачу його функцій громадським організаціям, а також вироблення потреби у всіх людей по черзі нести «тяготи» по управлінню суспільством. Для повного відмирання держави, зазначається в Програмі КПРС, необхідне створення внутрішніх і зовнішніх умов, тобто побудова в країні розвинутого комуністичного суспільства і перемога та зміцнення соціалізму на міжнародній арені.

У праці «Держава і революція» В. І. Ленін поглибив і конкретизував положення К. Маркса про закономірності становлення і розвитку комуністичної формації. Він виділив такі основні етапи:

I «довгі муки родів»;

II «перша фаза комуністичного суспільства»;

III «вища фаза комуністичного суспільства»⁶.

Грунтовно проаналізувавши об'єктивні соціально-економічні зміни, які відбуваються в суспільстві при соціалізмі, В. І. Ленін розвинув і конкретизував марксистське вчення про дві фази комуністичного суспільства. Він показав, що соціалізм і комунізм — дві фази комуністичного суспільства, яке в силу об'єктивних законів історичного розвитку неминуче приходить на зміну капіталізму, розвиваються на спільній економічній основі — суспільній власності на засоби виробництва, яка виключає експлуатацію людини людиною. Відмінність між соціалізмом і комунізмом визначається ступенем їх економічної, політичної і культурної зрілості. При соціалізмі рівень економічного розвитку дає можливість здійснити принцип: «Від кожного по здібно-

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 276.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 260.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 179.

стях, кожному по праці». Тому при соціалізмі одним з головних принципів є облік і контроль за мірою праці і мірою споживання. Регулятором розподілу праці і розподілу продуктів між членами суспільства виступає держава.

Характеризуючи вищу фазу комуністичного суспільства, яка розвивається на основі зміцнення соціалізму, В. І. Ленін показав, що на відміну від соціалізму, в якому діє принцип розподілу по праці, основним принципом комунізму є: «Від кожного по здібностям, кожному по потребах». Це можливо тільки на вищому ступені суспільного розвитку, коли ліквідовані істотні відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, коли праця стає першою потребою людини і забезпечений достаток матеріальних і духовних благ. Володимир Ілліч показав, що комунізм передбачає величезний розвиток продуктивних сил і виховання нової людини.

В. І. Ленін неодноразово застерігав від метафізичного розриву соціалізму і комунізму, тобто їх відособлення в самостійні формації, і водночас від нівіляції специфіки кожної з цих фаз. «Ми не претендуємо на те,— писав він,— що Маркс або марксистки знають шлях до соціалізму в усій його конкретності. Це нісенітниця. Ми знаємо напрям цього шляху, ми знаємо, які класові сили ведуть по ньому, а конкретно, практично, це покаже тільки *досвід мільйонів*, коли вони візьмуться за справу»⁷.

Марксистсько-ленінське вчення про особливості основних фаз єдиної комуністичної суспільно-економічної формації, послідовність і поступовість переростання нижчої фази у вищу повністю підтвердилося на практиці в ході будівництва соціалізму і є надійною теоретичною основою діяльності комуністичних і робітничих партій.

Практика показала, що у процесі розвитку соціалізму вдосконалюються система суспільних відносин і принципи господарювання. Узагальнюючи набутий досвід, наша партія розвинула далі марксистсько-ленінське вчення про конкретні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму і визначила основні критерії різних стадій розвитку соціалізму. Наприклад, у матеріалах XXV з'їзду КПРС зазначається, що нині «...в нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, яке поступово переростає в комуністичне...»⁸. Діалектика переростання соціалістичного суспільства в комуністичне обґрунтована і всебічно розкрита у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, де, зокрема, зазначалося, що «знамениті слова «Комуністичного маніфесту» — «Вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» стали фактично корінним принципом нашої держави»⁹.

Визначення сучасного етапу розвитку соціалізму в нашій країні дається і в проекті нової Конституції СРСР, який нині винесений на всенародне обговорення. У цьому важливому документі підкреслюється: «В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. На цьому етапі, коли соціалізм розвивається вже на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань»¹⁰. Саме з врахуванням особливо-

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 109.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 90.

⁹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 9.

¹⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (проект), К., 1977, стор. 4.

стей і завдань суспільства зрілого соціалізму в проекті Конституції СРСР проголошені цілі і принципи, основи нашої загальнонародної держави.

Таким чином, ленінське вчення про державу, збагачене практичним досвідом комуністичного будівництва в нашій країні, має все-світньо-історичне значення. **«Ленін увійшов в історію як засновник і керівник першої в світі соціалістичної держави — держави робітників і селян, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».**— Ленін розвинув марксистське вчення про державу, глибоко розкрив історичне значення Республіки Рад — держави нового типу, незмірно вищої і демократичнішої, ніж будь-яка з буржуазно парламентарних республік»¹¹.

У книзі «Держава і революція» розкриваються суть, завдання та історичне значення диктатури пролетаріату, обґрунтовується її необхідність як головної закономірності переходу від капіталізму до соціалізму, ґрунтовно показано корінні відмінності диктатури пролетаріату від диктатури буржуазії. Диктатура буржуазії — це диктатура над народом. Диктатура пролетаріату — влада, яка захищає інтереси революційного народу.

Необхідність встановлення диктатури пролетаріату В. І. Ленін пояснював, по-перше, об'єктивною логікою соціально-економічного розвитку суспільства, «передісторія» якого закінчується капіталізмом. Соціалістичні виробничі відносини виникають і утверджуються лише в результаті революційного перетворення буржуазного суспільства. В перехідний період, після завоювання політичної влади пролетаріатом, неминуче постає завдання ліквідувати приватну власність на засоби виробництва і пов'язану з нею експлуатацію людини людиною, зруйнувати основи капіталістичного господарювання. У праці «Критика Готської програми» К. Маркс, характеризуючи перехідний період від капіталізму до соціалізму, підкреслював, що «...держави цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»¹². Розвиваючи цей висновок в нових історичних умовах, В. І. Ленін говорив: «...Перехід від капіталізму до соціалізму вимагатиме довгих мук родів, довгого періоду диктатури пролетаріату, ломки всього старого, нещадного знищення всіх форм капіталізму...»¹³

По-друге, необхідність встановлення диктатури пролетаріату зумовлюється самим ходом розвитку класової боротьби. Буржуазія відчайдушно бореться за збереження свого панування і добровільно не здає позицій. «Ніколи... експлуататори не скоряться рішенню більшості експлуатованих, не випробувавши в останній, запеклій битві, в ряді битв своєї переваги»¹⁴, — писав В. І. Ленін. Класова боротьба в епоху диктатури пролетаріату набуває нових, більш гострих форм, і від розв'язання питання «хто—кого» залежить доля соціалістичної революції. Тому диктаторські, насильницькі функції пролетаріат застосовує лише щодо експлуататорських елементів, щоб «...зробити неможливими якби то не було спроби з їх боку відновити гніт капіталу і наймане рабство»¹⁵.

По-третє, об'єктивна неминучість встановлення диктатури пролетаріату полягає також у необхідності згуртувати народні маси для

¹¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС, К., 1968, стор. 7.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 28.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 267.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 252.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 175.

боротьби проти експлуататорів, виконання всесвітньо-історичної місії робітничого класу. Диктатура пролетаріату допомагає залучити на бік робітничого класу маси, «...просвітити, організувати, виховати, дисциплінувати, ...вирвати... із залежності від буржуазії, прищепити... на практичному досвіді довір'я до керівної ролі пролетаріату і його революційного авангарду»¹⁶. Підкреслюючи авангардну роль пролетаріату і його політичного керівника — Комуністичної партії, В. І. Ленін писав: «Тільки пролетаріат, — в силу економічної ролі його у великому виробництві, — здатний бути вождем *усіх* трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а сильніше, ніж пролетарів, але які не здатні до *самостійної* боротьби за своє визволення»¹⁷.

Політичною основою, вищим принципом диктатури пролетаріату є союз робітничого класу з трудовим селянством при авангардній ролі робітничого класу. Сучасні ревізіоністи Р. Гароді, Е. Фішер та ін. підміняють поняття «союз» поняттям «блок», називаючи його «історично новим». Спекулюючи на соціальних змінах у структурі найманої праці, вони дезорієнтують трудящих, намагаються принизити революційний потенціал робітничого класу, твердячи, що в «новому історичному блоці» авангардна роль належить інтелігенції і службовцям. По суті, ці «теоретики» повторюють старі вигадки буржуазних ідеологів про «новий середній клас», «депролетаризацію», «інтеграцію» і «розпорошення» робітничого класу. Розвиток революційного руху на сучасному етапі, розширення його соціальної бази переконливо спростовують тлумачення буржуазних ідеологів. У матеріалах XXV з'їзду КПРС, зокрема, підкреслюється, що в ході боротьби проти капіталу, в якій беруть участь найрізноманітніші верстви трудового населення, «зросли сила й авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації»¹⁸.

По-четверте. Поряд з насильницьким аспектом диктатури пролетаріату В. І. Ленін постійно наголошував на її творчій функції. У праці «Держава і революція» він підкреслював, що держава диктатури пролетаріату відіграє важливу роль у боротьбі за створення економічного фундаменту соціалізму, без якого соціалістична революція не може бути завершеною. Організацію господарського і культурного будівництва В. І. Ленін називав найважчою, копіткою і цікавою політикою, яку повинен проводити пролетаріат. «Пролетаріатові необхідна державна влада, централізована організація сили, організація насильства, — писав Володимир Ілліч, — і для придушення опору експлуататорів і для *керівництва* величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями в справі «налагодження» соціалістичного господарства»¹⁹.

У працях «Великий почин», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» та ін. В. І. Ленін детально обґрунтував форми і методи діяльності держави в справі розв'язання завдань «...позитивного комуністичного будівництва, творення нових економічних відносин, нового суспільства»²⁰. Водночас він указував на можливість виникнення в перехідний період різноманітних політичних форм диктатури пролетаріату, але суть їх завжди єдина. Щодо цього в Програмі КПРС наголошується: «...Хоч би в якій формі відбувався перехід від капіта-

¹⁶ Там же, стор. 175—176.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 24.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 32.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 25.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 13.

лізму до соціалізму, він можливий тільки шляхом революції. Хоч би які різноманітні були в період будівництва соціалізму форми нової, народної державної влади, суть їх одна — **диктатура пролетаріату**, що являє собою справжню демократію, демократію для трудящих»²¹.

Ленінські ідеї про соціалістичну державу як державу трудящих і для трудящих — теоретична основа всіх радянських конституцій. Творчо розвинуті Комуністичною партією, ці ідеї знайшли своє відображення і в проекті нової Конституції СРСР.

У праці «Держава і революція», посилаючись на лист К. Маркса Й. Вейдемейєру від 5 березня 1852 р., В. І. Ленін розглядав диктатуру пролетаріату як необхідний етап у розвитку соціалістичної держави на шляху до повної ліквідації будь-якого політичного панування. У зв'язку з ліквідацією в нашій країні експлуататорських класів, побудовою економічних основ соціалізму, насамперед, зміцненням соціалістичної форми власності «...диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР. Держава, що виникла як держава диктатури пролетаріату, перетворилась на новому, сучасному етапі в загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу»²².

Виступаючи на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, Л. І. Брежнев говорив: «З побудовою зрілого соціалізму, з переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення і держава наша, яка виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу»²³.

Перетворення держави диктатури пролетаріату у загальнонародну державу здійснюється по мірі розширення і зміцнення соціально-політичної бази, економічного фундаменту держави, в результаті торжества марксистсько-ленінської ідеології.

Спільним знаменником усіх цих змін є зростаюча соціальна однорідність радянського суспільства. Ще міцнішим став непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Поступово стираються відмінності між основними соціальними групами. Дедалі більше зближаються самим ходом свого життя всі нації і народності нашої країни. Склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Значно розширилися соціально-економічні та політичні завдання загальнонародної держави.

Якісно нові завдання, що стоять перед загальнонародною державою на етапі розвинутого соціалізму, чітко сформульовані в проекті нової Конституції СРСР. Це — «створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»²⁴.

На сучасному етапі комуністичного будівництва значно розширилися і поглибилися зміст і характер внутрішніх та зовнішніх функцій соціалістичної держави. У проекті нової Конституції не тільки відображено зміни, які відбулися в нашій країні за роки Радянської влади,

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 36.

²² Там же, стор. 88.

²³ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

²⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (проект), стор. 4.

а й показано активну роль держави у побудові комуністичного суспільства. Як основний право-регламентуючий документ нова Конституція СРСР сприятиме дальшому розвитку всієї системи соціалістичної демократії. Всенародне обговорення цього історичного документа ще раз наочно показує справжній демократизм нашої політичної системи. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що соціалізм неможливий без повної демократії і тільки він може її здійснити.

Ленінська методологія визначення класової сутності демократії, що міститься в книзі «Держава і революція» та інших працях великого вождя, покладена в основу повсякденної діяльності КПРС у справі розвитку демократичних основ радянського способу життя. Демократію В. І. Ленін розглядав як форму держави, як один з її різновидів²⁵. Демократія — це влада, форма політичного правління. Коли йшлося про демократію, Володимир Ілліч завжди ставив питання: «для кого вона?», «чий інтереси відстоює?» У праці «Держава і революція» він показав, що диктатура пролетаріату — це вищий тип демократії порівняно з буржуазною демократією. «... В капіталістичному суспільстві,— писав В. І. Ленін,— ми маємо демократію урізану, убогу, фальшиву, демократію тільки для багатих, для меншості. Диктатура пролетаріату, період переходу до комунізму, вперше дасть демократію для народу, для більшості, поряд з необхідним придушенням меншості, експлуататорів»²⁶.

Соціалістична демократія, на думку В. І. Леніна, розвиватиметься в напрямку залучення дедалі більшої кількості трудящих до управління державою. Тільки таким шляхом можна поступово знищити буржуазний бюрократизм, виховати у людей свідоме ставлення до суспільних справ. На VII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін зазначав, що новий тип держави створюється в результаті заміни «...буржуазного демократизму новою демократією, — демократією, яка висуває авангард трудящих мас, роблячи з них і законодавця, і виконавця, і військову охорону, і створює апарат, який може перевиховати маси»²⁷.

Ленінську пораду «одразу, одним ударом удесятьєрати» наш державний апарат завдяки застосуванню «чудодійного засобу» — залученню трудящих до розв'язання практичних завдань Комуністична партія Радянського Союзу використовувала і використовує на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії,— підкреслював на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,— ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності»²⁸. Це знайшло відображення і в проєкті Конституції СРСР, де, зокрема, вказується, що держава наша є загальнонародною, виражає волю й інтереси робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, всіх націй і народностей країни. У зв'язку з цим пропонується в майбутньому іменувати Ради — Радами народних депутатів. Ради народних депутатів становлять політичну основу Союзу РСР. Проектом Конституції СРСР передбачено розвиток демократичних принципів їх формування, підвищення їх ролі у розв'язанні питань життя суспільства, зміцнення зв'язку з масами.

Соціалістичне суспільство створює всі можливості для всебічного гармонійного розвитку особи. Комуністична партія, втілюючи в життя

²⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 95.

²⁶ Там же, стор. 85—86.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 48.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 96.

широку соціальну програму, спрямовану на забезпечення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих, враховує неухильний процес підвищення трудової і громадсько-політичної активності робітників, колгоспників, службовців та інтелігенції. Всі свої плани, програми і накреслення партія завжди виносить на широке всенародне обговорення. Характерною рисою соціалістичного способу життя, його демократизму є те, що кожний громадянин Радянського Союзу відчуває свою причетність до справ суспільства. Сьогодні практично кожна радянська людина бере участь в управлінні державою, працюючи у Верховній Раді СРСР і місцевих Радах депутатів трудящих, громадських відділах і комісіях їх виконкомів, органах народного контролю, постійно діючих виробничих нарадах, комісіях фабрично-заводських комітетів тощо.

У той же час про олігархічний, антинародний характер сучасної буржуазної держави свідчить хоча б склад конгресу США, в якому з 535 членів — 185 підприємців і банкірів, 57 великих землевласників, багато керівників фірм і юридичних установ і немає жодного робітника²⁹.

На сучасному етапі, в умовах загострення ідеологічної боротьби, особливо актуальним є ленінське вчення про закономірності розвитку демократії. В. І. Ленін вважав брехливою, лицемірною фразою буржуазні і ревізіоністські абстрактно-схоластичні тлумачення про «чисту», «абсолютну» демократію, анархістське отождолення її з поняттям «свобода», яку вони розуміли як свавілля. Підкреслюючи класовий характер демократії, Володимир Ілліч зазначав, що пролетарська демократія включає в себе не тільки права, а й відповідальність особи перед суспільством.

В. І. Ленін розкрив процес розвитку і відмирання демократії як форми соціалістичної держави. Істинно-гуманістичний характер соціалістичної демократії полягає в тому, писав В. І. Ленін у праці «Держава і революція», що вона «при участі більшості, а потім і всього населення» здійснює крок вперед в особистому житті людини, виховує її. Суспільні закони підтримання громадських норм і правил є повсякденною нормою її поведінки. Процес відмирання соціалістичної демократії відбувається лише після виконання нею організаторсько-виховної функції. І тільки тоді демократія почне відмирати, коли «...люди поступово звикнуть додержувати елементарних, віками відомих, тисячоліттями повторюваних в усіх прописах, правил співжиття, додержувати їх без насильства, без примусу, без підкорення, без особливого апарату для примусу, який називається державою»³⁰.

З побудовою безкласового комуністичного суспільства повністю реалізуються, ввійдуть у тканину самого життя вимоги і норми соціалістичної демократії. «Комунізм один тільки спроможний дати демократію справді повну, і чим вона повніша, тим скоріше вона стане непотрібною, відіме сама собою»³¹, — писав В. І. Ленін.

Ленінське вчення про закономірності розвитку політичної системи соціалізму в період переростання його в комунізм, про зростання керівної ролі Комуністичної партії, про активну роль масових організацій трудящих у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання но-

²⁹ Д. А. Керимов, Е. М. Чехарин. Социалистическая демократия и современная идеологическая борьба, М., 1970, стор. 115.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 85.

³¹ Там же, стор. 86.

вої людини знайшло дальший розвиток у матеріалах XXIV і XXV з'їздів КПРС, проєкті Конституції СРСР. В постанові ЦК КПРС про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції зазначається: «Партія безустанно веде роботу по дальшому вдосконаленню демократичних основ нашої загальнонародної держави, яка продовжує в нових історичних умовах велику творчу місію держави диктатури пролетаріату, по забезпеченню дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства»³².

Саме завдяки спрямовуючій, організуючій і мобілізуючій діяльності Комуністичної партії стала можливою побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу. Діяльність Комуністичної партії спрямована на зміцнення Радянської держави, всебічний розвиток соціалістичної демократії, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, розвиток соціалістичного способу життя та ін. На основі науково-пізнаних законів розвитку суспільства КПРС виробляє генеральну лінію діяльності Радянської держави, визначає завдання, які необхідно розв'язати на тому чи іншому етапі будівництва комунізму. Своєю діяльністю вона збагачує ленінське вчення про побудову комуністичного суспільства.

Комуністична партія є ядром політичної системи суспільства розвинутого соціалізму, ядром всіх державних і громадських організацій. У проєкті нової Конституції СРСР відображена одна з об'єктивних закономірностей розвитку нашої країни — неупинне зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС. Керівництво партії — основа і головне джерело могутності Радянської загальнонародної держави.

Шестидесятирічний досвід комуністичного будівництва в нашій країні, розвиток світового революційного процесу переконливо підтверджують силу і нездоланність ленінського вчення. Сила ленінізму — в органічному поєднанні революційної теорії і практики. І сьогодні, коли радянський народ втілює в життя накреслення XXV з'їзду КПРС, обговорює проєкт нової Конституції СРСР, з особливою величчю постає геніальність ленінських ідей, сформульованих у його праці «Держава і революція».

³² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 13—14.

М. М. Ібрагімов, Б. І. Мороз

ВЫДАЮЩЕЕСЯ ПРОИЗВЕДЕНИЕ ТВОРЧЕСКОГО МАРКСИЗМА

(К 60-летию написания В. И. Лениным книги
«Государство и революция»)

Резюме

В статье раскрываются основные положения ленинской работы «Государство и революция», представляющей собой яркий образец партийности и высокой научности в борьбе с врагами марксизма, в которой впервые дано глубокое и многогранное освещение ленинской теории государства. Авторы показывают значение ленинского учения о государстве на современном этапе.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

З. О. СІЛЬЧЕНКО (Київ)

ТОРЖЕСТВО ІДЕЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ В БУДІВНИЦТВІ СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ В СРСР

Великий Жовтень, який відкрив нову еру в історії людства, поклав початок соціалістичному літочисленню. В результаті його перемоги виникла перша в світі соціалістична держава. «**Перемога Жовтня**, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — **головна подія XX століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства**»¹.

Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала собою триумф марксизму-ленінізму, підтвердила закономірність суспільного розвитку. Увесь досвід міжнародного робітничого і комуністичного руху показав «...з цілковитою виразністю, що деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»², — писав В. І. Ленін. Соціалістична революція показала всім народам землі приклад справжнього розв'язання корінних соціальних проблем: повалення тиранії експлуататорської меншості і встановлення диктатури пролетаріату, перетворення буржуазно-поміщицької власності у загальнонародну, соціалістичну, справедливого підходу до розв'язання аграрно-селянського питання, звільнення залежних народів від соціального і національного гніту, створення політичних і економічних передумов побудови соціалізму.

Втілювати в життя ленінський план побудови соціалізму радянському народу довелося в неймовірно тяжкій обстановці, перебуваючи у ворожому капіталістичному оточенні. Низький рівень розвитку продуктивних сил і культури, успадкований від царської Росії, переважання дрібнотоварного сільського господарства, руйнівні наслідки світової і громадянської воєн, а також іноземної інтервенції — в таких умовах почалося будівництво нового суспільства. «Нам довелося починати нашу революцію в умовах надзвичайно важких, в яких не перебуватиме жодна з дальших робітничих революцій світу, і тому надто важливо, щоб ми спробували висвітлити в цілому пройдений нами шлях, подивитися, чого за цей час досягнуто і наскільки ми підготувались за цей рік до нашого головного, справжнього, до нашого вирішального, основного завдання»³, — відзначав В. І. Ленін у промові, присвяченій першій річниці Жовтня.

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 3.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 3.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 131.

Спираючись на глибоке пізнання законів суспільного розвитку, історичну ініціативу і творчість народних мас, партія забезпечила розв'язання найголовнішого і найскладнішого завдання соціалістичної революції — будівниче. Ленінський план побудови соціалізму було успішно втілено в життя. Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання перетворили в історично найкоротший строк нашу Батьківщину в могутню соціалістичну державу. **«Досягнення батьківщини Жовтня за шість десятиріч, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — є переконливим свідченням того, що соціалізм забезпечив небачені в історії темпи прогресу всіх сторін життя суспільства»⁴.**

XXV з'їзд КПРС відзначив основні підсумки пройденого шляху. Це — створення суспільства безкризової постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи, суспільства, в якому утвердился соціалістичний спосіб життя і сформувалася радянська людина, яка поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосовувати, людина, яка, будучи палким патріотом, була і завжди буде послідовним інтернаціоналістом⁵.

Найважливішим підсумком самовідданої праці радянського народу є побудова в нашій країні суспільства розвинутого соціалізму. Воно є найвищим досягненням соціального прогресу, закономірним етапом у становленні комуністичної формації. Зріле соціалістичне суспільство характеризується все більшим з'єднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами планової соціалістичної системи господарства. За шістьдесят років радянський народ під керівництвом Комуністичної партії невідомо змінив характер і обсяг народного господарства країни, перетворив його в єдиний, могутній, планомірний комплекс, що дозволяє безпосередньо розв'язувати завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, забезпечувати безперервне зростання добробуту трудящих, добиватися значних успіхів в економічному змаганні з капіталізмом. Якщо у 1913 р. вироблення індустріальної продукції в нашій країні у порівнянні з США становило 12,5%, у 1950 р. — близько 30%, 1965 р. — 62%, то у 1975 р. — понад 80%⁶.

Незважаючи на те, що з 60 років існування Радянської держави близько двох десятиріч випало на роки воєн, нав'язаних нашому народові, і наступну відбудову господарства, в 1976 р. національний дохід країни збільшився порівняно з дореволюційним рівнем у 65 разів. Нині за два з половиною дні промисловість виробляє стільки ж продукції, скільки її вироблялося за весь 1913 р. Доля промислової продукції країни до революції у світовому масштабі становила трохи більш як 4%, а сьогодні — її п'яту частину⁷. Розширилася номенклатура видів продукції. В Радянському Союзі виробляється більше, ніж в будь-якій іншій державі чавуну, сталі, нафти, залізної, марганцевої і хромової руди, вугілля і коксу, цементу, тракторів (за сумарною потужністю двигунів), тепловозів і електровозів, бавовни, льону, мінеральних добрив та багатьох інших видів продукції⁸.

Відбулися найглибші перетворення на селі. Зусиллями партії і народу створено велике соціалістичне сільськогосподарське виробництво.

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 6.

⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 97, 98.

⁶ Народное хозяйство СССР в 1975 году. Статистический ежегодник, М., 1976, стор. 120.

⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 6—7.

⁸ Там же.

В. І. Ленін мріяв про те, щоб дати нашому селу 100 тисяч тракторів. Нині в сільському господарстві країни працюють 2,3 млн. тракторів, 680 тис. зернозбиральних комбайнів та інша різноманітна техніка. Загальний обсяг сільськогосподарської продукції зріс за роки Радянської влади в 4,4 раза⁹. У 1976 р. країна одержала найвищий за всю історію врожай зерна — 224 млн. тонн. З них понад 92 млн. т здано державі¹⁰.

Відбулися докорінні зрушення в характері, структурі і розміщенні продуктивних сил, вирівнявся рівень економічного розвитку всіх радянських республік. Значні успіхи в галузі економіки має Радянська Україна. За роки Радянської влади в республіці в 90 раз збільшився випуск промислової продукції, більш як в три рази зросло виробництво продукції сільського господарства¹¹.

Розвиваючись на своїй власній основі, зрілий соціалізм дедалі повніше розкриває творчі можливості, свою гуманістичну суть. Розвинутий соціалізм характеризується рішучим поворотом до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новим рівнем і масштабами виробництва. За останнє десятиріччя подвоївся економічний потенціал країни, стало до ладу близько 4 тис. великих промислових підприємств. На основі сучасних досягнень науки і техніки реконструйовано тисячі діючих заводів і фабрик¹². Найбільш швидко зростають галузі, які визначають технічний прогрес і ефективність народного господарства: машинобудування, електроенергетика, хімічна і нафтохімічна промисловість. Так, в дев'ятій п'ятирічці при загальному збільшенні індустріального виробництва на 43%, темпи зростання машинобудування і металообробки становили 73%, хімічної і нафтохімічної промисловості — 65%¹³. Широким фронтом розгорнулося здійснення гігантських комплексних програм, які перетворюють обширні території країни. В їх числі програми розвитку Нечорноземної зони Росії, Західного Сибіру, промислового освоєння Східного Сибіру в районі Байкало-Амурської магістралі¹⁴.

Досягненню найважливіших економічних і соціальних цілей служить аграрна політика партії, спрямована на перетворення сільськогосподарського виробництва у високорозвинутий сектор економіки. Головним напрямом дальшого розвитку сільського господарства країни є зміцнення його матеріально-технічної бази, інтенсифікація виробництва на основі механізації, меліорації і хімізації, впровадження досягнень сучасної науки і передового досвіду. За минулі 10 років у розвиток сільського господарства вкладено коштів майже у 2 рази більше, ніж за всі попередні роки Радянської влади¹⁵. Втілення в життя сучасного аграрного курсу партії, що є продовженням і творчим розвитком ленінського кооперативного плану, сприяло піднесенню землеробства і тваринництва.

КПРС розроблена і послідовно здійснюється науково обґрунтована економічна стратегія, спрямована на досягнення фундаментальних, довготривалих цілей, найвищою серед яких є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку особи. На основі зростання економіч-

⁹ Див.: Там же, стор. 7.

¹⁰ «Коммунист», 1977, № 3, стор. 5.

¹¹ В. В. Щербинський. Про роботу партійних організацій республіки по підготовці до 60-річчя Великого Жовтня і виконанню рішень XXV з'їзду КПРС з питань підвищення ефективності промислового виробництва і капітального будівництва. — «Радянська Україна», 14 квітня 1977 р.

¹² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 10.

¹³ Народное хозяйство СССР в 1975 году. Статистический ежегодник, стор. 197.

¹⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 10.

¹⁵ Там же, стор. 11.

ного потенціалу країни систематично підвищується добробут народу: реальні доходи робітників промисловості і будівництва збільшилися порівняно з 1913 р. у 10, а селян — у 14 разів. Якщо середня місячна зарплата робітників і службовців у 1950 р. становила 64,2 крб., 1970 р. — 122, то у 1975 р. — 146 карбованців. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки приблизно у 40 млн. чол. збільшилися прибутки за рахунок виплати і пільг із суспільних фондів споживання. На кінець десятої п'ятирічки середня заробітна плата робітників і службовців досягатиме не менше 170 крб., виплата і пільги зростуть на 28—30%¹⁶.

За роки Радянської влади в нашій країні здійснено величезну програму житлового і культурно-побутового будівництва. Перебудовано більшість старих, створено багато нових міст, змінилось обличчя села. Тепер у країні кожні два роки вводиться більше житла, ніж було в міському житловому фонді в Росії перед революцією¹⁷.

«Розвинутий соціалізм знаменує високий ступінь зрілості всієї системи суспільних відносин, які поступово переростають у комуністичні. Йому властиві непорушна ідейно-політична і соціальна згуртованість трудящих, їх беззавітна відданість благородним ідеалам Комуністичної партії, вірність принципам марксизму-ленінізму»¹⁸, — сказано в постанові ЦК КПРС до 60-ї річниці Жовтня.

На основі динамічного розвитку продуктивних сил і удосконалення соціалістичних суспільних відносин, дальшого підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, зміцнення соціально-політичної і ідейної єдності народу відбувається дальше стирання класових відмінностей, зміцнюється соціальна однорідність радянського суспільства. Союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції при провідній ролі робітничого класу став міцною, непорушною основою нової історичної спільності, яка склалася в нашій країні, — радянського народу.

Основною соціально-політичною і економічною силою радянського суспільства є робітничий клас — носій найпередовіших високоорганізованих форм суспільного виробництва. Безперервний розвиток соціалістичного виробництва веде до неухильного розвитку і глибоких якісних змін робітничого класу. У 1913 р. в структурі суспільства робітничий клас становив (включаючи членів сім'ї) 14,6%, 1939 р. — 33,5, а у 1976 р. — 61,2%. Якщо у 1940 р. налічувалось 23,7 млн. робітників, то у 1975 р. — понад 71,6 млн.¹⁹ Чисельність робітничого класу нашої республіки зросла в 2,9 раза проти довоєнного рівня, а його питома вага у складі населення більш ніж подвоїлася²⁰.

Сьогодні робітничий клас нашої країни це — освічені, технічно грамотні, політично зрілі люди. Так, у 1939 р. на тисячу робітників припадало 84 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою. У 1959 р. — 396, у 1976 р. — 715 чол. Нині серед вступаючих в ряди партії робітники становлять 58%²¹.

Активною силою в комуністичному будівництві виступає колгоспне селянство, яке налічувало у 1975 р. 15,4 млн. чол.²² Дальше зростання продуктивних сил сільського господарства, поступове переведення його на сучасну індустріальну основу, неухильне поліпшення матеріальних

¹⁶ Там же, стор. 7; Народное хозяйство СССР в 1975 году. Статистический ежегодник, стор. 546; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 45, 131.

¹⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 7—8.

¹⁸ Там же, стор. 9.

¹⁹ «Правда», 8 квітня 1977 р.

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1975 году. Статистический ежегодник, стор. 539.

²¹ Там же, стор. 38; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 70.

²² Народное хозяйство СССР в 1975 году. Статистический ежегодник, стор. 440.

і культурно-побутових умов життя трудівників села — все це веде до змін соціального обличчя і психології селянина. Йому притаманні колективізм, високе почуття громадського обов'язку, вірність ленінським ідеалам, висока трудова і політична активність.

В міру зростання рівня культури народу і збільшення ролі науки в комуністичному будівництві зростає і питома вага інтелігенції. В країні трудиться близько 1,3 млн. наукових працівників — у 108 разів більше, ніж у 1913 р. Радянські вчені мають значні досягнення у вивченні процесів суспільного розвитку, вони вийшли на передові рубежі по ряду напрямів математики і механіки, квантової електроніки і фізики твердого тіла, ядерної енергетики, хімії і біології, космічних досліджень і науки про землю та інших галузей знань. Їх пошуки, як відмічалось на XXV з'їзді КПРС, повинні бути зосереджені на дальшому розширенні і поглибленні досліджень закономірностей природи і суспільства, підвищенні вкладу науки в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих²³.

Представники радянської інтелігенції беруть активну участь у діяльності Рад, профспілок та в інших громадських організаціях.

В нашій країні успішно розв'язано соціальне завдання величезної історичної значимості — на ділі забезпечено справжню рівноправність жінок. Радянські жінки відіграють велику роль в усіх сферах суспільного життя.

Радянський Союз дає приклад успішного розв'язання одного з найскладніших питань розвитку людського суспільства — національного питання. Утворення СРСР і його успішний розвиток, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», є триумфом ленінської національної політики Комуністичної партії, яскравим свідченням її справді інтернаціоналістського характеру, великим завоюванням соціалізму. Міцною матеріальною основою дружби і співробітництва наших народів став єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни. В нашій країні забезпечена фактична рівність усіх націй і народностей в усіх сферах життя суспільства, розквітла культура — національна формою і соціалістична змістом, утвердилося справжнє братерство людей праці, незалежно від їх національності, братерство, спаяне спільністю корінних інтересів, цілей і марксистсько-ленінської ідеології. Послідовна реалізація ленінських принципів національної політики веде до дальшого всебічного зближення всіх народів нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини²⁴.

Важливим підсумком пройденого шляху є утвердження нового, соціалістичного способу життя, який характеризує атмосфера справжнього колективізму і товариської взаємодопомоги у стосунках між людьми, дружба і співробітництво соціалістичних класів і соціальних груп, націй і народностей, повна і справжня демократія, яка забезпечує активну участь широких мас у розв'язанні державних і громадських справ, справжній гуманізм, виражений у вищому принципі соціалізму: «Все в ім'я людини, в ім'я блага людини».

За роки Радянської влади в процесі економічного і соціально-політичного розвитку соціалістичного суспільства сформувався і загартовувався сам його будівник — радянська людина. Для неї соціалізм від-

²³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 239.

²⁴ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 12.

крив найширший доступ до знань. У дореволюційній Росії близько трьох чвертей дорослого населення було неписьменним. Комуністична партія, Радянська влада успішно розв'язали завдання по ліквідації неписьменності. Тепер в СРСР більш як три чверті працівників, зайнятих в народному господарстві, мають вищу або середню (повну чи неповну) освіту. Всіма формами навчання охоплено нині більш як 93 млн. чоловік. В основному завершено перехід до загальної середньої освіти²⁵. В тому числі в нашій республіці різними формами навчання охоплено 16,5 млн. чол., що становить третину всього населення²⁶.

За роки соціалістичного і комуністичного будівництва відбулися глибокі зміни у громадській свідомості радянських людей. Ідейно-теоретичною основою громадської свідомості в країні став марксистсько-ленінський світогляд. Вихований Комуністичною партією, радянський народ поєднує в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, постійне прагнення до висот знання і культури, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги. Радянська людина — полум'яний патріот, він глибоко відданий своїй соціалістичній Батьківщині, послідовний інтернаціоналіст, ставиться з повагою до всіх інших народів.

«Сучасний етап розвитку радянського суспільства, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — відзначений дальшим зміцненням і розвитком соціалістичної державності, послідовним розгортанням соціалістичного демократизму»²⁷.

Справжню демократію для трудящих забезпечила створена в результаті перемоги Жовтня держава диктатури пролетаріату. Соціалістична демократія поширюється на все суспільне життя — економічне, політичне і духовне. Вона виражає і захищає інтереси народу, служить справі комунізму, забезпечує дедалі ширшу участь трудящих в управлінні всіма справами суспільства. Радянський народ — справжній господар своєї країни, він бере участь в обговоренні найважливіших питань політичного, економічного, соціального і культурного життя країни. Яскраве втілення соціалістичний демократизм знаходить в багатогранній діяльності Рад депутатів трудящих — найбільш представницьких органів народовладдя. У Ради нашої країни обрано понад 2,2 млн. трудящих²⁸. В місцевих Радах Української РСР нині працює 521 тис. депутатів²⁹.

Демократизм радянської системи яскраво проявляється у складі депутатів, серед яких 67,7% — робітники і колгоспники, безпосередньо зв'язані з виробництвом. 48,1% з загальної кількості всіх депутатів становлять жінки, близько однієї третини — молоді люди до 30 років. У Верховній Раді СРСР, обраній у червні 1974 р., з 1567 депутатів 50,7% становлять робітники і колгоспники, решта — службовці. Серед депутатів Верховної Ради СРСР 72,2% комуністів. У Верховній Раді Української РСР (обрана в червні 1975 р.) вони становлять 69,1%, у складі місцевих Рад республіки — 53,4%³⁰.

За останні роки КПРС вжила ряд заходів по дальшому політичному і організаційному зміцненню Рад, удосконаленню їх діяльності. XXV з'їзд схвалив проведену роботу по розширенню прав і матеріаль-

²⁵ Там же, стор. 8.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 44.

²⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 13.

²⁸ «Правда», 8 квітня 1977 р.

²⁹ «Правда України», 7 квітня 1977 р.

³⁰ Див.: «Коммунист», 1976, № 17, стор. 21—22; «Правда», 8 квітня 1977 р.; «Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик», № 25, 19 червня, М., 1974, стор. 7; Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки, № 26, К., 1975, стор. 427, 452.

них можливостей сільських, районних і міських Рад. «Досвід, нагромаджений за звітний період,— відмічав на XXV з'їзді партії Л. І. Брежнев, — показав, що це було зроблено цілком правильно. Робота місцевих Рад дістала, як кажуть, нове дихання»³¹. У проекті Конституції СРСР передбачено дедалі ефективніше здійснення широких повноважень виборних органів — Рад. «Цей могутній колективний мозок Радянської влади,— говорив товариш Л. І. Брежнев та травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС,— розв'язує і розв'язуватиме дедалі складніші і різноманітніші завдання. Він може і повинен здійснювати найдійовіший контроль за роботою виконавчих органів усіх ступенів»³².

Важливе місце в суспільному житті країни займають радянські профспілки, які налічують 700 тис. первинних профспілкових організацій, близько півмільйона цехових комітетів, 2,5 млн. профспілкових груп, вони об'єднують 113,5 млн. чоловік³³. Підкреслюючи роль професійних спілок, товариш Л. І. Брежнев на XVI з'їзді профспілок говорив: «Це — велика сила. І сила ця діє на передньому краї боротьби за виконання п'ятирічних планів, за підвищення ефективності виробництва і поліпшення всіх його якісних показників. Ця сила діє в усіх трудових колективах, тобто саме там, де великі поняття політики й економіки перекладаються на мову практики, де у людей великою мірою формується ставлення до життя, до суспільства»³⁴.

Профспілки, за визначенням В. І. Леніна, є школою управління, школою господарювання, школою комунізму³⁵. Радянські профспілки допомагають десяткам мільйонів людей опановувати наукою управління виробництвом, державою, суспільством. Турбота про розвиток народного господарства, про піднесення виробництва і турбота про права і інтереси трудящих, про умови їх праці і побуту, говорив товариш Л. І. Брежнев, — таке двоєдине завдання професійних спілок³⁶. Радянські профспілки широко використовують робітничі збори, постійно діючі виробничі наради, колективні договори, різні комісії і творчі об'єднання з метою найактивнішої участі трудящих у розв'язанні корінних питань економіки, всього життя країни.

Активну роль в суспільно-політичному житті країни відіграє Ленінський комсомол — організатор радянської молоді, надійний помічник і резерв партії. В рядах цієї самодіяльної громадської організації 35 млн. юнаків і дівчат. Комсомол активно допомагає партії виховувати молодь в дусі комуністичної ідейності, радянського патріотизму, інтернаціоналізму, високої організованості і дисциплінованості, постійної готовності до праці в ім'я Батьківщини, до переборення любых труднощів, вчить суворо дотримуватися принципів і норм комуністичної моралі, добиватися, щоб кожна молода людина була активним будівником комунізму. Комсомол шефствує над спорудженням 1200 об'єктів меліоративного і сільського будівництва Нечорноземної зони Російської Федерації. XXV з'їзд високо оцінив роботу студентських будівельних загонів, які в роки дев'ятої п'ятирічки виконали обсяг робіт приблизно на 5 млрд. карбованців³⁷.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91.

³² Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 14.

³³ Л. І. Брежнев. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства, К., 1977, стор. 16.

³⁴ Там же.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 196.

³⁶ Див.: Л. І. Брежнев. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства, стор. 5—6.

³⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94.

Вся героїчна історія радянського народу, його видатні звершення нерозривно зв'язані з діяльністю Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, виробляє науково-обгрунтовану політичну лінію, здійснює керівництво масами, економічним, соціально-політичним і духовним життям суспільства, координує і об'єднує діяльність усіх ланок системи управління.

Сучасний період характеризується дальшим підвищенням керівної ролі партії в суспільстві, посиленням її теоретичної, політичної і організаторської діяльності. Це обумовлено, перш за все, грандіозністю масштабів і складністю внутрішніх і міжнародних завдань, які вона розв'язує, значним піднесенням творчої активності мас, дальшим розвитком соціалістичної демократії і підвищенням вимог до управління виробництвом і державними справами, необхідністю постійного розвитку марксистсько-ленінської теорії і виховання трудящих, зростанням міжнародного значення будівництва комунізму в СРСР.

КПРС приділяє велику увагу зміцненню і розвитку ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, поглибленню внутріпартійної демократії, підвищенню вимогливості до кожного члена партії і поліпшенню свого якісного складу, підвищенню активності комуністів, їх марксистсько-ленінської підготовки і організованості.

Побудова в Радянському Союзі розвинутого, зрілого соціалістичного суспільства, великі принципи зміни в усьому нашому суспільному житті обумовили необхідність створення нової Конституції СРСР, проект якої схвалений Президією Верховної Ради СРСР і винесений на всенародне обговорення. Проект Конституції відбиває новий етап у розвитку нашої держави, найважливіші досягнення радянського народу і завдання комуністичного будівництва, які стоять перед ним. **«...Головний напрям того нового, що містить проект,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 р.,— це розширення і поглиблення соціалістичної демократії»³⁸.**

Розширення і поглиблення радянської соціалістичної демократії передбачає, перш за все, неухильне забезпечення широкої участі трудящих в управлінні усіма справами суспільства, дальший розвиток демократичних основ соціалістичної державності, створення умов для всебічного розвитку особи.

Весь розвиток радянського суспільства відбувається під зростаючим впливом ідей XXV з'їзду КПРС. Революційний творчий дух, ідеї з'їзду живуть у повсякденних справах нашої партії і нашого народу. «Сьогоднішні звершення радянського народу є пряме продовження справи Жовтня. Це є практичне втілення ідей великого Леніна. Цій справі, цим ідеям наша партія вірна і буде вірна завжди!»³⁹,— говорив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС.

³⁸ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 8.

³⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 5.

Сільченко З. А.

ТОРЖЕСТВО ИДЕИ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА В СССР

Резюме

В статье показываются величественные успехи, которых достиг советский народ под руководством КПСС в строительстве социализма и коммунизма за 60 лет после Великого Октября.

Методологія і методика історичних досліджень

В. В. КОСОЛАПОВ (Київ)

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Найважливішим підсумком самовідданої праці радянського народу за 60 років, що минули після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, є побудоване в нашій країні суспільство розвинутого соціалізму. Це суспільство характеризується не тільки з'єднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, але, як зазначається в постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», й тим, що воно, «...розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості, свою глибоко гуманістичну суть»¹. Розвинутому соціалізмові властиві стрімкі темпи розвитку «духовного виробництва» — науки, культури, форм та методів духовного освоєння людиною світу.

Однією з важливих галузей «духовного виробництва» є історична наука. Вона поєднує в собі і сукупність знань, і певний соціальний інститут, який складається із системи науково-дослідних закладів, кафедр та факультетів, що працюють у галузі історії, історичних музеїв, спеціалізованих історичних бібліотек, і певний вид суспільно-корисної праці, якою в нашій країні зайнято нині понад двісті тисяч викладачів історії в школах, технікумах та вузах, науковців, працівників музеїв, редакцій історичних журналів, відділів історичної літератури видавництва і т. д. Понад сорок історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів готують кваліфіковані кадри для цієї галузі «духовного виробництва». У 1973 р. в галузі історичних наук дослідженнями займалися 27,9 тис. науковців, у тому числі 11,1 тис. кандидатів та 1,6 тис. докторів наук. Загальна кількість учених-істориків майже дорівнює чисельності науковців, що працюють у галузі філософських, географічних та юридичних наук, разом узятих². Зросли масштаби розвитку історичної науки в нашій країні, а також загострення ідеологічної боротьби, внутрішні потреби історичного пізнання, пов'язані з необхідністю теоретичного узагальнення величезної кількості історичних фактів, нагромаджених протягом багатовікового розвитку історичної науки, вимагають істотного підвищення рівня розробки логіко-методологічних проблем історії.

Останнім часом у нашій країні з'явилися праці, в яких розглядаються питання специфіки історичного пізнання, співвідношення історії та сучасності, соціальні функції історичної науки в соціалістичному

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 9.

² Народное хозяйство СССР в 1973 г., М., 1974, стр. 176.

суспільстві, особливості історичних фактів³. Проте, як зазначалося в редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів», і нині спостерігається «послаблене вивчення діалектики суспільного розвитку і розробка методологічних проблем суспільних наук, ... недостатньо здійснюється філософський синтез новітніх даних суспільствознавства»⁴. У зв'язку з цим, наголошує газета, філософам соціального профілю разом з представниками інших гуманітарних спеціальностей необхідно створити «цілу галузь досліджень методологічних питань суспільних наук», у тому числі історичної. До числа недостатньо досліджених проблем суспільствознавства належать і питання світоглядно-методологічних функцій та евристично-пізнавального значення діалектичного й історичного матеріалізму в історичному пізнанні.

Як відомо, концепція матеріалістичного розуміння історії була вперше викладена К. Марксом і Ф. Енгельсом в «Німецькій ідеології» (1845—1846 рр.) і відтоді безперервно збагачується результатами аналізу історичного минулого та сучасності. Революційний переворот, здійснений основоположниками наукового комунізму в суспільствознавстві, був не тільки завершенням одного з найтриваліших періодів у розвитку історичної науки, а й якісним, докорінним зрушенням у її вихідних основах, структурі і теоретичних узагальненнях. Ф. Енгельс зазначав, що матеріалістична концепція історії «...була застосована в загальних рисах до всієї нової історії...»⁵ вже в «Маніфесті Комуністичної партії»; що він і Маркс постійно використовували її для наукового пояснення політичних подій як минулого, так і сучасного. Усвідомлюючи революційне значення матеріалістичної концепції історії для подальшого розвитку історичної науки, Ф. Енгельс підкреслював, що «всю історію треба вивчати заново...», і «...наше розуміння історії є насамперед керівництво до вивчення...»⁶.

Сутність революційного перевороту, здійсненого марксизмом в історичній науці, полягає в тому, що, за словами В. І. Леніна, теорія Маркса вказала «...шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різноманітності й суперечливості, процесу»⁷. Хоч історичні знання належать до тих знань про дійсність, вихідні джерела яких ховаються в глибокій давнині, однак наукою у повному розумінні цього слова історія стала тільки завдяки матеріалістичному розумінню історичного процесу. «Марксизм,— писав В. І. Ленін, — указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи *сукупність* усіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних *класів* суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей

³ Л. М. Дробіжева. История и социология, М., 1971; В. В. Иванов. Соотношение истории и современности как методологическая проблема, М., 1973; Г. М. Иванов. Исторический источник и историческое познание (методологические аспекты), Томск, 1973; Марксистско-ленинская методология военной истории, М., 1973; В. В. Косолапов. Методология и логика исторического исследования, К., 1977; А. И. Уваров. Гносеологический анализ теории в исторической науке, Калинин, 1973; Методологические и историографические вопросы исторической науки, вып. 7, 8, М., 1972; вып. 9, 10, М., 1974; А. В. Гулыга. Эстетика истории, М., 1974; Н. П. Французова. Исторический метод в научном познании. Вопросы методологии и логики исторического исследования, М., 1972; Методологические проблемы историко-партийной науки, К., 1976.

⁴ «Правда», 19 вересня 1975 р.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 501.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 350.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 51.

або в тлумаченні їх, розкриваючи *корені* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил»⁸.

Матеріалістичне розуміння історичного процесу є основою марксистсько-ленінської методології історичного пізнання. Саме матеріалістичний підхід до історії забезпечує цій методології невичерпність евристичних можливостей у пізнанні історичної дійсності. Марксистсько-ленінська методологія історичної науки являє собою систему філософських, загальнотеоретичних і спеціальних методів, положень та принципів. За своєю структурою вона складається з трьох таких взаємозв'язаних частин: загальної (діалектичний та історичний матеріалізм), особливої (спеціальна методологія і логіка історичного пізнання як філософське узагальнення теоретико-методологічного історичного знання, загальноісторичних принципів і понять, практики застосування істориками методів дослідження соціально-історичних явищ, зокрема, за допомогою деяких положень політичної економії, наукового комунізму та інших наук) і спеціальної або конкретно-історичної (спеціальні методи археографічного, історіографічного, військово-історичного, історико-партійного, археологічного та інших видів історичного дослідження, а також положення і висновки відповідних історичних дисциплін, які за своїм змістом є теоретичними і в процесі аналізу та пояснення фактів виконують важливі методологічні та евристичні функції).

Кожна з цих складових частин методології історичного пізнання відіграє важливу роль. Так, логіка історичного дослідження — це наука, що вивчає логічну техніку отримання, обробки і систематизації історичних знань, специфіку використання категорій наукового пізнання стосовно до історичного процесу, логічні правила переходу від фактів до історичної теорії, від постановки проблеми до перевірки результатів конкретного історичного дослідження на предмет їх істинності. Важливе значення мають і спеціальні методи окремих історичних дисциплін, оскільки саме вони сприяють досягненню науково правдивого відображення історичної дійсності в її конкретно-історичних, індивідуальних проявах, а це, за словами В. І. Леніна, і є «чудова картина історії: сума індивідуальних пристрастей, дій etc»⁹. Та найголовнішою в структурі марксистсько-ленінської методології історичного пізнання частиною, від якої вирішальною мірою залежить його успішний розвиток як «...живого, плідного, істинного, могутнього, всесильного, об'єктивного, абсолютного, людського пізнання»¹⁰, є діалектичний та історичний матеріалізм. Теоретичні положення марксистсько-ленінської філософії — методологічна основа будь-якого історичного дослідження. Діалектико-матеріалістичний метод являє собою «...відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі...»¹¹.

Діалектичний та історичний матеріалізм як методологія історичної науки включає в себе певну сукупність нормативних вимог до самого історичного знання, до викладу результатів історичного дослідження, а також до теоретичного узагальнення історичних фактів. Ці вимоги впливають з функцій діалектичного та історичного матеріалізму як філософсько-методологічної основи історичного пізнання. До числа таких функцій належать: світоглядна, гносеологічна, інтегруюча, регулююча, ціннісно-орієнтовна (праксеологічна). Всі ці функції є загальнометодологічними, оскільки вони орієнтують істориків при відборі ними теоретичних та методологічних передумов дослідження тих чи

⁸ Там же, стор. 50—51.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 265.

¹⁰ Там же, стор. 304.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 466.

інших історичних явищ. Згадані функції в їх комплексі є системою, що забезпечує рух історичного пізнання до істини, виступає засобом відтворення історії в мисленні, служить шляхом до відкриття об'єктивних історичних закономірностей, незалежних від свідомості та волі людини.

Світоглядна функція діалектичного та історичного матеріалізму в історичному пізнанні виявляється у розв'язанні основного питання філософії щодо буття і свідомості, у створенні концепції розвитку суспільства, у розумінні суті та місця людини як творця своєї власної історії, у визначенні історичних закономірностей суспільного розвитку на перспективу. Жодного із згаданих питань історична наука не розв'язує самостійно. Відповіді на них вона черпає з діалектичного та історичного матеріалізму як вихідні, доведені практикою висновки, що специфічно відтворюються у структурі історичного знання. Світоглядна функція марксистсько-ленінської філософії ґрунтується на тому, що «...згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі визначальним моментом *в кінцевому підсумку* є творення і відтворення дійсного життя»¹². Історична подія — це рівнодіюча перехрещень діяльності окремих осіб, наслідок збігу у просторі і часі їх сил, волі, прагнень. При цьому, хоч економічні умови і «...є в кінцевому підсумку вирішальними», «...кожна воля бере участь у рівнодіючій і остільки включена в неї»¹³. Отже, реальна історія є історією діяльності людей. Саме тому в центрі історичного пізнання є людина, її життєдіяльність, спосіб життя. У цьому полягає глибокий гуманістичний зміст матеріалістичної концепції історії.

Наголошуючи на домінуючому значенні об'єктивних факторів, матеріальних основ у розвитку суспільства, марксизм-ленізм підкреслює водночас величезну роль суб'єктивного фактора в історії — практичної діяльності мас, класів та їх політичних організацій, ідей, прагнень, пристрастей і знань людей, що борються за задоволення своїх матеріальних та духовних потреб. Проте «...дійсна історія є база, основа, буття, *за яким* іде свідомість»¹⁴, тобто історичне пізнання є вторинним щодо реального історичного процесу відображення у свідомості людей об'єктивних історичних закономірностей.

Виступаючи світоглядом найпередовішого, найреволюційнішого в історії людського суспільства робітничого класу, кровно заінтересованого в об'єктивному відображенні дійсності, марксистсько-ленінська філософія є науково-методологічним орієнтиром для дослідників у складному сплетенні історичних подій. Світоглядна функція марксистсько-ленінської філософії, забезпечуючи історичному пізнанню об'єктивність у відображенні дійсності, вимагає розгляду людини як головної продуктивної сили, а народних мас як вирішальних творців історичного процесу. Вона створює умови для аналізу історичного розвитку з точки зору його прогресивності, що визначається відповідністю реальних подій суспільним ідеалам робітничого класу, втілених у теорію наукового комунізму. Однак це не означає, що діалектичний та історичний матеріалізм є своєрідним «натурфілософським» засобом перевірки доказовості тієї чи іншої історичної теорії. Філософія, за словами Ф. Енгельса — це не «підойма для конструювання», і тому однією з найважливіших вимог її світоглядної функції є вимога «...досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формацій, перше ніж пробувати вивести з них відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні, філо-

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 372.

¹³ Там же, стор. 373.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 221.

софські, релігійні і т. п. погляди»¹⁵. Як відомо, конкретні дослідження, проведені К. Марксом та Ф. Енгельсом з різних питань історії Індії, Єгипту, стародавніх Китаю, Греції та Риму, доколумбової Америки тощо, стали важливою базою для філософських узагальнень в галузі загальносоціологічних закономірностей суспільного розвитку. Зокрема, поняття «азіатського способу виробництва» К. Маркс обґрунтував саме на прикладах з історії країн Близького Сходу та Індії.

Нерозривний зв'язок марксистсько-ленінської філософії з конкретними історичними дослідженнями є традиційним, бо «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁶. При такому підході стає очевидним, що розвиток людства являє собою, з одного боку, природноісторичний процес, який відбувається незалежно від побажань та волі людей, об'єктивно, а з другого, — він є результатом свідомої, суб'єктивної історичної діяльності мас. Ця діяльність веде до змін суспільно-економічних формацій, якісні перетворення яких і втілюють у собі прогресивний розвиток людського суспільства.

Поряд із світоглядно-методологічною функцією діалектичного та історичного матеріалізму важливу роль в історичному пізнанні відіграє гносеологічна функція. Марксистсько-ленінська гносеологія — це вчення про мислення, про діалектику переходу незнання в історичне пізнання, загальнологічна теорія про закони розвитку мислення як відображення об'єктивних історичних явищ і водночас як результат історії пізнання цих явищ. Марксистсько-ленінська філософія тісно пов'язана з історичною предметно-перетворюючою практичною діяльністю суспільства, є за своєю природою логічною формою історичного відображення соціальної дійсності і в цьому плані — історична за своєю суттю. «...Діалектика... включає в себе те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, — писав В. І. Ленін, — яка повинна розглядати свій предмет так само історично...»¹⁷.

Марксистсько-ленінська філософія відображає соціальну дійсність як таку, що розвивається, а тому вона є історичною і в розгляді соціальних явищ, що й визначає її загальноісторичне значення для всіх галузей історичного пізнання як єдино наукового філософського методу.

При цьому слід зауважити, що марксистсько-ленінська філософія справляє методологічний вплив на історичну науку як цілісна система, тобто в нерозривній єдності своїх складових частин — діалектичного та історичного матеріалізму. Матеріалістичне розуміння історії є складовою частиною марксизму-ленізму як цілісного вчення. Тому не можна погодитися із спробами деяких дослідників звести методологію історії тільки до історичного матеріалізму. В. І. Ленін настійно підкреслював як історизм марксистської гносеології, так і діалектико-матеріалістичний характер наукового дослідження історичного процесу. Логічну послідовність етапів цього дослідження він уявляв так: 1) «...знайти закон тих явищ, які він (суспільствознавець, історик. — В. К.), досліджує, і притому надто важливий для нього закон зміни, розвитку цих явищ, переходу їх з однієї форми в іншу, з одного порядку суспільних відносин в інший»¹⁸; 2) показати історичну необхідність «...даних порядків суспільних відносин, констатуючи з усією можливою повнотою ті факти, які є для нього за вихідні й опорні пункти»¹⁹; 3) довівши

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 350.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 48.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 155.

¹⁹ Там же.

попередню тезу, показати «...разом з тим і необхідність іншого ладу, який неминуче мусить вирости з попереднього...»²⁰, незалежно від суб'єктивних прагнень і побажань людей; 4) створена в результаті такого дослідження теорія історичного явища, процесу «...повинна точно змальовувати дійсний процес — і нічого більше...»²¹.

Інтегруюча функція діалектичного та історичного матеріалізму в історичній науці полягає в тому, що в умовах швидкого нагромадження фактографічних знань, виникнення і розвитку історичних дисциплін, які вивчають окремі фрагменти історичного процесу, цілісне марксистсько-ленінське розуміння історії є основою синтезу, інтеграції всіх історичних знань у єдину систему. В розвитку історичної науки чітко простежуються дві тенденції: з одного боку, на її «стиках» з філософією, соціологією, соціальною психологією, географією, економікою та іншими науками дедалі частіше виникають проблеми, які можуть бути розв'язані тільки в результаті комплексних досліджень, а з другого, — на основі все більшого взаємопроникнення процесів диференціації і інтеграції історичних знань окладаються свого роду інтерісторичні регіони (галузі) досліджень історичних процесів.

У постанові ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» зазначалося, що «потреби науки і практики... висувають необхідність організації комплексних досліджень з усіх найважливіших напрямів розвитку суспільних наук»²². Все частіше історичні проблеми вимагають соціологічного, економічного, соціально-психологічного, екологічного, правознавчого та інших підходів і, отже, набувають міждисциплінарного характеру. Зокрема, таке важливе завдання, поставлене XXV з'їздом КПРС, як робота «по науковому узагальненню всесвітньо-історичного досвіду КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху»²³ може бути успішно виконане лише спільними зусиллями істориків, філософів, соціологів, економістів, правознавців. Не випадково в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» наголошується на необхідності «посилити взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук»²⁴.

Історичне пізнання є одним з важливих напрямів наукового пізнання взагалі. В умовах зростаючої питомої ваги в науці комплексних, міждисциплінарних досліджень його схожі риси з суспільствознавчим та технікознавчим знанням виявляються все чіткіше, все наочніше. Свого часу В. І. Ленін відзначав одну й ту ж гносеологічну основу природознавства і суспільствознавства. Він підкреслював: «Поняття (пізнання) в бутті (в безпосередніх явищах) відкриває сутність (закон причини, тотожності, відмінності, етс) — такий є справді *загальний хід* усього людського пізнання (всієї науки) взагалі. Такий є хід і *природознавства і політичної економії [і історії]*»²⁵. Значенно, що В. І. Ленін підкреслив подібність історичного знання (за його гносеологічними характеристиками) до природознавчого. І основою синтезу, зближення методів природознавства з методами історичного пізнання, а також з методами суміжних з історією суспільствознавчих дисциплін виступає саме діалектичний та історичний матеріалізм.

Одночасно в історичній науці зростає кількість проблем, які за своєю природою є інтерісторичними, тобто охоплюють не один певний

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 167.

²² Справочник партийного работника, вып. 8., М., 1968, стор. 253.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 240.

²⁴ Там же.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 281.

історичний період і належать не до однієї якоїсь історичної дисципліни, а вимагають для свого вивчення аналізу історичних фактів, які є синхроністичними для багатьох історичних періодів і стосуються ряду історичних дисциплін. Зокрема, проблеми, пов'язані з історією розвитку соціалізму, можуть бути глибоко досліджені тільки на основі інтерісторичного вивчення історії народів СРСР та соціалістичних країн Європи, Азії й Америки, історії КІПС та братніх комуністичних і робітничих партій, історії міжнародного комуністичного руху, історії економічних вчень, які виникли в домарксистський період, історії утопічного соціалізму та історії марксизму-ленінізму. І в цьому випадку синтезуючою базовою основою інтерісторичного дослідження також є діалектичний та історичний матеріалізм.

Регулююча функція марксистсько-ленінської філософії ґрунтується на тому, що загальнофілософські категорії, закони і принципи є методологічними правилами, нормативними передумовами історичного дослідження. В них узагальнено багатовіковий досвід історичного пізнання, що робить їх надійними орієнтирами в процесі встановлення історичної істини. Подібно до того, як закони логіки є відображенням об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини²⁶, зміст марксистсько-ленінської філософії щодо історичного пізнання є теоретичним узагальненням об'єктивного ходу історичних подій, суб'єктивним відображенням об'єктивних закономірностей історичного процесу. Саме це зумовлює нормативно-методологічну роль марксистсько-ленінської філософії стосовно історичної науки. Звичайно, діалектичний та історичний матеріалізм не є універсальною «відмичкою», застосування якої може дати наукове розуміння тих чи інших історичних ситуацій без проведення конкретних історичних досліджень. Проте без використання евристично-пізнавальних можливостей марксистсько-ленінської філософії неможлива конкретна побудова історичної теорії, наукове узагальнення історичних фактів. Сукупність категорій, законів і принципів марксистсько-ленінської філософії в історичному пізнанні є тією серцевиною, що надає йому довершеності як теоретичній системі і водночас створює невичерпні можливості для її саморозвитку відповідно до швидкоплинного перебігу історичних подій.

Сучасне історичне знання має класовий характер. Виходячи з практики класу, інтереси якого відстоює історик, він відповідно оцінює минуле історичного процесу та його перспективи. В домарксистський період між історичним знанням та практичною діяльністю мас існував розрив, зумовлений тим, що історичне знання творилося представниками панівних класів і, звичайно, відображало їх інтереси. Марксизм-ленінізм уперше в історії розвитку історичної науки назавжди ліквідував цей розрив. Адже робітничий клас, історична місія якого полягає в революційному перетворенні дійсності, заінтересований у правдивому, об'єктивному відображенні історичного процесу, оскільки саме робітничий клас і є насамперед творцем цього процесу. Тому об'єктивність, науковість історичного знання і його класовість є у марксистсько-ленінській історії рисами одного й того ж явища. Історичне знання є для робітничого класу не тільки науковим відображенням минулого, що служить системою його ціннісних орієнтацій у сучасних подіях, а й важливою умовою правильної, ефективною, науково обґрунтованою революційної діяльності. Марксистсько-ленінська філософія як світогляд, ідеологія робітничого класу є тією основою, на якій історичне знання набуває для трудящих ціннісно-орієнтовного значення в їх революційній боротьбі.

²⁶ Див.: там же, стор. 154.

«Ми сприймаємо минуле як багатющий резервуар досвіду, як матеріал для роздумів, для критичного аналізу власних рішень і дій,— говорив на XVI з'їзді професійних спілок СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Ми черпаємо з минулого натхнення для нинішніх і майбутніх справ»²⁷. Будучи науковою основою революційної діяльності робітничого класу та його партії, марксистсько-ленінська філософія як методологія історичної науки виконує щодо історичного знання праксеологічну функцію, надаючи останньому революційно-прикладного значення.

З світоглядно-методологічними функціями діалектичного та історичного матеріалізму пов'язані принципи, методи та категорії історичного пізнання.

Принципи в історичній науці лежать в основі її фактів, теорій, гіпотез, наукових описів. За рівнем узагальненості вони поділяються на загальнофілософські, загальноісторичні та спеціально історичні. Стосовно історичного знання всі його принципи означають вимогу розгортання цього знання у таку систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають одне з одного. До філософських належать такі принципи: об'єктивність, розвиток, внутрішня суперечливість тенденцій, загальний зв'язок, партійність, єдність теорії і практики, матеріальна єдність історичних явищ тощо; до загальноісторичних — нескінченний процес поглиблення історичного пізнання, відповідність логічного та історичного в пізнанні, єдність аналізу і синтезу, історизм, системність при розгляді історичних явищ. Крім загальнофілософських і загальноісторичних принципів, у конкретних історичних дослідженнях істотне значення мають спеціально історичні принципи, які ґрунтуються на теоретичних положеннях, специфічних для певного виду досліджень. Так, в історії КПРС важливе значення мають ленінські принципи розвитку внутріпартійної боротьби, виділення «основної ланки» організаційної діяльності партійних організацій, принципи взаємозв'язку і взаємозумовленості історико-партійних подій. Спеціально історичні принципи мають й інші види історичних досліджень — архівознавчі, археографічні, палеографічні, сфрагістичні, нумізматичні тощо. Між принципами власне історичного пізнання і філософськими існує діалектичний взаємозв'язок; вони становлять єдину систему, повне використання пізнавальних можливостей якої і забезпечує достовірність вихідних основ, основоположних ідей, що пронизують і субординують усю систему історичного знання.

Розвиток історичної науки характеризується виникненням нових, зміною та збагаченням змісту вже існуючих понять. Їх значення в історіографії стає дедалі більшим. Це зумовлюється багатьма причинами. Вкажемо на найголовніші з них. По-перше, в умовах зростання ролі історичної науки — однієї із складових частин суспільствознавчого комплексу наукового обґрунтування політики КПРС — підвищується й значення її понять як результатів, у яких закріплюються певні підсумки історичного пізнання і які служать вихідною основою для дальшого проникнення в сутність історичних явищ, глибшого розуміння проблем сучасності та тенденцій майбутнього розвитку з позицій всебічного осмислення історичного досвіду. По-друге, в умовах загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом поняття історичної науки стають предметом аналізу з двох діаметрально протилежних позицій, що відображають комуністичну та буржуазну ідеології. Нарешті, поняття історичної науки є своєрідними вузловими пунктами у

²⁷ «Радянська Україна», 22 березня 1977 р.

пізнанні соціально-історичної дійсності, за допомогою яких здійснюється підведення одиничних, випадкових історичних явищ під загальне, необхідне. Тому розвиток історичної науки нерозривно пов'язаний з удосконаленням її понять.

За ступенем узагальненості поняття історичної науки можна класифікувати на такі групи: поняття діалектичного та історичного матеріалізму, що є формами мислення, які відображають загальні закономірності як соціального, так і природного буття і мають онтологічний, гносеологічний та логічний аспекти; загальнонаукові поняття, які охоплюють природниче та соціальне пізнання, в тому числі історичне; поняття, які характеризують тільки особливості суспільства як соціального організму; загальноісторичні поняття, що стосуються всіх історичних дисциплін і охоплюють історичне пізнання в цілому; спеціальні історичні поняття, які застосовуються в окремих напрямках історичної науки і характеризують часткові моменти чи сторони історичного процесу.

В історичному пізнанні всі згадані групи понять відіграють важливу роль. Історичне дослідження буде неповним, якщо аналіз певного явища не охоплюватиметься тією чи іншою групою понять. Проте роль різних понять в процесі історичного дослідження неоднакова. Поняття (категорії) марксистсько-ленінської філософії найбільш узагальнені. Вони характеризують універсальні властивості історичного процесу як невід'ємної частини об'єктивної дійсності, пов'язані з вирішенням основного питання філософії і, отже, для історика-дослідника мають світоглядне, фундаментальне значення. Такі категорії, як «сутність і явище», «зміст і форма», «причина і наслідок», «необхідність і випадковість», «можливість і дійсність», «частина і ціле», «одиничне», «особливе», «загальне», «свобода і необхідність», «продуктивні сили і виробничі відносини», «базис і надбудова» та інші, відображають загальні відношення соціально-історичної дійсності, є вузловими пунктами історичного пізнання і тому мають для нього загальнометодологічне значення.

Поряд з категоріями марксистсько-ленінської філософії в історичному пізнанні дедалі більшу роль відіграють загальнонаукові поняття, які, зокрема, виникають на «стиках» історії з іншими галузями суспільствознавства, а також з природознавством та технікознавством. Так, в історичній науці все ширше застосовуються такі загальнонаукові поняття, як «інформація», «модель», «інтерпретація», «управління», «система», «елемент», «структура», «ймовірність», «формалізація», «евристичність», «функція», «універсальність» тощо. На відміну від категорій марксистсько-ленінської філософії, загальнонаукові поняття виконують функцію «переносу» знання з однієї науки в іншу, служать своєрідним «містком» між природознавством та суспільствознавством, у тому числі такою його галуззю, як історична наука. Вони охоплюють лише окремі сфери об'єктивної дійсності і не є загальнозначимими, універсальними, як категорії марксистсько-ленінської філософії. Частина загальнонаукових понять належить виключно до сфери соціального пізнання, а серед понять, що характеризують цю сферу, є такі, зміст яких відображає тільки історичний процес. Наприклад, поняття «евристика» стосується всієї сфери соціального пізнання і широко живиться в бібліографії, логіці наукового пізнання, в історії.

До понять, що є загальнонауковими для соціального пізнання і водночас загальноісторичними, належать «суспільно-економічна формація», «класи», «соціальна структура суспільства», «політична організація суспільства», «форми державної влади» тощо. Разом з тим, значна

частина понять, які стосуються соціального пізнання в цілому, не є загальноісторичними (наприклад, «особа», «науково-технічна революція», «молодь», «праця», «соціальний конфлікт», «урбанізація» і т. д.), хоч вони досить широко вживаються в історичних дослідженнях для характеристики певних моментів історичного процесу.

Історичне дослідження неможливо уявити без вживання спеціальних історичних понять, за допомогою яких характеризується об'єкт цих досліджень. Військова історія, історія КПРС, археографія, топоніміка, джерелознавство та інші галузі історичного знання мають розвинуту систему спеціальних історичних понять, зміст яких виражає специфіку відображуваних ними фрагментів історичної дійсності. Для прикладу назовемо такі спеціальні історичні поняття, як «вотчинне і княже право», «зубатовщина», «особистий архів», «уніфікація документів» та ін.

Категорії марксистсько-ленінської філософії виконують щодо всіх інших понять історичного пізнання синтезуючу роль, надаючи понятійному апаратові історичної науки системної якості, що забезпечує її цілісність як специфічної галузі наукового пізнання. Саме «...категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»²⁸. Такою «сіттю» для історика є історичний процес, пізнання якого неможливе без використання евристичних можливостей діалектичного та історичного матеріалізму.

Історична наука на сучасному етапі характеризується прискореними темпами приросту нового знання. Марксистсько-ленінська філософія гарантує теоретичне узагальнення історичних фактів, найбільш досконалий шлях їх наукового пошуку, оптимальну організацію історичних досліджень. Розкриваючи співвідношення історичного буття та історичного пізнання, вона спрямовує історичну думку на вивчення найсуттєвіших особливостей історичних явищ.

Сучасне історичне знання ієрархічне. Воно має чимало різного роду «зрізів», з яких виділяються емпіричний та теоретичний різні.

Залежно від того чи іншого рівня історичного знання та ступеня узагальненості в історичній науці виділяються три групи методів: загальнофілософський метод діалектичного та історичного матеріалізму; методи комплексних міждисциплінарних досліджень, що застосовуються і в історичній науці; методи конкретних історичних досліджень. Вирішальне значення для синтезування історичних знань та їх інтеграції з суспільно-історичною практикою має метод діалектичного та історичного матеріалізму. Його універсальність та необхідність застосування в історичному пізнанні зумовлені тим, що цей метод є не тільки теоретико-методологічним узагальненням всеосяжних законів розвитку природи і суспільства, виражених у мисленні, а й підсумком історії самого історичного пізнання та історичної практики. Водночас слід зазначити, що евристичні можливості марксистсько-ленінської філософії повною мірою розкриваються лише у зв'язку з методами комплексних міждисциплінарних досліджень історичної науки та методами конкретних історичних наук.

До числа комплексних методів історичної науки, які останнім часом застосовуються дедалі ширше, належать такі, як ретроспективний, синхроністичний, метод моделювання, типологічний, субординаційно-ординаційний, структурно-функціональний, системний, математико-кібернетичний, математико-статистичний, реанімаційний, анкетно-біографічний, постісторичний та ін.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 81.

У конкретному історичному дослідженні будь-який закон, перевірений історичною практикою, відіграє роль методологічного положення, бо, за словами В. І. Леніна, «всяка наука є прикладна логіка»²⁹. Справді науковий історичний погляд на розвиток тих чи інших суспільних явищ є обов'язково й методологічним, хоч теоретичні положення спеціальних історичних дисциплін відіграють таку роль тільки стосовно того фрагменту історичної дійсності, до якої вони відносяться.

Складність історичного процесу вимагає від історика майстерного володіння всіма логічними та методологічними засобами, виробленими в процесі багатовікового розвитку історичної науки. Діалектико-матеріалістичний підхід до історичних явищ не є готовим шаблоном, стереотипом, згідно з яким слід тлумачити історичні факти. Це — філософський метод історичного пізнання, який служить його необхідною передумовою і є методологічною основою історичного дослідження. Конкретні методи цього дослідження тільки тоді ефективні, коли вони органічно пов'язані з методом діалектичного та історичного матеріалізму. Діалектико-матеріалістичне осмислення й аналіз нових проблем, що виникають в історичній науці, настійно вимагають від дослідників істотного підвищення культури історичних досліджень, їх ідейно-теоретичного рівня. В історичному дослідженні, що об'єктивно, з класово-партійних позицій відображає соціальну дійсність, органічно злиті конкретні та спеціальні методи історичного пізнання з методом діалектичного та історичного матеріалізму. Марксистсько-ленінська філософія стала внутрішнім змістом, методологічною основою для вивчення радянськими істориками всіх історичних явищ.

²⁹ Там же, стор. 170.

В. В. Косолапов

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ И ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье рассмотрены мировоззренческая, гносеологическая, интегративная, регулятивная и ценностно-ориентировочная (праксеологическая) функции диалектического и исторического материализма как методологической основы исторического исследования, дана классификация понятий, используемых в историческом познании.

Повідомлення

3 історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

ПРО УЧАСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ОФІЦЕРСТВА РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ
У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

Історичний досвід більшовицької партії по залученню армії на бік соціалістичної революції має велике теоретичне і практичне значення. Винятково велику увагу приділяв цьому питанню В. І. Ленін. Він зазначав, що без революційної армії «справжня перемога революції *неможлива*»¹. Саме в єдності революційних виступів пролетаріату і солдатів Володимир Ілліч вбачав один з вирішальних факторів перемоги соціалістичної революції.

Окремі аспекти проблеми боротьби більшовицької партії за армію в період підготовки соціалістичної революції вже дістали висвітлення в історичній літературі. Проте лише в деяких працях розглядається, і то побіжно, питання демократизації офіцерського корпусу². Робота ж більшовицької партії серед командного складу, участь офіцерства в революційному русі зовсім не досліджені.

Автор даного повідомлення має на меті проаналізувати кількісні і якісні зміни в офіцерському корпусі російської армії за роки першої світової війни, деякою мірою висвітлити основні напрями діяльності більшовицької партії серед офіцерів в період двовладдя, показати участь демократичного офіцерства в революційному русі.

Робота серед офіцерства була органічною окладовою частиною боротьби більшовицької партії за армію. Вона приводила до розколу та диференціації офіцерського корпусу і, як результат, до розкладу всієї армії. Крім того, серед демократичної частини офіцерства, як і серед солдатів, можна було черпати кадри інструкторів і практичних організаторів збройних сил революції.

Влітку 1914 р. в російській армії налічувалося більше 80 тис. офіцерів³. Необхідність забезпечення її офіцерськими кадрами після вели-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 348.

² Д. Гринишин. Военная деятельность В. И. Ленина, М., 1957; М. С. Френкипп. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г.—март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов, М., 1965; Л. Спирин. В. И. Ленин и создание советских командных кадров. — «Военно-исторический журнал», 1965, № 4; А. М. Иовлев. Разработка и осуществление ленинской политики в отношении специалистов старой армии (1917—1920 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 4; И. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах), М., 1975.

³ «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 10.

ких втрат у ході війни вимагала прискореної підготовки командирів. З цією метою було створено 42 школи прапорщиків* для підготовки офіцерів у военний час з чотиримісячним строком навчання. Командні кадри за скороченою програмою готували також 27 військових та 8 військово-морських училищ і шкіл⁴. У цих навчальних закладах за роки війни було підготовлено майже 220 тис. прапорщиків. На 1 січня 1917 р. втрати офіцерського корпусу становили 62 847 чол. З них на цей же час повернулося до армії 16 126 офіцерів, тобто кожен четвертий. Враховуючи, що протягом 1916 р. вибули зі строю майже 19 тис. чол., Л. Спірін допускає, що в 1917 р. втрати офіцерів становили 14—15 тис. Зіставивши ці дані, він прийшов до висновку, що загальна кількість офіцерів російської армії становила восени 1917 р. близько 240 тис. чол.⁵ Проте, на наш погляд, ця цифра потребує деякого уточнення.

Чин прапорщика за бойові заслуги дістали ще 11 494 чол. За поданням командування для поповнення некомплекту 8128 військово-службовця також було присвоєно перше офіцерське звання⁶. Це дає підставу стверджувати, що кількість офіцерів була дещо більшою і становила 255—260 тис. чол.

Кількісне зростання неминуче приводило до проникнення в офіцерське середовище різночинських та дрібнобуржуазних елементів, тобто до його певної демократизації. Так, у доповідній записці царю про стан підготовки офіцерських кадрів генерал Адлерберг відзначав: «Більшість прапорщиків складається з конче небажаних для офіцерського середовища елементів. Серед них були з чорноробів, слюсарів, мулярів, натирачів підлоги та буфетників». Микола II наклав на доповідній записці таку резолюцію: «На це треба звернути серйозну увагу»⁷. Проте царський уряд був уже неспроможний стримати процес демократизації офіцерського корпусу. Якщо в 1913 р. дворяни становили серед генералів 89,26%, серед штаб-офіцерів** — 72,6% і серед обер-офіцерів*** — 35—50%⁸, то в 1917 р. більшість офіцерів (близько 80%) за своїм соціальним походженням належала до середньої і дрібної буржуазії та інтелігенції⁹.

Зазнавши значних змін під час першої світової війни, офіцерський корпус російської армії втратив свою одвічну кастовість, згуртованість і перетворився на конгломерат з представників усіх класів та прошарків суспільства, що дуже відрізнялися своїми політичними поглядами. Влучну характеристику офіцерству воєнного часу дав командир 37-го армійського корпусу генерал Сулькевич: «Склад офіцерів... — це механічна суміш осіб, одягнених в офіцерську форму, осіб різної освіти, походження, навчання, без взаємного зв'язку...»¹⁰.

Геніальний стратег революції В. І. Ленін надавав великого значення диференціації армії та її командного складу. «Поразки,— писав він у «Листах з далска», — ...розлютили армію, винищили у величезних розмірах її старий командний склад, зашкарублю-дворянського і особ-

* Прапорщик — перше офіцерське звання, яке надавалось особам, що закінчили військові школи і училища за скороченою програмою під час війни.

⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 1468, оп. 7, спр. 3, арк. 13.

⁵ «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 11.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 2015, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв., 6.

⁷ Див.: Д. Гринишин. Назв. праця, стор. 123.

** Штаб-офіцери — старші офіцери.

*** Обер-офіцери — молодший офіцерський склад.

⁸ Д. Гринишин. Назв. праця, стор. 122.

⁹ «Вопросы истории КПСС», 1968, № 4, стор. 31.

¹⁰ Революционное движение в русской армии (27 февраля — 24 октября 1917 года). Сборник документов, М., 1968, стор. 169.

ливо гнилого чиновницького характеру, замінили його молодим, свіжим, переважно буржуазним, різночинським, дрібнобуржуазним»¹¹.

З перших днів Лютневої революції в армії почалося стихійне усунення реакційних офіцерів та висування на їх місце виборних осіб. Під тиском солдатських мас значна частина офіцерів була змушена залишити свої підрозділи, найбільш реакційних солдати заарештовували, а тих, що чинили збройний опір, — розстрілювали. Більшовицька партія була єдиною політичною партією Росії, яка послідовно виступала на підтримку процесу демократизації армії, вбачаючи в цьому один із засобів розвитку революційної ініціативи солдатських мас. Найважливішим елементом цього процесу партія вважала оновлення командного складу і створення виборних солдатських організацій. При цьому більшовики постійно підкреслювали, що співіснування демократичної армії та влади буржуазії неможливе, що тільки соціалістична революція може розв'язати завдання демократизації армії повністю і остаточно. Дальший хід подій підтвердив це положення.

Тимчасовий уряд та верхівка командування, налякані розмахом солдатського руху, намагалися послабити процес демократизації армії і докладали чимало зусиль для збереження кадрів реакційного генералітету та офіцерства. Зокрема, за наказом верховного головнокомандуючого всі офіцери, усунуті солдатами з посад, переводилися в резерв військових округів і згодом одержували нові призначення. Так, на червень 1917 р. до Діючої армії повернулися всі 146 звільнених генералів¹². Ці дії Тимчасового уряду та верхівки командування дістали схвалення і підтримку представників дрібнобуржуазних партій. Траплялися випадки, коли військове міністерство поновлювало окремих реакційних офіцерів на їх посадах за згодою військового відділу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів¹³.

Таким чином, контрреволюційна частина генералітету і вищого офіцерства залишилися в армії і після Лютневої революції. Більше того, Тимчасовим урядом та військовим командуванням було зроблено все для того, щоб відновити в армії необмежену владу офіцерства. Завдяки цьому реакційне офіцерство дуже швидко змогло організуватися і перейти в наступ проти революційних і демократичних сил в армії, проти завойованих солдатами прав.

Це дуже яскраво виявилось на з'їзді офіцерів у Ставці верховного головнокомандування, що проходив з 7 по 22 травня 1917 р. В його роботі взяло участь більше 300 делегатів ($\frac{4}{5}$ представляли фронтові, а решта — тилове офіцерство). З'їзд проходив під лозунгом «Підняти боєздатність і міць армії». Рішення, що були прийняті на ньому, повністю збіглися з політичною лінією кадетів: використати армію для продовження загарбницької війни і боротьби з наростаючою революцією. Характерно, що, крім питань про необхідність єднання офіцерів і солдатів, не менш гостро на з'їзді стояло і питання про єдність всередині самого офіцерського корпусу¹⁴. На цьому, зокрема, наголошував на з'їзді верховний головнокомандуючий генерал М. В. Алексеев, наполягаючи на запровадженні залізної дисципліни в армії, ліквідації виборних комітетів, припиненні політичної боротьби та ін.¹⁵ Для «оздоровлення» армії рекомендувалося застосовувати бойкот щодо «офіцерів

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 15.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 922, оп. 1, спр. 24, арк. 169.

¹³ А. М. Андреев. Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции, М., 1975, стор. 48.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 2015, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 1 зв., 2.

недостойних» і взагалі по можливості усувати їх з військових частин¹⁶.

На з'їзді був створений головний комітет «Союзу офіцерів армії і флоту» на чолі з кадетом підполковником Новосильцевим. Комітет добровільно взяв на себе функції карального органу і вважав своїм безпосереднім завданням «...боротьбу з негативним елементом офіцера, що керує ексцесами, заворушеннями і протизаконними виступами у військах...»¹⁷.

Під впливом кадетів виник цілий ряд контрреволюційних військових організацій, зокрема, «Союз георгіївських кавалерів», «Республіканський центр», «Військова ліга», «Союз військового обов'язку» та інші. Вони розгорнули енергійну діяльність по згуртуванню контрреволюційних елементів в армії з метою встановлення військової диктатури в країні.

Демагогічним лозунгам буржуазних та дрібнобуржуазних партій, реакційного офіцера про війну до переможного кінця, про захист влади «революційної демократії», про «революційний» характер війни В. І. Ленін, більшовицька партія протиставили програму активної революційної боротьби солдатських мас за мир, демократизацію армії, за владу Рад. У цій боротьбі лише незначна частина офіцерів йшла разом з солдатськими масами, і це цілком природно. Більшовицька партія розуміла, що реакційні погляди більшості офіцерів були зумовлені їх походженням, соціальним середовищем, у якому вони жили, поглядами, що їм прищеплювались у військових училищах та школах. Але в результаті соціальних змін в офіцерському корпусі, які сталися за роки війни, певна частина офіцера стала значно ближчою до солдатів, ніж до представників дворянсько-офіцерської верхівки та генералітету. Це і зумовлювало напрям роботи більшовицької партії по залученню демократичних елементів командного складу на бік революції. У боротьбі більшовицької партії за армію виключно важливу роль відігравали військові організації більшовиків. Вони почали виникати насамперед у гарнізонах великих промислових міст, де був значний вплив пролетаріату та його революційного авангарду. В Петрограді оформлення Військової організації завершилося вже 31 березня 1917 р.¹⁸ Головним завданням Військової організації було «об'єднання всіх товаришів солдатів і офіцерів — соціал-демократів для організованої боротьби під прапором Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків»¹⁹.

Ініціативне військово бюро, яке розпочало роботу в військах гарнізону, було створене при Московському комітеті РСДРП(б) в березні 1917 р. Протягом березня — червня активну роботу серед військово-службовців розгорнули також військові організації в Твері, Ревелі, Рязі, Харкові, Києві, Катеринославі, Саратові та ряді інших міст.

У квітні Військова організація при Петербурзькому комітеті більшовиків була перетворена на Військову організацію при ЦК РСДРП(б), що свідчило про особливу увагу партії до роботи в армії.

Разом з солдатами в роботі військових організацій активну участь брали революційно настроєні офіцери, службовий стан яких надавав їм ширші можливості для агітаційно-пропагандистської діяльності. Так, у Петрограді в 180-му піхотному запасному полку, що налічував майже 15 тис. чол., пропагандистську роботу проводили прапорщики Ю. М. Ко-

¹⁶ Там же, арк. 3 зв., 4.

¹⁷ Там же, ф. 2684, оп. 2, спр. 54, арк. 36.

¹⁸ «Солдатская правда», 4 червня 1917 р.

¹⁹ Там же.

цюбинський (член РСДРП(б) з 1914 р.), Б. М. Занько (член РСДРП(б) з 1915 р.), а також М. П. Вишневецький, Д. П. Клим, І. В. Куделько та М. К. Тер-Арутюнянц, які вступили в партію одразу після Лютневої революції. Їм допомагали співчуваючий більшовикам прапорщик Д. І. Далматов та меншовик-інтернаціоналіст прапорщик Горбачов, які напередодні Жовтня також стали членами більшовицької партії²⁰. В 3-му піхотному запасному полку активно працювали член більшовицької партії з 1910 р. підпоручик П. В. Дашкевич, прапорщики О. П. Дзеніс та В. О. Баландін, в 1-му — прапорщики-більшовики В. В. Сахаров, О. Я. Семашко, брати Осипови. У Харкові в 30-му піхотному запасному полку проводили роботу прапорщики-більшовики М. О. Руднев та М. О. Глаголев, а також прапорщик Минаєв, підпоручик Сазонов, поручики Калінін та Буланов, полковий лікар Гусakov²¹. Серед солдатів Самарського гарнізону активну роботу проводили прапорщики-більшовики С. Я. Тиунов, М. Р. Галактіонов та Тихонов²².

Важливим засобом ідейно-політичного виховання демократичної частини офіцерства була більшовицька преса. 10 березня «Правда» надрукувала редакційну статтю «Революційна армія і офіцерство», в якій містився заклик до солдатських комітетів провести чистку армії від реакційного офіцерства і підкреслювалася необхідність створення командних кадрів, здатних очолити збройні сили революції.

В газетях з'являлися матеріали із закликом до офіцерів включатися в боротьбу робітників і солдатів. Так, 23 квітня «Солдатская правда» вмістила відозву від команди служби зв'язку запасного батальйону гвардії Ізмайлівського полку до юнкерів, у якій переконувала їх боротися разом з народом, бо революції потрібні офіцери, здатні йти з ним до повної перемоги. 8 червня в «Правде» був опублікований відкритий лист солдата Пахомщина до офіцерів із закликом боротися за припинення війни. Революційну роботу в військах проводили офіцери з до-революційним партійним стажем: штабс-капітан Я. Ф. Фабріціус, поручик Ж. Ф. Зонберг, прапорщики І. П. Павлуновський, Д. І. Курський, А. О. Жданов, О. Я. Аросев, Ф. О. Крюков, Р. Й. Берзін, Я. І. Алксніс, О. С. Круссер, В. М. Васильєвський, М. В. Криленко, Д. А. Шмідт, О. Ф. М'ясликов та інші. Хоч більшовики становили незначний прошарок серед командного складу армії, прикладом самовідданого служіння народові вони справляли значний вплив на демократичну частину офіцерства. Членів партії з 1901 р. М. І. Подвойського та М. С. Кедрова можна вважати «хрещеними батьками» генерала М. М. Потапова, який після липневих подій 1917 р. почав співробітничати з Військовою організацією при ЦК РСДРП(б). Саме знайомство з більшовиками та їх програмою привело в ряди борців за справу трудящих навесні 1917 р. начальника штабу Омського військового округу генерала О. О. Таубе.

Серед тих, хто під впливом більшовиків зв'язав свою долю з долею трудового народу, були також підполковники В. В. Каменщиков, М. Г. Кропив'янський, Г. Д. Базилевич, капітан Є. Бабін, штабс-капітан О. Г. Седякін, штабс-ротмістр А. І. Геккер, поручики І. Л. Дзевалтовський і М. С. Філіповський, підпоручики І. П. Уборевич та К. Авксентьевський, прапорщики І. Ф. Федько, К. Ю. Клява, Р. Ф. Сіверс, І. Н. Дубовий, М. В. Пригоровський, С. Д. Павлов, Г. І. Благонравов,

²⁰ В огне революционных боев (Районы Петрограда в двух революциях 1917 г.). Сборник воспоминаний старых большевиков-питерцев, М., 1967, стор. 261.

²¹ Харьков в 1917 году, Харьков, 1957, стор. 81, 86.

²² Октябрь в Самаре. Воспоминания, Куйбышев, 1957, стор. 201.

Р. П. Ейдеман, В. К. Путна, П. Ю. Княгницький та багато інших представників офіцерського корпусу російської армії.

Більшовики прагнули використати найменшу можливість для поширення революційних ідей серед майбутніх офіцерів. Незважаючи на всі перешкоди, їх полум'яне слово лунало на зборах і мітингах у військових училищах та школах. Виступаючи на всеросійському з'їзді юнкерів, що відбувся в Петрограді 29 травня — 9 червня 1917 р., в дебатах про ставлення до війни і наступу юнкер більшовик Шемякін висвітлив програму більшовицької партії з цього питання і підкреслив, що головним завданням молодих офіцерів є пропаганда ідей миру серед солдатів²³. Про значення, яке надавали більшовики роботі серед майбутніх офіцерів, свідчить утворення юнкерської секції в складі Військової організації при РК РСДРП(б).

Роз'яснення справжнього характеру і цілей війни сприяло посиленню революційних настроїв у військах. На фронті з кожним днем ширився рух за негайне припинення військових дій. Програму більшовицької партії з цього питання підтримували і окремі представники офіцерського корпусу. Яскравою ілюстрацією цих настроїв може служити зміст листа підполковника С. Жданова до голови Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів меншовика М. С. Чхеїдзе. Фронтвик покладав усю відповідальність за продовження війни на Тимчасовий уряд у Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів. С. Жданов висловлював упевненість, що в недалекому майбутньому винуватці цього злочину стануть перед судом народу²⁴.

Однією з важливих форм боротьби за припинення війни було братання, в якому В. І. Ленін вбачав вияв революційної ініціативи мас. Зростаюча кількість арештів представників командного складу армії за участь у братанні також була свідченням посилення більшовицького впливу на офіцерів. Так, у травні 1917 р. військовий слідчий 11-го армійського корпусу (VIII армія, Південно-Західний фронт) притяг до відповідальності за участь у братанні поручиків 48-го Одеського полку Є. Баусера та А. Цируля²⁵. Аналогічне звинувачення було пред'явлене корпусним судом XI армії прапорщику 625-го піхотного Плешевського полку (Південно-Західний фронт) Є. К. Саклакову та судом 47-го армійського корпусу підпоручикам 243-го піхотного Холмського полку (VI армія, Румунський фронт) Телегіну, Алексєєву та Уланову²⁶. І це були непоодинокі випадки. Тільки в одному з полків на Румунському фронті у травні в братанні брало участь 11 офіцерів²⁷.

У документах Ставки і командування дедалі частіше з'являлися свідчення про участь офіцерів у революційному та антивоєнному русі, про публічні виступи офіцерів з критикою наказів командування та відмовою виконувати їх. Поширення демократичних поглядів серед певної частини офіцера викликало занепокоєння у командування армії. Не наважуючись заарештовувати їх у розташуванні військових частин, командування стало на шлях вилучення з армії неугодних офіцерів. Приводи для цього вишукувалися досить різні, але найчастіше практикувалося «відкомандирування» в резерв. Так, начальник 20-ї стрілецької дивізії (XII армія, Північний фронт) генерал Ізмєтьєв доповідав командирі 2-го Сибірського корпусу, що з відрахуванням у резерв офіцерів-більшовиків поручиків Шулятикова, Мухіна, Фадєєва та пра-

²³ ЦДВІА СРСР, ф. 3468, оп. 7, спр. 3, арк. 24.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 7384, оп. 9, спр. 275, арк. 99.

²⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 2201, оп. 2, спр. 2, арк. 3, 11.

²⁶ Там же, ф. 2151, оп. 2, спр. 357, арк. 8—9; ф. 2271, оп. 2, спр. 31, арк. 2.

²⁷ «Екатеринославская земская газета», 21 травня 1917 р.

порщиків Говердовського і Максимова в 77-му полку «стало спокійніше»²⁸. Та ніщо вже не могло перешкодити посиленню антивоєнних настроїв в армії.

У травні — червні 1917 р. у військових частинах прокотилася хвиля мітингів протесту проти дій Тимчасового уряду та командування, які намагалися наступ на фронті перетворити в наступ проти революції. Так, 26 травня на мітингу солдатів і офіцерів 78-го піхотного Навагинського полку (XI армія) була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що полк вважає всякий наступ непотрібним і шкідливим для справи демократії²⁹. Аналогічна резолюція була прийнята і на мітингу частин 20-ї піхотної дивізії³⁰.

Систематична і наполеглива агітація більшовиків сприяла поступовому переростанню стихійного незадоволення серед демократичної частини офіцерства в антивоєнну, революційну боротьбу. Про це з тривогою відзначали у своїх донесеннях командири багатьох військових частин та з'єднань. Так, командир 477-го Калязинського полку в рапорті начальнику 120-ї дивізії (V армія, Північний фронт) писав, що більшість офіцерів полку неохоче ставиться до наступу³¹. Командир 1-го армійського корпусу (Північний фронт) генерал Лукомський у рапорті командуючому I армією констатував, що в багатьох офіцерів 93-го Іркутського полку «відсутнє правильне уявлення про наступальну війну»³². «Типовими більшовиками» називав командир 42-го Окремого армійського корпусу генерал Орановський більшість офіцерів 3-го Виборзького піхотного полку³³. У ряді частин офіцери навіть очолювали відкриті виступи солдатських мас проти наступальних дій на фронті. Так, у середині травня солдати 210-го Бронницького полку Окремої армії Південно-Західного фронту відмовилися виконати наказ про наступ. Очолював цей виступ командир полку полковник Р. Крещенко. Тільки силою зброї бунтівників вдалося змусити підкоритися. Полковник Р. Крещенко і 130 солдатів були притягнуті до судової відповідальності³⁴.

Виявив недовіря Тимчасовому урядові і відмовився йти в наступ Гренадерський полк 1-го Гвардійського корпусу (VII армія, Південно-Західний фронт) на чолі з більшовиком поручиком І. Л. Дзевалтовським і прапорщиком О. В. Ерасмусом³⁵. За невиконання наказу були заарештовані також 20 офіцерів і 49 солдатів 675-го Конотопського полку (X армія, Західний фронт)³⁶. Одним з керівників цього виступу був більшовик підпоручик Філіповський. З матеріалів слідства відомо, що Філіповський, пропагуючи ідеї більшовизму, читав солдатам газети «Правда» і «Соціал-демократ»³⁷. На «чорній дошці» «Союзу офіцерів» одним з перших з'явилося прізвище більшовика прапорщика О. М. Дмитрієва, що очолив виступ солдатів 685-го Логошинського полку (Окрема армія)³⁸.

²⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 2532, оп. 1, спр. 49, арк. 61, 78—79.

²⁹ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 3801, арк. 77.

³⁰ Там же, арк. 78 зв.

³¹ Там же, ф. 2433, оп. 2, спр. 220, арк. 3.

³² Там же, ф. 2031, оп. 1, спр. 1611, арк. 6 зв.

³³ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Документы и материалы, М., 1958, стор. 520.

³⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 1, спр. 3822, арк. 9, 11.

³⁵ Революционное движение в русской армии (27 февраля — 24 октября 1917 года), стор. 234—243.

³⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 2147, оп. 1, спр. 189, арк. 1.

³⁷ Там же, арк. 106.

³⁸ Там же, ф. 2015, оп. 1, спр. 3, арк. 6—7.

Солдати виступали на захист офіцерів-демократів, яким загрожували репресії з боку командування. Комітет 12-го легкого мортирного артилерійського дивізіону звернувся до армійського комітету IV армії (Румунський фронт) з вимогою вжити заходів до припинення цькування капітана Редькіна та «...інших товаришів, ім'я котрих вороги революції і свободи вирішили занести на вигадану ними так звану «чорну дошку»»³⁹. Капітан Редькін був заарештований за організацію збройного виступу солдатів дивізіону і засуджений на 4 роки перебування у виправних арештантських відділеннях. І тільки завдяки втручанням солдатів вирок було скасовано.

Щоб звільнити своїх командирів, солдати застосовували навіть зброю. Зокрема, в липні 1-й батальйон 707-го полку (Окрема армія) оточив штаб дивізії і вимагав негайно звільнити заарештованого за більшовицьку пропаганду підпоручика Сокольського. Наказом начальника дивізії «за недостатністю доказів» справу було припинено, і Сокольський повернувся в свою частину⁴⁰.

Саме про таких командирів, яким не страшні були ні суди, ні казати, яких не лякало цькування і бойкот кадрових офіцерів чи прислужників буржуазії — меншовиків та есерів, писала газета «Окопная правда» — орган Венденської військової організації РСДРП(б): «Є офіцери — наші товариші, вони завжди, ми віримо, підуть з нами, де виникне історична необхідність. Ці офіцери і тепер з нами»⁴¹.

Важливим етапом у розвитку революційного руху в армії стала Всеросійська конференція фронтових і тиллових військових організацій РСДРП(б) (16—23 червня 1917 р.), на якій обговорювалися військово-теоретичні питання. Рішення конференції відіграли важливу роль у посиленні пропагандистської роботи в армії, у підготовці збройних сил до соціалістичної революції.

Велику увагу організаційній та роз'яснювальній роботі в армії приділив VI з'їзд РСДРП(б), на якому, зокрема, підкреслювалася необхідність посилення організації осередків більшовицької партії у військових училищах та школах прапорщиків⁴².

Втілюючи в життя рішення конференції і VI з'їзду РСДРП(б), більшовики активізували роботу серед офіцерства. Якщо раніше в цьому напрямі здебільшого працювали військові більшовицькі організації тиллових і прифронтових гарнізонів, то згодом у цю справу дедалі активніше включалися більшовицькі організації частин та з'єднань Діючої армії. Участь представників командного складу в антивоєнному і революційному русі в період двовладдя була закономірним результатом роботи більшовицької партії в армії. Ні масові репресії, ні переслідування та арешти більшовиків, ні кампанія наклепів та провокацій проти партії Леніна не могли стримати об'єктивного процесу посилення революційних настроїв та зростання революційної активності у військах. Саме в цей час від офіцерського корпусу відокремлюється частина революційно настроєних офіцерів, які в недалекому майбутньому поповнили плеяду талановитих воєначальників з народу і стали разом з ними основою корпусу червоних командирів, що вкрив себе немеркнучою славою в боротьбі за перемогу Жовтня, в боях із внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією.

³⁹ Там же, ф. 2005, оп. 1, спр. 100, арк. 10 зв.

⁴⁰ Революционное движение в русской армии. (27 февраля — 24 октября 1917 года), стор. 269.

⁴¹ «Окопная правда», 5 липня 1917 р.

⁴² Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 289.

З ІСТОРІЇ ВОЄННО-ОРГАНІЗАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИКІВ ДОНБАСУ

О. Г. ПІВЕНЬ (Ворошиловград)

В теоретичній і практичній роботі по підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції ленінська партія застосовувала гнучку і різноманітну тактику. Дослідження історичного досвіду КПРС на всіх етапах її діяльності, в тому числі в період підготовки і проведення Великої Жовтня та тріумфальної ходи Радянської влади, є одним із центральних завдань радянської історико-партійної науки.

Радянські історики приділяють значну увагу узагальненню досвіду боротьби більшовицької партії та її місцевих організацій за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади. Чільне місце в радянській історіографії посідає історія більшовицьких організацій Донецького басейну — одного з великих пролетарських центрів країни. У даній замітці зроблено спробу висвітлити військово-організаторську діяльність більшовиків Донбасу у липні—жовтні 1917 р.

Наукове обґрунтування ролі і значення військової діяльності марксистської партії в умовах революційної кризи дано в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Аналізуючи у 1850 р. тактику пролетаріату в наступній революції в Німеччині, вони особливо підкреслювали важливість озброєння робітників, створення самостійної пролетарської гвардії¹. В. І. Ленін в новій історичній обстановці творчо розвинув це положення основоположників наукового комунізму.

Військово-організаторська робота партії була важливою складовою частиною загальнопартійної діяльності в справі підготовки і проведення соціалістичної революції. Головне завдання її полягало в тому, щоб створити і зміцнити збройні сили пролетаріату в революції. Військова робота партії та її місцевих організацій проводилася в двох напрямках: озброєння пролетаріату і селянства, навчання їх військової справи і створення Червоної Гвардії; по-друге, революціонізування солдатських мас і забезпечення переходу їх на сторону народу.

Особливого значення військова діяльність більшовицьких організацій Донбасу набула після липневих днів 1917 р. «Будь-які надії на мирний розвиток російської революції, — писав в ті дні В. І. Ленін, — зникли остаточно. Об'єктивне становище: або перемога військової диктатури до кінця, або перемога збройного повстання робітників»².

Керуючись вказівками В. І. Леніна про озброєння пролетаріату, більшовики Донбасу розгорнули роботу по створенню збройних сил. На багатьох заводах і шахтах Донбасу відбулися мітинги і збори, на яких ухвалювалися рішення про організацію відсічі контрреволюції і озброєння робітників. Так, загальні збори робітників Луганського заводу «Фенікс» 17 липня 1917 р. ухвалили, що «...робітники, які завжди стоять на сторожі революції, повинні бути озброєні»³. Рада робітничих депутатів на Рутченківській шахті Юзівського району для організації пролетарських збройних дружин створила спеціальну комісію⁴. У липневі дні 1917 р. більшовики Донбасу відстоювали організацію «народної самооборони» і виборної робітничої міліції.

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 250.

² В. І. Ленін Повне зібрання творів, т. 34, стор. 2.

³ П. І. Гарчєв. Червона Гвардія України у Жовтневій революції, Харків, 1969, стор. 30.

⁴ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2624, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

Вирішальну роль у підготовці збройного повстання за перемогу соціалістичної революції відіграв VI з'їзд РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.). Спеціальна військова секція з'їзду, яку очолював Є. Ярославський, наголошувала на посиленні військово-організаторської роботи на місцях⁵.

Більшовики Донбасу, керуючись рішеннями VI з'їзду партії, розгорнули роботу по вивченню рішень з'їзду. У серпні відбулися збори більшовицької організації Луганська; в Горлівці, Щербинівці, Микитівці, Юзівці, Макіївці, Краматорську пройшли збори і мітинги, на яких підтримувалися рішення VI з'їзду, приймалися більшовицькі резолюції про підготовку до збройного повстання і створення Червоної Гвардії⁶.

Особливого розмаху набула військова діяльність більшовиків Донбасу в період боротьби з корніловщиною. Почали створюватися ревкоми та комітети захисту революції, проходило формування Червоної Гвардії. Так, у Луганську було створено комітет порятунку революції, який очолив К. Є. Ворошилов. Робітничі бойові дружини, які налічували 200 робітників, були реорганізовані у Червону Гвардію; для виконання особливо важливих і оперативних завдань організували «летючий загін» Червоної Гвардії на чолі з О. Пархоменком. Організаторами червоногвардійських загонів на патронному, паровозобудівному заводах були більшовики І. Шмиров, Я. Шефер, на залізничному вузлі — І. Ніколаєнко, І. Набивач та ін.⁷ У вересні на рудниках Щербинівському, Суха Балка, Пастуховському, Ясинівському, Бунге та інших відбулися збори, на яких були ухвалені резолюції про негайну організацію Червоної Гвардії.

Питання організації збройних сил пролетаріату обговорювалися на повітових конференціях більшовиків, що відбулися наприкінці вересня — на початку жовтня 1917 р. в Луганську і Бахмуті, на засіданнях Юзівського комітету РСДРП(б) — 29 серпня і 16 вересня 1917 р.⁸.

За пропозицією більшовиків у Юзівці (нині Донецьк) були створені ревком і центральний штаб Червоної Гвардії, який поширив свій вплив на інші райони Донбасу. 6 вересня штаб надіслав революційним комітетам Авдіївки, Гришиного, Микитівки, Дружківки, Краматорська, Слов'янська, Бахмута, Попасної, Лисичанська, Мар'ївки, Варваропілля, Алмазної, Дебальцевого, Ханженкового, Харцизька, Іловайська, Макіївки і Маріуполя телеграму, в якій пропонував відкрити запис до Червоної Гвардії⁹.

Після розгрому корніловщини розпочалася організація Червоної Гвардії у м. Краматорську, організаторами і командирами якої були М. Карнаухов, В. Єжов, І. Гонтарев та ін.¹⁰ Червоногвардійські дружини у вересні — жовтні 1917 р. були створені також на Кадіївському заводі, Брянському руднику, в селищі Лозово-Павлівка, в Чистяківсь-

⁵ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 289—290.

⁶ В. Модестов. Рабочие Донбасса в трех русских революциях, М., 1974, стор. 21.

⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 214, арк. 5—8; «Донецкий пролетарий», 31 серпня 1917 р.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 120.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 21; С. Кихтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, стор. 147.

⁹ Українська РСР в період громадянської війни, т. 1, стор. 90.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 54, арк. 45 і 126.

кому, Макіївському, Берестово-Богодухівському районах, у містах Єнакієве, Дебальцеве, Маріуполі. Під керівництвом більшовиків Д. Пономарьова, А. Радченка, А. Недріт та інших були створені червоногвардійські загони в Дружківці, Костянтинівці і навколишніх рудниках. У Горлівсько-Щербинівському районі Червону Гвардію організували члени більшовицького комітету Ш. Грузман, М. Дубовий, П. Казимирчук, С. Лапін та ін.¹¹

Чисельність Червоної Гвардії у Донбасі напередодні Жовтня становила 5100 чол.¹²

Більшовики налагодили військову підготовку та політичну роботу серед червоногвардійців. Інструкторами Червоної Гвардії були робітники, які пройшли військову службу, колишні солдати, унтер-офіцери. Форми політичного виховання червоногвардійців були найрізноманітнішими. В той період практикувалися збори червоногвардійців з обговоренням політичних питань. Велику ідейно-виховну роботу проводили клуби Червоної Гвардії, організовані в багатьох районах Донбасу.

Більшовики Донбасу разом з організацією Червоної Гвардії проводили значну роботу по залученню на свій бік солдатів місцевих гарнізонів.

На території Донбасу військові гарнізони були розміщені в Луганську (85-й запасний піхотний, 3-й артилерійський, 27-й козачий полки, 611 і 673 Орловські дружини та ін.), у Бахмуті — 25-й піхотний полк, Маріуполі — 24-й запасний піхотний полк¹³.

Після липневих подій 1917 р. в гарнізонах Донбасу склалося міцне ядро солдатів, які співчували більшовикам. Майже у всіх військових частинах діяли солдатські комітети. Партійну роботу у військах проводили комітети РСДРП(б), комісії і секції при Радах робітничих і солдатських депутатів¹⁴. Більшовики Луганська проводили агітаційну роботу серед солдатів через військову організацію РСДРП(б), яка була створена в гарнізоні у квітні 1917 р. Активними агітаторами серед солдатів були брати Кишкіни, В. Гусарев, брати Шефер та інші більшовики¹⁵.

Характерною ознакою наростання революційного руху серед солдатів було проведення мітингів, зборів, на яких приймалися більшовицькі резолюції. Так, у «Відозві полкового комітету 85-го піхотного полку» вказувалося, що контрреволюція організувала цькування полкових, бригадних і ротних комітетів і веде революцію до загибелі. Відозва закликала солдатів до згуртування навколо солдатських комітетів і Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів¹⁶.

Політичною школою для солдатських мас стала боротьба з корніловщиною. Так, солдати 75-ї кінної сотні у Луганську прийняли таку резолюцію: «Ми, солдати кінної сотні, ознайомившись з подіями в Петрограді, віддаємо себе в повне розпорядження комітету порятунку революції м. Луганська і за першим його викликом готові зі зброєю в ру-

¹¹ Там же, спр. 11, арк. 26—36; П. І. Гарчев. Назв. праця, стор. 48—49.

¹² Підрахунки автора на основі архівних і опублікованих джерел, а також частково і спогадів учасників тих подій.

¹³ ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, спр. 987, арк. 78; ф. 1620, оп. 1, спр. 9, арк. 44; А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня, К., 1964, стор. 7; Г. Гончаренко. В битвах за Октябрь, Донецьк, 1974, стор. 108.

¹⁴ С. П. Голуб. Партия, армия и революция, М., 1967, стор. 79.

¹⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 308, арк. 25; «Звезда» (Катеринослав), 16 травня 1917 р.

¹⁶ «Донецкий пролетарий», 16 серпня 1917 р.

ках грудьми стати на захист революції»¹⁷. В усіх частинах Луганського гарнізону були обрані нові командири з солдатів, політичним комісаром призначено більшовика П. У. Вороніна. 30—31 серпня відбулася демонстрація військ Луганського гарнізону на знак їх відданості революції¹⁸. Значне полівіння солдатських мас спостерігалось і в інших гарнізонах невеликих міст Донбасу.

Досвід партії більшовиків, нагромаджений у період боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, має величезне значення для комуністів усього світу, всіх прогресивних сил планети. «Цей досвід не забудеться..., що б не було, які б тяжкі не були перипетії російської революції і міжнародної соціалістичної революції, цього досвіду відняти не можна. Він увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»¹⁹.

¹⁷ В. Ваткевич. Луганські більшовики у Жовтневій революції, К., 1960.

стор. 67.

¹⁸ «Донецкий пролетарий», 12 вересня 1917 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 360.

ДО ВИКРИТТЯ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ СПЕКУЛЯЦІЙ НАВКОЛО ТАК ЗВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ

В. І. ГУСЕВ (Київ), Д. Г. ПОДЖІО (Київ)

Велика Жовтнева соціалістична революція і досвід будівництва соціалізму та комунізму в СРСР справляють величезний революціонізуючий вплив на сучасний світовий розвиток насамперед своєю загальною значимістю. «Історичний досвід світового соціалізму... — підкреслено у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — неспростовно довів загальну значимість основних законів соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, які відкриті марксистсько-ленінською наукою і які вперше втілились у практиці Жовтня...»¹.

Закономірності побудови соціалізму і комунізму, які сформульовані у марксистсько-ленінському вченні, підтверджені революційною практикою і творчо розвинуті в рішеннях міжнародних нарад комуністичних та робітничих партій, перебувають нині у центрі ідеологічної боротьби. Інтернаціональні за своєю суттю, вони стали об'єктом фальсифікацій і перекручень з боку сил, що об'єдналися під жупелом буржуазного націоналізму. Шаленими нападками, зокрема, піддається така важлива закономірність соціалістичного будівництва, як дотримання принципу діалектичної єдності національного і інтернаціонального в соціалістичному державному будівництві.

Сучасний антикомунізм, праві і «ліві» опортуністи, ґрунтуючи свої теорії на одному з компонентів буржуазної ідеології — націоналізмі, виступають завзятими противниками діалектики національного і інтернаціонального. Вони поширюють концепції плюралістичних тенденцій у світовому комуністичному русі, конструюють так звані моделі різних

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 16.

«цілком самостійних» «національних марксизмів», «національних комунізмів» і «національних соціалізмів». При цьому мається на увазі не різноманітність форм при єдиній суті, а такі «моделі», що є протилежними марксистсько-ленінській теорії і заперечуються самим життям у країнах соціалістичної співдружності. З допомогою подібного «моделювання» антикомуністична пропаганда намагається дискредитувати загальні закономірності соціалістичного будівництва, довести, що ідеї інтернаціоналізму в соціалістичному державному будівництві нібито зумовлюють зневажливе ставлення до інтересів націй².

Перекручуючи діалектичний зв'язок інтернаціонального і національного в радянському національно-державному будівництві, пропагандисти буржуазії нагромаджують безліч всіляких домислів щодо «проти-природності» об'єднання радянських народів у Союзі РСР. Вони силкуються приховати той факт, що класова природа Радянської влади, її інтернаціональний характер, інтереси боротьби за соціалізм об'єктивно сприяли зближенню і згуртуванню в єдиний союзний державі радянських національних республік. Інтернаціоналістська політика КПРС, спрямована на розквіт і зближення націй, зображується апологетами буржуазії як «насильствена русифікація», аналогічна колоніальній політиці російського царизму. А примітивна вигадка про нібито існуюче «безправ'я» союзних республік кочує з однієї антикомуністичної книжки в іншу. Подібні концепції розраховані лише на відсталих, не обзнаних з історичною дійсністю людей.

Створюючи під керівництвом більшовицької партії свою робітничо-селянську державу, народи Країни Рад обрали її формою Радянську федерацію, яка є добровільним об'єднанням рівноправних суверенних соціалістичних республік. І, як зазначав на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «досвід показав, що основні риси федеративного устрою СРСР цілком виправдали себе»³.

Союзні республіки користуються широкими правами в галузі політичного, економічного та духовного життя. До їх компетенції входить вирішення таких важливих питань, як державний бюджет та народно-господарський план. Всі вони як рівноправні члени єдиної сім'ї братніх народів беруть участь в розробці загальносоюзного законодавства. Внесення на всенародне обговорення проект нової Конституції СРСР відображає інтереси всіх націй і народностей нашої країни, є яскравим свідченням послідовного демократизму радянського ладу, невтомної турботи Комуністичної партії про «...справді демократичне поєднання загальних інтересів багатонаціонального Союзу та інтересів кожної з республік, які його утворюють...»⁴. Проект разом з тим підтверджує непорушність цілей і принципів утворення союзної соціалістичної держави, які закладалися Комуністичною партією з часу після перемоги Жовтневої революції.

Основоположним принципом радянського національно-державного будівництва є принцип пролетарського інтернаціоналізму. Це зумовлено

² S. Strobel. Die Partei Rosa Luxemburgs, Lenin und die SPD. Der polnische "europäische" Internationalismus in der russischen Sozialdemokratie, Wesbaden, 1974, стр. 10, 27; "Soviet Studies", 1971, vol. 23, N 1, стр. 128, 148; The Soviet Political System, New York, 1970, стр. 3—4; D. Shub. Lenin: A Biography, London, 1969, стр. 135; H. Gordon Skilling. Communism National and International, Toronto, 1964, стр. 160—161.

³ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стр. 11.

⁴ Там же, стр. 12.

такими факторами. Економічну основу нашого ладу становить інтернаціональна за своєю суттю соціалістична власність, яка ставить усіх членів суспільства, незалежно від їх національності, в однакове становище щодо головних знарядь виробництва і повністю виключає можливість експлуатації одними націями інших. Соціально-політичною основою радянської державності є інтернаціональний союз робітничого класу з колгоспним селянством і народною інтелігенцією при керівній ролі робітничого класу та його Комуністичної партії. Ідеологічну основу соціалістичної державності становить марксизм-ленізм — інтернаціональна ідеологія, яка виражає інтереси всього радянського народу, всіх націй і народностей СРСР.

Інші ленінські принципи національно-державного будівництва — вільне і суверенне самовизначення націй, право націй і народностей на створення своєї державності в тій чи іншій формі, демократичний централізм — доповнюють і конкретизують принцип пролетарського інтернаціоналізму, зумовлюючи діалектичний зв'язок національного та інтернаціонального.

В цілому всі ці принципи передбачають єдність національно-державних утворень при визначенні загальних завдань соціалістичної держави, до якої вони входять, і водночас широку демократію у розв'язанні ними місцевих, специфічно національних питань. Цей підхід створив уперше в історії «...можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціатиби, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети»⁵ — до соціалізму і комунізму. Саме такий підхід гарантував справді демократичний розвиток національної державності, найбільш повне забезпечення потреб та інтересів націй.

Проте ці очевидні факти аж ніяк не перешкоджають нашим ідейним противникам в їх різного роду спекулятивних і фальсифікаторських управліннях навколо вигаданого ними «недемократизму» радянського національно-державного устрою. Ідеологи буржуазії твердять, ніби на територіях національних окраїн Росії у 1917—1918 рр. відбувалися «демократичні за своїм змістом» «національні революції», в результаті яких нібито повинні були виникнути «демократичні національні» держави. Але ці революції, мовляв, зазнали поразки внаслідок військової окупації цих районів з боку Радянської Росії (що, безумовно, суперечить історичній дійсності), і спроби буржуазних націоналістів утвердити свою державність саме через це не були здійснені⁶.

Нині, коли антикомуністи і опортуністи у своїй пропаганді у межах різних «національних моделей» соціалізму намагаються винайти якусь «нову» альтернативу національно-державному будівництву в СРСР, ще більше посилівся їх інтерес до спроб утворення на території нашої країни буржуазно-націоналістичної державності, крах якої вони і представляють як свідчення «антидемократизму» державного ладу, створеного Жовтнем.

Прагнення ідеологів капіталізму пов'язати пропаганду «національних моделей» соціалізму із захистом і вихвалянням буржуазно-націоналістичної державності типово для цілого ряду реакційних концепцій сучасного буржуазного «українознавства». Антикомуністичні інтерпретації історії Радянської України часто звертаються, зокрема, до спроб

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 143—144.

⁶ Р. Pipes. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917—1923, Cambridge, 1968, стор. 122; А. Smith. Nationalism. A Trend Report and Bibliography. The Hague, Mouton, 1975, стор. 6—8; його ж. Theories of Nationalism. London, 1971, стор. 4, 7; А. Meyer. Marxism. The Unity a Theory and Practice. Cambridge, 1970, стор. 145.

буржуазних націоналістів утвердити свою «державність» з допомогою українських установчих зборів.

Контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація — Центральна рада, яка була виразником інтересів куркульства, дрібної міської буржуазії і націоналістичної інтелігенції, з перших місяців існування повела боротьбу за зміцнення свого становища. Зразу ж після перемоги соціалістичної революції в Росії, 7 листопада 1917 р., вона опублікувала III універсал, який проголосив утворення так званої «Української народної республіки». Цією акцією українські буржуазні націоналісти намагалися будь-що відірвати Україну від революційної Росії і, пропагуючи ідею націоналістичної державності, оволодіти національно-визвольним рухом, який набував дедалі ширшого розмаху. Граючи на національних почуттях і намагаючись обманом, демагогією і брехливими обіцянками їх «задовольнити», Центральна рада у такий спосіб силкувалася здійснити свої плани.

У цих планах важливу роль повинні були відіграти українські установчі збори. «Наше найближче і найгостріше завдання зараз, — говорилося у передовій статті органу буржуазних націоналістів журналі «Боротьба», — це остаточне оформлення української нації як політичного цілого. Це мають зробити українські установчі збори»⁷. Саме таким шляхом Центральна рада прагнула перетворити буржуазний парламентаризм у символ «національної єдності» всього українського народу. При цьому вона старанно маскувала класові цілі запровадження буржуазно-націоналістичної державності. Ватажки Центральної ради М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко та ін. демагогічно заявляли, що вони збираються розв'язувати національні проблеми, виходячи з інтересів народних мас. Проте самі дії українських націоналістів були яскравою ілюстрацією переважання в них класових інтересів буржуазії над національними.

В. І. Ленін писав, що «...буржуазія зрадить батьківщину і піде на всі злочини, аби тільки відстояти свою владу над народом і свої доходи»⁸. При цьому Володимир Ілліч підкреслював, що властивість буржуазії забувати всі свої проповіді незалежності і любові до вітчизни, вступати в різні змови проти свого народу з будь-якими іноземцями в ім'я врятування свого панування — це «...закон класових інтересів, класової політики буржуазії за всіх часів і в усіх країнах»⁹.

Прагнучи до власної «державності», українські буржуазні націоналісти розуміли, що своїх сил для цього у них недостатньо. Численні їх «уряди» відкрито торгували Україною, продаючи її англійським, французьким та німецьким імперіалістам. Показова в цьому плані угода, укладена в квітні 1918 р. Центральною радою з німецькими окупаційними властями, за якою Україна зобов'язувалася дати Німеччині до нового врожаю 75 млн. пудів хліба, 110 млн. пудів живої худоби, 30 тис. голів живих овець, 2 млн. гусей та іншої птиці, 4 млн. пудів цукру, 60 тис. пудів масла і жиру, 200 тис. пудів щомісячно м'ясних консервів, 1500 вагонів яєць, 2,5 млн. пудів цукру піску, 20 млн. літрів спирту. Крім того, німці взяли в свої руки лісові і сільськогосподарські заготівлі, донецькі і криворізькі копальні, залізниці. Кожний німецький окупант коштував Україні щомісяця 9000 крб., а всього на Україні їх було 300 тис.¹⁰

⁷ «Боротьба», 1917, № 15—16.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 139.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 10.

¹⁰ М. Я. Кольцов. Петлюровщина, Пг., 1921, стор. 11.

Прикриваючись демагогічними заявами про «потреби суверенної батьківщини», українські буржуазні націоналісти охоче йшли на це нечуване пограбування України, яке вело до прямого перетворення її в колонію Німеччини. Криваві насильства і знущання над власним народом, перманентні пошуки імперіалістичного хазяїна, якому можна було б продатися і, нарешті, жалюгідне становище наймитів імперіалістичних розвідок у боротьбі проти своєї ж батьківщини,— ось підсумок їх дій під гаслом захисту «народних інтересів», а насправді обстоювання власних вузькокласових цілей.

Тим цинічнішими видаються концепції сучасних ідеологів буржуазії про нібито «всенародну підтримку» українських буржуазних націоналістів у їх спробах утвердити на території України свою «державність». Нападаючи на марксистсько-ленінські принципи державного будівництва, вони заявляють, ніби «класовий підхід» ніколи не враховував «національних інтересів», бо «вибух національних емоцій», на їх думку, «потребує ширшого», ніж класовий, підходу до розв'язання проблем державності. Цей «ширший», а тому ніби й «справді народний», підхід до державного будівництва ідеологи антикомунізму приписують українській націоналістичній буржуазії¹¹. Аргументуючи це, Р. Пайпс, Г. Шукман, Р. Саллівант з виглядом знавців, наприклад, пишуть, нібито все населення України хотіло, щоб українські установчі збори «вирішили питання про владу», і тому ці збори, мовляв, були б «найбільш представницькою установою», «єдино законною» і «справді демократичною»¹².

Проте історична дійсність переконливо засвідчила, що українські націоналісти, спекуючи на прагненнях і настроях народних мас, мали на меті лише встановлення свого панування. Кривно зацікавлені у припиненні імперіалістичної війни, трудящі маси України ждали соціального визволення, розв'язання аграрного і національного питань. Приховуючи свої класові інтереси, Центральна рада запевняла їх, що всі ці проблеми зможуть вирішити українські установчі збори. Буржуазний парламент так наполегливо зображувався панацеєю від будь-якого лиха, що у свідомості певної частини селянства, не кажучи вже про середні міські верстви і дрібну буржуазію, сподівання на краще майбутнє пов'язувалося з цим органом. Саме на вказані прошарки й орієнтувалася Центральна рада у своїх устремліннях.

Керовані більшовицькими організаціями, передові робітники і селяни України, що йшли в авангарді трудящих мас, розуміли брехливість закликів буржуазних націоналістів про створення «незалежної» «демократичної» держави. На зборах, мітингах, з'їздах, що відбувалися в той період, вони рішуче висловлювалися за справді національну державу, де влада належала б народові, — Республіку Рад. Зокрема, з резолюції, прийнятій виконкомом Київських Рад робітничих депутатів, ради профспілок і ради фабрично-заводських комітетів, говорилося: «Прийшов час українському народові — українським робітникам, селянам і солдатам — повалити владу панів і взяти всю владу в свої руки... Настав час, коли влада повинна перейти до рук Рад робітни-

¹¹ R. Smal-Stocki. The nationality problem of the Soviet Union and russian communism... Milwaukee, 1952; J. Borys. The Russian Communist party and sovietization of Ukraine. A Study in the Communist doctrine of the self-determination of nations. Stockholm, 1960; P. Pipes. The formation of the Soviet Union. Communism and nationalism. 1917—1923, Cambridge, 1968; та ін.

¹² P. Pipes. Назв. праця, стр. 122; R. Sullivant. The Soviet Politics and the Ukraine. 1917—1957, New York—London, 1962, стр. 23, 24; H. Shukman. Lenin and the Russian Revolution, New York, 1967, стр. 199.

чих, солдатських і селянських депутатів України»¹³. На мітингу робітників і солдатів Катеринослава під час обговорення питання про скликання з'їзду Рад п'ять тисяч учасників одностайно заявили, що для розв'язання всіх питань революції, в тому числі й створення держави, необхідно зосередити владу в руках Рад¹⁴. Ці резолюції, що виражали думки більшість українських трудящих, вщент розбивають твердження таких апологетів антикомунізму, як О. Редкі, Р. Пайпс, Р. Саллівант, Дж. Дан, про нібито «велику кількість послідовників» українських націоналістів¹⁵.

Національно-визвольний рух на Україні був, як відомо, складовою частиною боротьби за владу Рад. Відчуваючи близькість ідейного і політичного краху буржуазно-націоналістичної державності, українські націоналісти повели у своїй пресі розгнуждану кампанію проти більшовиків, яких звинувачували в тому, що вони хочуть зірвати вибори до українських установчих зборів, і значно прискорили роботу по підготовці виборів¹⁶. З цією метою 14 жовтня 1917 р. була створена головна комісія у справах виборів до українських установчих зборів, яка асигнувала на виборчу кампанію 1500 тис. крб.¹⁷

Але ні демагогічні виступи в пресі, ні гроші не допомогли буржуазним націоналістам. І це змушена була констатувати навіть націоналістична «Робітнича газета». «Якщо придивитися до селянства, — писала вона у період виборів до українських установчих зборів, — то кожному б'є в очі та байдужість і абсентеїзм, які панують серед селян»¹⁸. Це було свідченням того, що українські буржуазні націоналісти почали катастрофічно втрачати вплив навіть серед тієї частини народних мас, яка раніше йшла за ними. Трудящі України дедалі активніше виступали на стороні партії більшовиків, за владу Рад. Головним фактором, що підірвав віру в Центральну раду, зокрема в буржуазний парламентаризм, була надана Радянською владою можливість для українського народу самостійно розв'язувати основні політичні й економічні проблеми, не покладаючись на допомогу так званих «справжніх захисників» інтересів трудящих, якими називали себе націоналістичні демагоги. Проте ідеологи антикомунізму вишукують нині інші «причини» неспроможності політики Центральної ради в національно-державному будівництві. Вони продовжують повторювати домисли, які були в арсеналі українських буржуазних націоналістів того періоду. Так, сучасний буржуазно-націоналістичний автор І. Тернопольський пише, що більшовики України тільки за допомогою насильства здобули перемогу над «українською демократією», що об'єдналася в Центральній раді¹⁹. Подібні заяви зустрічаються також у працях Х. Сетона-Уотсона, Р. Абрамовича, Р. Салліванта, у яких твердиться про нібито «недемократичність» радянської національної державності²⁰. Немає, мабуть,

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2. 1957, стор. 540.

¹⁴ «Звезда», 6 червня 1917 р.

¹⁵ P. Pipes. Назв. праця, стор. 97, 100; O. Radkey. The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917, Cambridge, 1950, стор. 31; R. Sullivant. Назв. праця, стор. 23. Y. Dunn. Modern Revolution. An Introduction to the Analysis of a Political Phenomenon, Cambridge, 1972, стор. 46.

¹⁶ «Голос труда» (Золотоноша), 6 грудня 1917 р.; «Наше слово» (Кременчук), 1917, № 6.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1133, оп. 1, спр. 5, арк. 1; спр. 17, арк. 3.

¹⁸ «Робітнича газета», 17 грудня 1918 р.

¹⁹ «Українська думка» (Лондон), 18 грудня 1975 р.

²⁰ H. Seton-Watson. The history of World Communism, New York, 1961, стор. 38; R. Abramovitch. The Soviet Revolution 1917—1939, New York, 1962, стор. 124; R. Sullivant. Назв. праця, стор. 24.

потреби спростовувати ці демагогічні випадки ворогів соціалізму, які, безумовно, суперечать історичній дійсності.

Відносно ж ставлення більшовицьких організацій України до буржуазної державності і в цьому зв'язку до українських установчих зборів, то про це можна судити хоча б з резолюції конференції більшовицьких організацій Південно-Західного краю, в якій місцевим більшовицьким комітетам пропонувалося взяти участь у виборах і в ході їх «висунути платформу з соціальними вимогами в аграрному питанні, робітничому контролі... в такому вигляді, щоб було зрозуміло селянам»²¹. Отже, більшовицькі організації прагнули подолати у певній частині населення ілюзії щодо установчих зборів, допомогти їй зрозуміти, що тільки встановлення робітничо-селянської влади дасть можливість зробити для трудящих те, на що неспроможна була Центральна рада, тобто негайно розв'язати аграрне питання, запровадити робітничий контроль, здійснити демократизацію армії і створити суверенну національну державу. Це рішення конференції стало для місцевих партійних організацій могутньою зброєю у викритті буржуазних націоналістів.

Більшовики розуміли, що в той час, коли на Україні виникли всі умови для перемоги Радянської влади, їх місце було серед мас. «Треба піти в Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів, піти у професійні спілки, піти взагалі до мас»²², — учив В. І. Ленін. Необхідно було кликати їх на боротьбу «...за демократичну республіку типу Комуні або республіку Рад робітничих і солдатських депутатів, за революційну диктатуру пролетаріату»²³.

Виходячи з ленінських настанов, більшовики проводили пропагандистську роботу серед трудящих, використовуючи партійну пресу. Вона допомагала, зокрема, розібратися в тому, хто ж є справжнім захисником їх корінних інтересів. Так, «Пролетарская мысль» радила кожному робітникові голосувати тільки за ту з політичних партій, яка виражає завдання й інтереси робітничого класу²⁴. «Звезда» нагадувала про необхідність проведення активної революційної пропаганди на селі, посилаючи туди більшовицьких агітаторів і газет²⁵.

Викриття більшовиками прагнень Центральної ради використати національно-визвольний рух в інтересах буржуазії розкривало очі трудящим на антинародну суть буржуазного парламентаризму, значно активізувало їх виступи проти українських буржуазних націоналістів. Робітники і селяни України дедалі глибше розуміли облудність їх закликів про створення «незалежної» «демократичної» держави. На засіданнях Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, на зборах і мітингах приймалися резолюції, основним змістом яких були зміцнення влади Рад, створення української радянської держави. Так, учасники зборів Нелепівського і Щербаківського рудників Донбасу закликали у своїй резолюції всіх, хто підтримував владу Рад, тісніше згуртуватися «навколо ЦВК Ради України, і Центральну раду буде повалено». В резолюції зборів селян Данилівської області Ізгайського повіту Харківської губернії говорилося: «Геть буржуазну Центральну раду, яка роззброює революційних солдатів і робітників і розпалює національну ворожнечу. Подамо братню руку братам-великоросам»²⁶.

²¹ «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 73.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 248.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 113.

²⁴ «Пролетарская мысль», 25 листопада 1917 р.

²⁵ «Звезда», 19 грудня 1917 р.

²⁶ «Вестник УНР», 10, 13 січня 1918 р.

Уважно стежачи за ходом подій на Україні, В. І. Ленін відзначав, що «...революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»²⁷.

Вибори до українських установчих зборів були призначені на 27—29 грудня 1917 р., але провести їх головна комісія та її органи змогли тільки в січні 1918 р. і лише в 7, з 13 затверджених, округах²⁸. На цей час I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Республікою Рад. У багатьох містах Радянська влада була або вже встановлена, або ж за неї відбувалися бої трудящих під керівництвом більшовиків з буржуазно-націоналістичними військами і кадетсько-каледінськими загонами. Передові, найбільш свідомі робітники і селяни гаряче вітали ленінські декрети про землю, мир, робітничий контроль і висловлювалися за те, щоб влада в центрі і на місцях належала лише Радам. Саме тому широке верстви населення України бойкотували вибори. Так, якщо у виборах до Всеросійських установчих зборів по Україні з 15 680 000 чол. виборців, занесених до списків, взяли участь тільки 8 251 тис., то до українських установчих зборів — 4 571 тис. чол., тобто 53,6%²⁹. Головна комісія у справах виборів характеризувала це як «величезний абсентеїзм виборців», а в деяких округах навіть як «вороже ставлення до виборів»³⁰.

Слід разом з тим підкреслити, що, незважаючи на відмову значної частини населення України взяти участь у виборах, більшовики були єдиною політичною партією, яка, порівнюючи з виборами до Всеросійських установчих зборів, одержала більшу кількість голосів. Так, якщо тоді за більшовиків по Україні голосувало майже 11% усіх виборців, то під час виборів до українських установчих зборів — уже 17,3%. Тимчасом як українські соціал-демократи, наприклад, одержали мізерну кількість голосів — 1,2%³¹.

Хід і результати виборів по тих округах, де вони відбулися, свідчили про безуспішність їх проведення на Україні. В зв'язку з цим головна комісія визнала «недоцільним вести до кінця вибори, які не можуть бути справжнім показником волі українського народу»³². Цей висновок комісії не відповідав дійсності. Вибори з усією наочністю показали марність спроб Центральної ради запровадити буржуазно-націоналістичну державність на Україні.

Трудящі України під керівництвом більшовицької партії незабаром створили свою справді народну і демократичну національну державу. У складі Радянського Союзу народ Української РСР швидко ліквідував наслідки іноземної інтервенції та громадянської війни, добився бурхливого розвитку продуктивних сил і на цій основі глибоких змін у галузі суспільних відносин.

Вносячи гідний вклад у зміцнення єдиного народногосподарського комплексу країни, її науково-технічного потенціалу та обороноздатності, наша республіка водночас продовжує вдосконалювати радянську соціалістичну державність. В Українській РСР, відзначав на XXV з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, «...як і в усій краї-

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 203.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1153, оп. 1, спр. 4, арк. 110—116.

²⁹ Підраховано В. Гусевим за матеріалами ЦДАЖР УРСР (ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 44; ф. 3261, оп. 1, спр. 79, арк. 57, 9, 14, 23, 36, 47, 52, 61, 67, 72).

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2176, оп. 1, спр. 41, арк. 116.

³¹ В. І. Ленін і національно-державне будівництво на Україні. — «Наукові праці з історії КПРС». Міжвідомчий науковий збірник, вип. 52, К., 1972, стор. 26.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 1133, оп. 1, спр. 4, арк. 123.

ні, неухильно розвивається соціалістична демократія, дедалі більше розширюються реальні можливості для вільної і всебічної участі громадян у державних і громадських справах...»³³. Величезна роль у цьому належить місцевим Радам депутатів трудящих, що налічують у своєму складі близько 522 тис. чол., та іншим громадським масовим організаціям. Їх багатогранна діяльність є конкретним виявом справжньої народності, демократизму радянської соціалістичної державності.

Всебічний розквіт Української Радянської Соціалістичної Республіки в сім'ї братніх республік свідчить, наскільки рішуче впливає на успіхи побудови соціалізму і комунізму врахування загальних марксистсько-ленінських закономірностей створення нового суспільства і, зокрема, зміле поєднання національного та інтернаціонального в державному будівництві. Саме ці успіхи у розвитку Радянської України підтверджують правильність обраного українським народом шляху і переконливо спростовують різні ворожі Радянській владі домисли сучасних антикомуністів. Спроби прикрасити буржуазний парламентаризм, виправдати мету скликання українських установчих зборів вшент розбиваються при зіставленні антикомуністичних концепцій з реальною дійсністю. Як показують історичні факти, самі засоби по підготовці скликання українських установчих зборів не були ні справді демократичними, ні справді народними. Крах цих виборів став закономірним підсумком силкування української буржуазії утвердити націоналістичну державність на Україні. Сучасний антикомунізм у своєму протиставленні з силами соціалізму раз у раз звертається до українських установчих зборів, бо мета їх скликання — утвердження буржуазної державності — відповідає одному із стратегічних завдань антирадянської пропаганди.

Всупереч спробам буржуазних ідеологів та ревізіоністів посварити народи СРСР і посіяти серед них ворожі соціалістичному ладові націоналістичні тенденції, братерське співробітництво і взаємодопомога радянських націй і народностей, їх інтернаціоналізм міцніють рік у рік. Як підкреслив у своєму виступі на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, дедалі більше зближаються самим ходом свого життя всі нації і народності нашої країни³⁴. Цей непорушний закон розвитку соціалістичного суспільства і вірності об'єктивним закономірностям будівництва соціалізму та комунізму є гарантією нових перемог радянського народу в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність і комунізм.

³³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 60.

³⁴ Див.: Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 12.

* * *

ПІДГОТОВКА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ДО МІСЦЕВОЇ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ (1929—1941 рр.)

Д. Д. ПИХА (Київ)

У роки довоєнних п'ятирічок важливою, складовою частиною воєнно-мобілізаційної діяльності Комуністичної партії стала підготовка населення до місцевої протиповітряної оборони. Необхідність вирішення цієї проблеми обумовлювалась насамперед швидкими темпами розвитку авіації в буржуазних країнах, зростанням її бойових можливостей,

здатністю завдавати ударів не тільки по військах на фронті, а й по глибоких тилах. Про це, зокрема, свідчили дії ВПС фашистських держав в Іспанії й особливо в ході другої світової війни, що почалася. Було очевидним, що в разі нападу на СРСР агресор намагатиметься піддати бомбардуванню адміністративно-політичні центри і важливі промислово-економічні райони з метою знищення там об'єктів оборонного і народногосподарського значення, залізничні комунікації, щоб ускладнити сконцентрування, перегрупування і забезпечення військ, а також населені пункти в надії деморалізувати радянських людей і воїнів Червоної Армії.

Ефективного захисту від повітряного нападу потребували прикордонні республіки, у тому числі й Україна, на території якої були великі міста, гіганти радянської індустрії, шахти, залізничні вузли та ін. Головна роль у прикритті їх від нальотів ворожої авіації відводилася силам протиповітряної оборони (ППО), що перебували у розпорядженні військового командування.

Але успіх боротьби проти нападу з повітря в значній мірі залежав і від ступеня готовності до протиповітряної оборони широких мас трудящих, уміння вести себе під час повітряних нальотів, а також користуватися засобами протихімічного захисту, проводити невідкладні аварійно-відбудовчі роботи, гасити пожежі і запалювальні бомби, подавати першу медичну допомогу тим, хто постраждав. Розглядові усієї сукупності заходів, що забезпечували підготовку трудящих УРСР до всіх видів робіт під час повітряних нальотів ворожої авіації та в період ліквідації їхніх наслідків, присвячене дане повідомлення.

Початок підготовці населення УРСР, як і всієї країни, до протиповітряного і протихімічного захисту був покладений ще в середині 20-х років. Його розгорнуло створене в 1924 р. добровільне товариство друзів хімічної оборони і хімічної промисловості (Доброхім).

З 1925 р. діяльність Доброхіму продовжувало оборонне товариство Авіахім (на Україні — Аерохім), а з січня 1927 р. — Тсоавіахім. Підготовка населення України до повітрянохімічної оборони здійснювалася (1929 р.) у 632 авіахімічних гуртках, 242 авіахім-командах і загонах, на 119 курсах. Загалом у них навчалася понад 40 тис. чол. Члени Тсоавіахіму збудували 151 газосховище і 22 камери газообкурювання¹.

З метою більш широкого охоплення трудящих підготовкою до протиповітряної оборони на початку 30-х років почали практикуватися місячники ліквідації ППО неграмотності (за 12-годинною програмою). Перший такий місячник на Україні проходив з 15 листопада по 15 грудня 1931 р. Керівництво ним на підприємствах, в установах і навчальних закладах здійснювали комісії, до складу яких входили представники адміністрації, партійних, комсомольських, профспілкових і тсоавіахімовських організацій.

Розширення масштабів підготовки населення до повітряно-хімічного захисту гальмувалося нестачею кваліфікованих кадрів. У зв'язку з цим Центральна Рада Тсоавіахіму УРСР відкрила у Києві Всеукраїнську, в Дніпропетровську та Одесі — обласні і на Донбасі — пересувну школи підготовки спеціалістів ППО². У тому ж році Київська і Дніпропетровська школи випустили 198 інструкторів³. У ряді міст були організовані курси підготовки і перепідготовки кадрів ППО, що позитивно вплинуло на поліпшення роботи щодо ліквідації ППО неграмот-

¹ «На варті», 1930, № 2—3, стор. 14.

² «Оборона», 22 травня 1932 р.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 67, арк. 114.

ності. Зокрема, до вересня 1932 р. лише у містах Миколаєві і Сталіно її ліквідували майже 70 тис. чол.⁴ У цілому ж по країні на той час налічувалося 2,5 млн. чол., які оволоділи знаннями з протиповітряної і протихімічної оборони, функціонувало понад 3 тис. формувань різного призначення. Серед населення було розповсюджено майже 3,5 млн. протигазів, у житлових кварталах і на промислових об'єктах збудовано тисячі бомбо- і газосховищ. На залізничному транспорті готувалися команди по знешкодженню авіабомб, що не вибухнули⁵.

Таким чином, до 1932 р. були закладені міцні основи місцевої ППО створені її перші формування, налагоджена підготовка кадрів, значна частина населення опанувала засоби протиповітряного і протихімічного захисту.

Проте міжнародна обстановка, що ускладнювалась, вимагала дальшого зміцнення ППО СРСР. З цією метою виникла необхідність об'єднання можливостей військової установи з цивільними організаціями для створення єдиної системи, яка б забезпечила захист населення і народногосподарських об'єктів на випадок нападу ворога з повітря.

4 жовтня 1932 р. РНК СРСР затвердив «Положення про протиповітряну оборону Союзу РСР», поклавши цим самим початок діяльності централізованої загальносоюзної організації — місцевої протиповітряної оборони СРСР (МППО). Згідно з положенням місцева ППО вважалась складовою частиною військ ППО країни. Населені пункти і державні споруди (підприємства чи установи), які мали важливе стратегічне, економічне і адміністративне значення й підлягали обороні від повітряних нападів ворога, найменувались відповідно пунктами і об'єктами ППО. Кожний пункт ППО ділився на райони (дільниці) і об'єднував усі розташовані на його території об'єкти⁶.

Практично діючими спеціальними формуваннями МППО у містах (пунктах ППО) були дільничні команди, на великих підприємствах (об'єктах ППО) — команди промислових об'єктів, у будинкоуправліннях — групи самозахисту. До складу дільничної команди, що налічувала 417 чол., входили команди: пожежна (64 чол.), дегазаційна (96 чол.), медико-санітарна (118 чол.), аварійно-відбудовча (52 чол.), ветеринарна (23 чол.) та ін. Приблизно ж такими ж своєю організацією були й команди промислових об'єктів. До кожної з них виділялися додаткові групи робітників і службовців. Кожна з команд чи груп складалася з 6 ланок (протихімічної, протипожежної, санітарної, охорони порядку і світломаскування, зв'язку і запасної) й налічувала по 30 чол.⁷ Зокрема, до 1934 р. на Україні було сформовано 47 дільничних команд і 334 групи самозахисту⁸.

Оскільки місцева ППО була підпорядкована ППО країни загальне керівництво здійснював Наркомат з військових і морських справ (на територіях військових округів — командуючі військовими округами). На чолі кожного пункту ППО стояв начальник, якого призначав наркомвійськомор. Усі пункти ППО мали свої штаби. Об'єктами ППО керували директори підприємств і установ. Загальне політичне керівництво протиповітряною обороною СРСР здійснював ЦК ВКП(б) через Політуправління РСЧА. На місцях (у пунктах ППО) районні (міські) комітети партії призначали політруків МППО районів і дільниць. Як

⁴ «Оборона», 21 липня, 23 вересня 1932 р.

⁵ «Военно-исторический журнал», 1973, № 9, стор. 91.

⁶ Войска противовоздушной обороны, М., 1968, стор. 43.

⁷ Положение о первых областных заочных соревнованиях групп самозащиты, К., 1937, стор. 4.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1005, арк. 139.

правило, ними були секретарі парторганізацій підприємств і установ. Місцеві парторганізації виділяли політруків й до формувань МППО.

Проте одних лише спецформувань було недостатньо для забезпечення надійної місцевої ППО. Високоєфективною вона могла стати лише при умові перетворення її у справді всенародну. А для цього необхідно було, щоб усе населення опанувало засоби протиповітряної оборони. Вирішальну роль в цьому мав відіграти Тсоавіахім.

Тсоавіахімовські організації України в 1933 р. значно активізували свою діяльність у цьому напрямі. У містах республіки діяло 1978 гуртків ППО, в селах — 803 хімзагони. Протягом року з питань протиповітряної оборони було прочитано 12 тис. лекцій⁹. З допомогою парткомів ретельно готувалися місячники по ліквідації ППО неграмотності. Плани щодо їх проведення розглядалися й затверджувалися міськкомами і райкомами партії, а керівництво ними здійснювали спеціально створені штаби. Мета місячників широко висвітлювалась з допомогою наочної агітації. Так, лише у Вінницькій області (1933 р.) було розповсюджено 100 тис. прим. лозунгів, 30 тис. прим. листівок і 5 тис. прим. звернень¹⁰. Всі ці багатогранні форми роботи сприяли ліквідації у тому ж році ППО неграмотності серед 782 тис. трудящих УРСР, а протягом першого кварталу 1934 р. — ще серед 658 тис. чол. За цей же період в індивідуальному користуванні населення було більш як 320 тис. протигазів¹¹.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР висунули підготовку населення до здачі норм «Готовий до ППХО» як одне з головних завдань¹². Керуючись цією постановою, Центральна Рада Тсоавіахіму України зобов'язала свої місцеві організації підготувати вже до кінця року перші 100 тис. значків «Готовий до ППХО»¹³.

Були встановлені нормативи комплексу «ППХО», підготовка трудящих до протиповітряної і протихімічної оборони почала здійснюватись на основі здачі норм комплексу¹⁴. Був також заснований нагрудний знак «Готовий до ППХО».

У 1935 р. із закликом до комсомольців і молоді України посилити увагу до протиповітряної оборони як найважливішій умові зміцнення могутності нашої Вітчизни звернувся командуючий військами Українського військового округу Й. Е. Якір¹⁵. У відповідь ЦК ЛКСМУ зобов'язав комсомольців міст і сіл здати норми комплексу «Готовий до ППХО» до 23 лютого і 1 травня 1936 р. Крім того, передбачалося підготувати 4 тис. дівчат-комсомолок як керівників груп самозахисту¹⁶.

Важливою формою популяризації завдань протиповітряної та протихімічної оборони й поширення знань у цій галузі були масові походи. Восени 1935 р. тсоавіахімовська команда Пантелеймонівського заводу ім. Карла Маркса з метою пропаганди серед населення протихімічних знань здійснила безприкладний 1200-кілометровий похід за маршрутом Сталіно — Москва. Радянський уряд нагородив учасників цього походу орденом «Знак пошани», а Центральна рада Тсоавіахіму вручила ентузіастам почесну тсоавіахімовську зброю¹⁷.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 89, арк. 60.

¹⁰ Вінницький обласний партійний архів (далі — ВОПА), ф. 136, оп. 6, спр. 516, арк. 34.

¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1005, арк. 139.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 257, арк. 198.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1192, арк. 198.

¹⁴ Вони були опубліковані в газеті «На страже» 20 вересня 1934 р.

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 598, арк. 25.

¹⁶ Там же, оп. 12, спр. 741, арк. 27.

¹⁷ К. Г. Котлюков и др. От МППО — к гражданской обороне, М., 1968. стор. 16.

Приклад пантелеймонівців наслідували й інші патріоти. Зокрема, був здійснений перехід Київ—Москва. Його учасники проходили 40 км щодня, причому 20 км — у протигазах¹⁸. Команда Харківської фабрики ім. Тинякова здійснила перехід за маршрутом Харків—Київ, а команда заводу пластмас об'їздила райони області на велосипедах. Загалом до квітня 1937 р. у масових походах у протигазах по Харківській області взяли участь 200 тис. чол.¹⁹. Усього по республіці кількість значків «Готовий до ППХО» серед юнаків та дівчат становила в 1936 р. 812 тис.²⁰. Формою перевірки знань і вміння користуватися засобами протихімічного захисту були військово-хімічні змагання.

Водночас з роботою Тсоавіахіму по індивідуальній підготовці трудящих до протиповітряного та протихімічного захисту органи МППО з допомогою партійних, радянських і громадських організацій взяли під контроль підготовку до практичних дій спецформувань місцевої протиповітряної оборони. Спочатку не все тут було як слід. Зокрема, давалися знаки відсутності досвіду й необхідної техніки. У зв'язку з цим Харківський міськом партії накреслив ряд заходів, спрямованих на негайне усунення виявлених недоліків. Зокрема, пропонувалося виділити один день на тиждень для підготовки до ППО керівного складу підприємств, провести 10-денні навчання команд об'єктів без відриву від виробництва, забезпечити всі підрозділи МППО необхідним спорядженням, оформити наочну агітацію у громадських місцях, на підприємствах, у будинках та установах про правила поведінки під час повітряного нальоту, виготовити світломаскувальні чохла та ін.²¹. Все це обумовило позитивні зрушення. Через два роки, підбивши підсумки контрольно-перевірочних навчань МППО, Харківський міськом партії відзначив, що з моменту введення «загрозливого становища» і до кінця навчань формування МППО Ленінського, Жовтневого, Держинського районів міста, а також заводів ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот» та «Комінтерн» діяли цілком задовільно²².

Важливу роль у підвищенні боєздатності груп самозахисту відігравали обласні заочні змагання між ними. На Україні перші такі змагання відбулися у вересні 1937 р. Їм передували районні й міські. До змагань допускалися групи будинкоуправлінь, невеликих підприємств, установ і навчальних закладів. Учасниками цих змагань могли бути тільки члени Тсоавіахіму, які пройшли підготовку ППО за 60-годинною програмою і здали норму на значок «Готовий до ППХО». Програма змагань включала: заміну протигазів у камері з отруєними речовинами, марш у протигазах — 2 км, біг у протигазах — 75 м; для ланки зв'язку — приймання по телефону тексту із записуванням 200 знаків (25—30 слів) у протигазі, для хімланки — одягання захисного одягу і дегазація зараженої місцевості, для протипожежної ланки — гасіння запалювальних бомб і перенесення двох відер води на 50 м у протигазі, для санітарної ланки — винесення потерпілого із зараженої місцевості й накладення складної пов'язки, для ланки охорони порядку і світломаскування — стрільба у протигазах²³.

У зв'язку з посиленням загрози військового нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Комуністична партія і Радянський уряд у перші

¹⁸ «За санитарную оборону», 1936, № 6, стор. 8.

¹⁹ Харківський обласний партійний архів (далі — ХОПА), ф. 2, оп. 1, спр. 208, арк. 265.

²⁰ Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України, К., 1968, стор. 292.

²¹ ХОПА, ф. 69, оп. 1, спр. 231, арк. 98.

²² Там же, спр. 305, арк. 204.

²³ Положення о первых областных заочных соревнованиях групп самозащиты, К., 1937, стор. 46.

роки перед війною вжили ряд нових заходів щодо посилення місцевої протиповітряної оборони. По-перше, у відповідності з постановою РНК СРСР від 20 червня 1937 р. «Про місцеву (цивільну) ППО Москви, Ленінграда, Баку, Києва» була значно посилена оборона цих найважливіших промислових і адміністративних центрів країни. По-друге, внаслідок значного розширення кола питань загальної системи протиповітряної оборони керівництво МППО передавалося місцевим органам влади — міським і районним Радам депутатів трудящих. Начальниками МППО міст і районів стали голови виконкомів. Крім того, були запроваджені посади заступників начальників МППО, організовані штаби МППО міст. По-третє, на базі управлінь, відділів і трестів міських і районних Рад депутатів трудящих були створені служби МППО, а саме: сповіщення, зв'язку, сховищ, транспорту, протипожежна, медично-санітарна, аварійно-відбудовча, охорони порядку і безпеки, світломаскування, торгівлі і громадського харчування, водопостачання і каналізації, ремонтування будинків, шляхів і мостів, ветеринарна. У штабах МППО міст почала функціонувати служба протихімічного захисту. По-четверте, всі підприємства та установи, розташовані у загрозливих зонах, поділялися на категоріальні (1-ої і 2-ої категорій) і некатегоріальні (менш важливі за своїм значенням). Як і в містах, на об'єктах 1-ої категорії вводилися посади заступників начальників МППО, відділи і служби МППО. І, нарешті, по-п'яте, 7 жовтня 1940 р. постановою РНК СРСР уся система МППО була передана у відання Наркомату внутрішніх справ СРСР. Для вироблення організаційно-методичних вказівок щодо засобів і способів захисту населення і народного господарських об'єктів, а також для повсякденного керівництва проведенням заходів захисту при НКВС СРСР було створене Головне управління МППО²⁴.

Втілюючи у життя рішення XVIII з'їзду ВКП(б)²⁵ і XIV з'їзду КП(б)У²⁶, обкоми, міськкоми і райкоми Компартії України на своїх засіданнях почали регулярно обговорювати питання про стан підготовки до протиповітряної та протихімічної оборони й вживати заходи щодо її поліпшення.

13 січня 1939 р. Ворошиловградський обком партії обговорив питання про стан ППО на металургійному заводі ім. Ворошилова²⁷, а 13 серпня того ж року — про стан ППО на шахтах тресту «Сергівугілля»²⁸. Було відзначено, зокрема, що на заводі ім. Ворошилова не розроблена оперативна документація на випадок загрозливого становища. На шахтах тресту «Сергівугілля» асигновані кошти для ППО повністю не реалізовані, підготовка команд, молодшого і середнього командного складу протягом другого кварталу 1939 р. не виконана, соціалістичне змагання з ППО між шахтами тресту розгорнуто недостатньо ефективно. Обком зобов'язав керівництво заводу і тресту негайно розробити мобілізаційно-оперативні документи з ППО, завершити підготовку комскладу, удосконалити план світломаскування, переглянути склад політпрацівників команд ППО й виділити для цієї роботи найпідготовленіших комуністів, звільнивши їх від виконання інших партійних доручень.

²⁴ Див. «Военно-исторический журнал», 1973, № 9, стор. 93; К. Г. Котлюков и др. Назв. праця, стор. 17.

²⁵ Див. XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 680.

²⁶ Див. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях пленумів ЦК, К., 1958, стор. 606—607.

²⁷ Ворошиловградський обласний партійний архів, ф. 179, оп. 2, спр. 66, арк. 167.

²⁸ Там же, спр. 107, арк. 22—23.

Кам'янець-Подільський обком КП(б)У 23 вересня 1939 р. розглянув питання про стан протиповітряної та протихімічної оборони міст Кам'янець-Подільська і Проскурова (нині Хмельницький.— Д. П.)²⁹, а 3 грудня — Шепетівки і Дунаєвців³⁰. Обком зобов'язав начальників штабів і комісарів МППО Кам'янець-Подільська і Проскурова корінним чином поліпшити роботу штабів, у найкоротші строки сформувати необхідну кількість команд і груп. Секретарям райкомів партії доручалося перевірити склад кадрів МППО, на засіданнях бюро затвердити політсклад дільниць, об'єктів і груп самозахисту. 23 грудня 1939 р. Вінницький обком партії розглянув питання про стан підготовки МППО Вінниці та Жмеринки³¹. У ці ж роки була організована місцева ППО міст і населених пунктів Західної України.

Напередодні Великої Вітчизняної війни значно розширилися масштаби підготовки кадрів для МППО, які готувалися на спеціальних курсах МППО і Тсоавіахіму. Лише тсоавіахімовські організації Москви, Ленінграда, Мінська, Києва, Дніпропетровська і Одеси наприкінці 1939 р. підготували більш як 10 тис. інструкторів³². Удосконаленню знань керівного складу МППО сприяли командно-штабні та інші заняття. За ініціативою військового відділу ЦК ВКП(б) з 25 січня по 3 лютого 1940 р. у Харкові проходив Всесоюзний навчальний збір начальників і політпрацівників груп самозахисту³³. Представники 50 міст нашої країни, які вели на ньому розмову про форми і методи підготовки населення до протиповітряної оборони, зобов'язалися підготувати до 1 травня 1940 р. усіх жителів своїх міст до здачі комплексу на колективний знак «Готовий до ППХО»³⁴.

Підвищення організаторської ролі партійних комітетів, покладення безпосередньої відповідальності за МППО на місцеві органи Радянської влади, залучення господарських організацій, підготовка необхідної кількості командного складу — все це позитивно впливало на зміцнення місцевої ППО. Напередодні війни до її складу було залучено вже мільйони трудящих. Якщо на Україні протягом першого півріччя 1938 р. було підготовлено 366 тис. значкістів ППХО і 35 груп самозахисту, то через рік їх число зросло до 820 тис. значкістів і 1057 груп самозахисту³⁵. Загалом із підготовлених протягом 1938—1939 рр. 7,9 млн. значкістів ППХО по СРСР³⁶ 2 млн. були з України³⁷. В цілому до кінця 1939 р. у республіці налічувалося 4 млн. значкістів ППХО³⁸.

Ступінь підготовки кожного заводу, фабрики, колгоспу, залізничної станції, установи, навчального закладу до оборони, до захисту від нальотів ворожої авіації перевірялася під час Всесоюзних хімічних та інших видів змагань, які проводилися щорічно. Їх значення ще полягало й в тому, що вони сприяли вихованню мобілізаційної готовності трудящих до відсічі ворогу. Зокрема, програма VI Всесоюзних хімічних

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4981, арк. 112.

³⁰ Там же, спр. 4983, арк. 134.

³¹ Вінницький обласний державний архів, ф. 2700, оп. 1, спр. 50, арк. 145.

³² «Вестник противовоздушной обороны», 1940, № 6, стор. 2.

³³ «Химия и оборона», 1940, № 2, стор. 22.

³⁴ Колективний знак «Готовий до ППХО» був заснований ЦР Тсоавіахіму СРСР 28 січня 1937 р. Його вручали тим первинним організаціям Тсоавіахіму житлових будинків і навчальних закладів, де всі члени були значкістами ППХО, був і хімінструктор на 50 чол., а об'єкт, що охоронявся, був забезпечений протипожежними засобами, необхідним світломаскуванням і санітарними постами (ЦДАЖР УРСР, ф. 2884, оп. 11, спр. 97, арк. 5).

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 507, арк. 177.

³⁶ «На страже», 9 березня 1940 р.

³⁷ «Вісті», 13 лютого 1940 р.

³⁸ «Химия и оборона», 1940, № 3, стор. 3.

змагань (проводилися в 1939 р. з нагоди ХХІІ річниці Великого Жовтня) включала: роботу чи навчальні заняття в протигазах усього колективу того чи іншого заводу, шахти, установи. До участі у Всесоюзних змаганнях допускалися організації, які посіли перші місця на обласних змаганнях і які виконали річні норми щодо підготовки значкістів ППХО І та ІІ ступеня³⁹. Перше місце на Україні у цих змаганнях посів Київський завод «Укркабель». За досягнуті успіхи в МППО підприємство було нагороджене перехідним Прапором обласної ради Тсоавіахіму⁴⁰.

Підбиваючи підсумки VII Всесоюзних змагань (1940 р.), ЦР Тсоавіахіму СРСР відзначила, що найорганізованіше вони були проведені у Грузії, на Україні, в Москві, Ленінграді та Баку⁴¹. Зокрема, лише в Житомирській області у змаганнях взяли участь 837 первинних організацій, які налічували понад 24 тис. тсоавіахімовців⁴².

З 1 березня по 1 травня 1940 р. у республіці проходили змагання груп самозахисту від житлових будинків, шкіл і установ. Переможці цих змагань (1 млн. 600 тис. чол. з 49 міст УРСР) взяли участь у Всесоюзних змаганнях, що проходили з 10 по 30 травня того ж року. 800 тис. учасників змагань прослухали лекції та бесіди з ППХО, 600 тис. — переглянули кінострічки з оборонної тематики, 199 первинних організацій Тсоавіахіму здали норми на колективний значок ППХО. Одеська міська тсоавіахімовська організація посіла на цих змаганнях третє місце⁴³.

Іншою формою перевірки підготовленості населення до протиповітряної та протихімічної оборони були масові навчання ППО. Про те, як вони проходили у великих містах України, можна продемонструвати на прикладі м. Києва. Ввечері 21 вересня 1940 р. у столиці республіки була оголошена навчальна тривога. Вулиці міста опустіли, погасло світло. Біля під'їздів будинків були виставлені пости. Начальники дільничних та об'єктних команд і груп самозахисту перевірили особовий склад і майно своїх підрозділів. Усю ніч бійці МППО були напоготові. В 10 годин ранку пролунав сигнал повітряної тривоги. Декілька «ворожих» бомбардувальників «прорвалися» через загороджувальний «вогонь» зенітної артилерії й «скинули бомби» на товарну станцію. Рух поїздів припинився. Центр міста був «заражений» стійкими отруйними речовинами, ряд об'єктів «зруйновано». Через декілька хвилин до всіх місць «ураження» прибули пожежні, хімічні, аварійні й санітарні команди⁴⁴.

Таким чином, завдяки цілеспрямованій і наполегливій діяльності партійних, радянських і громадських організацій України напередодні Великої Вітчизняної війни значна частина трудящих республіки оволоділа майстерністю протиповітряної та протихімічної оборони. Розроблені штабами мобілізаційні плани забезпечували швидкий перехід формувань дільниць і об'єктів на роботу в умовах загрози нападу з повітря, порядок приведення до бойової готовності всіх сил і засобів МППО. Велика Вітчизняна війна, що почалася, підтвердила своєчасність заходів щодо зміцнення місцевої протиповітряної оборони.

³⁹ VI Всесоюзные химические соревнования Осоавиахима, М., 1939, стор. 1.

⁴⁰ «Комуніст», 8 березня 1940 р.

⁴¹ «За оборону», 1941, № 1, стор. 23.

⁴² Житомирський обласний партійний архів, ф. 76, оп. 1, спр. 543, арк. 19.

⁴³ «Советская Украина», 29 серпня 1940 р.

⁴⁴ «На страже», 25 вересня 1940 р.

БОРІТЬБА КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1923—1925 рр.)

Л. Г. БОНДАРЕНКО (Одеса)

У перші роки соціалістичного будівництва перед партією і Радянською державою постали важливі завдання відбудови народного господарства країни, подолання господарських труднощів, викликаних руйнуваннями в роки першої світової і громадянської воєн. Хоча в цей час і спостерігалось піднесення в усіх галузях господарства і велика промисловість за темпами відбудови у 1922/23 господарському році випереджала сільське господарство, між ними все ще існувала диспропорція. Це пояснювалось, по-перше, тим, що у промисловості було збережено тільки 25% основного капіталу, а в сільському господарстві — 65%. По-друге, для піднесення промисловості були потрібні більші, ніж для дрібнотоварного селянського господарства, капіталовкладення, яких наша країна на той час ще не мала. По-третє, перебудову народного господарства на соціалістичний лад гальмувала багатуукладність економічної структури країни. В 1923 р. велика промисловість давала 39% продукції довоєнного рівня, на Україні, зокрема, — 23%, а сільськогосподарська продукція становила $\frac{3}{4}$ довоєнного рівня. Ціни на сільськогосподарські продукти упали, а на промислові товари, навпаки, різко зросли. Виникли так звані «ножиці».

Загострення труднощів пояснювалось рядом об'єктивних причин, зокрема, недостатнім розвитком торговельних відносин, малою місткістю і низькою платоспроможністю внутрішнього ринку, а також неврожаєм і голодом 1921—1922 рр. У спадщину від царизму і Тимчасового уряду Радянська влада одержала вкрай розладнані державні фінансові ресурси і грошовий обіг. Грошова реформа ще не завершилася. Наявність системи двох валют — твердого червінця і держзнаку — негативно позначилася на товарообміні. Особливо від цього страждало селянство, оскільки держзнак, що обезцінювався, з ряду обставин був більш поширений на селі. Становище загострювалось ще й через високу собівартість промислової продукції (технічна відсталість, зношеність обладнання, низька продуктивність праці тощо).

До суб'єктивних факторів належали великі накладні витрати з промисловості і торгівлі. Слабкістю органів держторгівлі і кооперації, їх невмінням прокласти собі дорогу до селянського ринку скористався приватний капітал і захопив у свої руки роздрібний ринок. Зокрема, на Україні його частка у роздрібному товарообігу становила 91,8%¹. Виникла суперечність: промисловість була державною, а посередництво між нею і селянським господарством перебувало ще значною мірою в руках приватника, який підвищував і без того високі ціни на промтовари. Грубі перекинуття радянської політики ціни були допущені окремими господарськими організаціями, які, як відзначалось на XIII конференції РКП(б), неправильно застосовували директиву XII з'їзду партії про необхідність добиватися прибутковості і занадто підняли ціни до рівня, доступного лише платоспроможнішому ринку². Це було результатом нерозуміння окремими партійними і господарськими працівниками завдань нової економічної політики в галузі взаємовідносин міста і села, а також умов і труднощів, у яких проходила відбудова промис-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 8, спр. 460, арк. 38.

² Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПСС в резолюціях...), т. 2, М., 1970, стор. 519.

ловості. До того ж, дуже негативну роль відіграв наказ, підписаний заступником голови ВРНГ троцькістом Пятаковим, у якому від трестів і синдикатів вимагалось під приводом боротьби із збитковістю будь-якою ціною добиватися найбільших прибутків. В основі його лежала троцькістська ідея «диктатури промисловості». На ділі вона оберталася експлуатацією селянства, яка прикривалася необхідністю прискорення процесу соціалістичного накопичення і яка була рішуче засуджена XII з'їздом РКП(б).

Підвищення роздрібних цін на промислові товари (порівняно з сільськогосподарськими вони зросли більш як у 3 рази) різко зменшило купівельну спроможність села. Селяни, будучи не в змозі купувати промислові товари, почали пристосовуватися до заміни їх продукцією домашнього виробництва. Криза збуту позначалася на розвитку самої промисловості. На складах трестів зростали запаси нереалізованої продукції. На ряді підприємств через несвоєчасну виплату заробітної плати виникли трудові конфлікти, окремі з них під впливом антирадянських елементів переросли у страйки, у яких взяла участь деяка частина робітників, що не пройшли школи революційної боротьби. Таким чином, неналагодженість економічної змички соціалістичної промисловості з селянським господарством викликала політичні труднощі: виникла загроза союзів робітничого класу і селянства — основі диктатури пролетаріату. Становище ускладнювалося й тим, що партія через тяжку хворобу В. І. Леніна лишилася його безпосереднього керівництва, чим негайно скористалися троцькісти та інші антипартійні елементи і посилили боротьбу проти лєнінського курсу партії на побудову соціалізму. Вони стверджували, що Центральний Комітет нібито завів радянську економіку у безвихідь, всупереч фактам зводили причини всіх труднощів до суб'єктивних факторів — «відсутності» плану, прорахунків «нерозпорядливих» керівників тощо.

У серпні 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б), проаналізувавши становище, що склалося, накреслило конкретний план подолання господарських труднощів і винесло його на обговорення Пленуму ЦК РКП(б), який відбувся 23—25 вересня 1923 р. Пленум затвердив склад авторитетних комісій, яким було доручено терміново розробити питання співвідношення цін на промислові товари і продукти сільського господарства, своєчасної виплати заробітної плати тощо³. Ряд комісій по вивченню поточних проблем і виробленню конкретних пропозицій для їх розв'язання було створено при Держплані та Раді Праці і Оборони СРСР (РПО). 24 грудня 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б), враховуючи пропозиції комісій, прийняло резолюцію «Про чергові завдання економічної політики», яка являла собою програму ліквідації наслідків кризи збуту і дальшого піднесення всіх галузей народного господарства. У січні 1924 р. резолюція була схвалена XIII конференцією РКП(б)⁴.

Було вжито заходів для упорядкування виплати заробітної плати і зниження цін на предмети широкого, насамперед, селянського вжитку. Великого значення партія надавала правильній організації дешевого і гнучкого апарату державної і кооперативної торгівлі. З метою підпорядкування приватного капіталу загальному напрямку господарської політики вживалися заходи по регулюванню цін на основні предмети масового вжитку. Питання політики цін партія розглядала як важливу складову частину боротьби за плановий вплив на приватний сектор, за зміцнення позицій соціалістичного укладу. За рішенням РПО від

³ «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 9—10, стор. 9—12.

⁴ Див.: КПСС в резолюциях..., т. 2, стор. 497, 515—532.

22 січня 1924 р. Комісії по регулюванню внутрішньої торгівлі було надано право встановлювати граничні ціни для оптових, оптово-роздрібних і роздрібних закупок та продажу товарів⁵⁻⁶. Партія зосередила увагу на зниженні собівартості промислової продукції шляхом дальшого поліпшення і розширення виробництва, підвищення продуктивності праці, дотримання найсучаснішого режиму економії, максимального скорочення накладних витрат, удосконалення і дальшого зміцнення організаційної структури. Було збільшено допомогу трудовому селянству: надано дешевий кредит, упорядковано оподаткування тощо. Передбачалося збільшити кошти для державних закупок хліба у селян і для його експорту, розвивати на селі всі види кооперації.

Великого значення надавалося успішному завершенню грошової реформи. В. І. Ленін, зокрема, підкреслював, що, якщо вдасться стабілізувати карбованець, то «ми зможемо наше господарство поставити на твердий ґрунт і на твердому ґрунті далі розвивати»⁷.

Протягом червня — вересня ЦК КП(б)У також неодноразово розглядав питання господарського і фінансового становища в республіці⁸. 29—31 жовтня 1923 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому було заслухано і обговорено звіти Політбюро ЦК КП(б)У, а також РНК УРСР і Української Економічної Ради (УЕР). Пленум зобов'язав РНК і УЕР уважно стежити за фінансовим станом господарських органів і зажадав «вжити найрішучіших заходів для зниження цін на продукти промисловості»⁹. Міжвідомча комісія цін при ВРНГ УРСР, вивчивши методи калькуляції і встановлення цін, прийняла рішення знизити ціни на основну продукцію, зокрема, Укртекстильтресту — на 25%, Масло-тресту — на 34, Тютюнтресту — на 40%¹⁰.

На основі рішень квітневого Пленуму ЦК РКП(б), на якому обговорювалися питання внутрішньої торгівлі і кооперації, за постановою II сесії ВУЦВК VIII скликання на Україні у квітні 1924 р. було створено Народний комісаріат внутрішньої торгівлі, який мав право регламентувати всю внутрішню торгівлю в республіці, встановлювати тверді ціни і контролювати їх¹¹.

Активно зиялися за справу регулювання ринку губкоми партії. Так, восени 1923 р. при Донецькому губкомі було створено комітет цін, а згодом — повноважну комісію робітничого постачання. У лютому 1924 р. при губвиконкомі та при окрвиконкомах були створені комісії внутрішньої торгівлі з адміністративними правами¹². Організовані повсюдно, ці комісії за короткий час провели значну роботу щодо обстеження і перегляду калькуляції у торговельних органах. Наприклад, у березні 1924 р. за рекомендацією Одеської губкомісії у $\frac{4}{5}$ торговельних організацій губернії було значно знижено роздрібні ціни¹³. Протягом 1923/24 р. в республіці ціни знизилися в середньому на 36,8%, а наприкінці 1924/25 р. — на 42,2%¹⁴.

⁵⁻⁶ Див.: «Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства» (далі — «СУ»), 1924, № 35, ст. 332.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 271.

⁸ Див.: «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 5—6 (28—29), стор. 5—6; № 7—8 (30—31), стор. 2.

⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, К., 1976, стор. 278.

¹⁰ «Вісті ВУЦВК», 3 жовтня 1923 р.; «Український економіст», 3, 17 жовтня 1923 р.; «Коммунист», 9, 10, 11 жовтня 1923 р.

¹¹ «Вісті ВУЦВК», 16 квітня 1924 р.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1868, арк. 4.

¹³ Парторгів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 71, арк. 1.

¹⁴ Краткий обзор деятельности Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1924—25 год, Харьков, 1926, стор. 25.

Слід підкреслити, що основними методами оволодіння ринком були не заходи адміністративного впливу, а зміцнення економічних позицій державної торгівлі і кооперації, яким подавалася велика матеріальна допомога шляхом кредитування, пільгового постачання, першочергового надання засобів залізничного і водного транспорту та інших переваг. Так, на 7 жовтня 1924 р. промисловість республіки пропускала через кооперацію майже 33% свого торговельного обігу, а такі трести, як Укрсільмаш, Тютюнтрест та деякі інші,— понад 40%¹⁵. Більшість товарів відпускалася ними в кредит, тоді як кредитування приватного капіталу скоротилося з 30% у жовтні 1923 р. до 6% у травні 1924 р.¹⁶

У свою чергу, перед державними і кооперативними торговельними організаціями партія поставила завдання скоротити накладні витрати на утримання торговельного апарату. Партійні органи підтримали практику проведення безпосередніх операцій між низовими торговельними організаціями, складами та фабрично-заводськими об'єднаннями. Якщо восени 1923 р. накладні витрати розміром 60—70% були правилом, то вже через рік, тобто у вересні 1924 р., в кооперації Донбасу, наприклад, вони скоротилися до 11%¹⁷.

Партійні організації України провели значну роботу, спрямовану на зміцнення кооперативних і торговельних органів відданими справі соціалізму господарниками — членами партії. Згідно з рішенням липневого (1924 р.) Пленуму ЦК КП(б)У до 10 жовтня в кооперацію, торговельні та кредитні установи було направлено 726 членів партії, а за останні три місяці 1924 р. і перші три місяці наступного 1925 р. — ще 1095. В результаті питома вага членів партії, особливо серед відпозідальних працівників, значно зросла, зокрема серед керівників вона становила 66%¹⁸.

Особливу увагу в перші роки непу партія приділяла споживчій кооперації, яка згуртовувала мільйонні маси робітників і селян і тим самим давала можливість робітничому класу безпосередньо впливати на селянство. Важливим досягненням було остаточне розв'язання партією питання про добровільне членство в кооперації¹⁹. Це підвищило матеріальну зацікавленість та активність її членів і водночас збільшило відповідальність керівних органів.

Створення Центральної кооперативної наради і кооперативних нарад при партійних комітетах наблизило парткоми до безпосереднього керівництва кооперативною роботою²⁰. Постійна увага комуністів до низової кооперації принесла великі успіхи. Її частка в роздрібній торгівлі в 1925 р. становила 30,2%, а частка приватника скоротилася до 58,6%²¹. Використовуючи такі важливі підойми, як націоналізовані промисловість і транспорт, державний кредит, монополія зовнішньої торгівлі та державна організація оптової торгівлі, партія зміцнила низові ланки державної і кооперативної торгівлі і дедалі більшою мірою підпорядковувала своєму впливу процес ринкового товарообігу, обмежуючи і витісняючи приватний капітал. В результаті соціалістична промисловість завойовувала внутрішній ринок, зміцнювалася її змичка з

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 156, арк. 119.

¹⁶ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, Харків, 1924, стор. 116.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 1568, арк. 58.

¹⁸ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 5, стор. 19—21.

¹⁹ Див.: Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам (1917—1928 гг.), т. 1, М., 1967, стор. 385; Тезиси ЦК КП(б)У о добровольном членстве в потребительской кооперации.— «Знамя коммунизма», 1924, № 2, стор. 61—66.

²⁰ «Знамя коммунизма», 1924, № 2, стор. 109.

²¹ Див.: «Більшовик України», 1927, № 10, стор. 13.

селянським господарством, а отже, і союз робітничого класу з трудящим селянством.

Вживаючи заходів для регулювання цін на ринку, партія виходила з того, що непохитною базою пролетарської диктатури є розвинута промисловість. Інтереси відбудови народного господарства республіки і всієї країни в цілому вимагали концентрації зусиль на якнайшвидшому відновленні вугільно-металургійної бази Донбасу і Придніпров'я. Тому питання роботи трестів «Донвугілля» і «Південстали» постійно перебували в полі зору ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У.

Враховуючи, що скорочення видобутку вугілля призведе не тільки до збільшення його собівартості, а й собівартості продукції в інших галузях промисловості, ЦК КП(б)У дав господарським органам вказівку: «Кризи збуту не лякатися і видобуток не скорочувать»²². Водночас перед державними і партійними органами ставилося завдання сприяти ширшому використанню вугілля за рахунок скорочення витрат дров і нафти. Республіканський ринок мав недостатню місткість, тому Політбюро ЦК КП(б)У звернулося за допомогою до ЦК РКП(б). Була розроблена розгорнута програма, у здійсненні якої велику роль відіграли Центральний, республіканський та губернські комітети сприяння Донбасу. У березні вивіз вугілля збільшився майже у 2 рази порівняно з лютим, а в наступні місяці — більш як у 3 рази²³. Значну допомогу Україні подавали всі радянські республіки²⁴. В цьому проявилася велика сила соціалістичного інтернаціоналізму братніх народів нашої країни. Восени 1924 р. «Донвугілля» було виділено із загальносоюзного бюджету 36 млн. крб.²⁵ На піклування партії шахтарі відповіли перевиконанням квартальних планів: I — на 120%, II — 123, III — 124 і IV — на 164%²⁶. Правильність курсу партії на збільшення видобутку вугілля була підтверджена далшим ходом подій, коли після завершення відбудови народного господарства різко зросла потреба у вугіллі, і Донбас став одним з найважливіших центрів індустріалізації всієї країни.

Увагу партійних, радянських і господарських органів було звернуто на зниження собівартості промислової продукції шляхом поліпшення і удосконалення планування, фінансування та управління, зміцнення організаційної структури промисловості, раціоналізації виробництва і підвищення продуктивності праці. З цією метою було розширено права і функції Держплану СРСР і держпланів союзних республік, зміцнено структуру органів, що займалися плануванням. Раціональна концентрація, що відбувалася за рахунок відбору найбільших і технічно найкраще обладнаних фабрик і заводів, сприяла зосередженню виробництва на меншій кількості підприємств, які краще збереглися і мали вищий рівень техніки. Цей ефективний захід дав можливість прискорити темпи відбудови економіки і водночас збільшити ряди робітничого класу. Наприклад, на Україні кількість металургійних заводів скоротилася з 11 (1922/23 р.) до 9 (1923/24 р.), виробництво ж чавуну зросло у 3 рази, сталі — у 2, прокату — в 1,5 раза, а кількість робітників збільшилася на 9 882 чол.²⁷. Велику організаторську роботу в цьому

²² Див.: Отчет ЦК КП(б)У за период с октябрьского Пленума ЦК КП(б)У по февраль 1924 г.— «Знамя коммунизма», 1924, № 2, стор. 6; Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У, стор. 17.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 1, спр. 652, арк. 1—14.

²⁴ Див.: «Хозяйство Украины», 1925, № 5, стор. 42.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 39, арк. 64.

²⁶ «Кочегарка» (орган Донецького губкому КП(б)У, губвиконкому і Донвугілля), 7 листопада 1924 р.

²⁷ Україна. Статистичний справочник, Харків, 1925, стор. 195 (Підрахунки автора).

напрямі проводили губкоми партії. Зокрема, Одеський губком КП(б)У докладно проаналізував стан місцевої промисловості і прийняв ряд конкретних рішень. В результаті, незважаючи на скорочення кількості підприємств (40 — на 1 жовтня 1923 р. і 35 — на 1 липня 1924 р.), випуск продукції збільшувався: у II кварталі порівняно з I — на 20,4%, у III — на 45,7%²⁸. За ініціативою Харківського губкому, зокрема, були закриті нерентабельні підприємства і розширені такі заводи, як канатний імені Г. І. Петровського та «Світло шахтаря», кількість робітників на яких зросла на 444 чол.²⁹ Водночас партія рішуче засудила троцькістську ідею «жорстокої концентрації». Ототожнюючи закони розвитку соціалізму і капіталізму, троцькісти проводили аналогію між тимчасовою кризою збуту в нашій країні та кризою капіталістичної економіки і намагалися повернути радянську економіку на шлях скорочення виробництва.

Предметом постійного піклування партійних організацій України було посилення навантаження підприємств, зокрема, за рахунок їх спеціалізації. Так, за ініціативою ЦК і ЦКК КП(б)У було проведено спеціалізацію заводів Південмаштресту: Луганський паровозобудівний завод був завантажений повністю, що дало йому змогу випускати найдешевші в країні паровози, а Харківський паровозобудівний завод почав випускати трактори³⁰. Завантаженість працюючих підприємств у 1924/25 р. становила 81% проти 57% у 1923/24 р.³¹, а в таких галузях промисловості, як гірнична — 92% та металообробна — 100%³².

Партія вважала необхідним посилити участь партійних організацій у виробничій діяльності підприємств. ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних комітетів з листом «Про залучення осередків і фабрично-заводських комітетів до участі у виробничій роботі підприємств»³³, в якому була викладена конкретна програма зростання ролі партійних організацій у розв'язанні виробничих питань. Партійні осередки активізували агітаційно-масову роботу, пов'язавши її з боротьбою за підвищення продуктивності праці, поліпшили керівництво роботою виробничих нарад, перетворивши їх в одну з форм масового залучення робітничого класу до управління виробництвом. У виробничих нарадах брав участь майже кожний десятий робітник³⁴. Вони обговорювали і допомагали усунути недоліки на виробництві, розробляли заходи щодо поліпшення організації праці і раціоналізації виробництва. Наприклад, близько 70% пропозицій, поданих робітниками машинобудівних підприємств республіки, впроваджувалися у виробництво³⁵.

В рамках господарських об'єднань для узагальнення досвіду партосередків у справі сприяння виробництву скликалися партійно-виробничі конференції. Перша конференція була проведена 5 березня 1924 р. на «Південсталі»³⁶, а восени 1924 р. такі конференції відбулися в усіх галузях промисловості і на транспорті. Їх учасники обговорювали зав-

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 584, арк. 35; спр. 576, арк. 105, 109; спр. 577, арк. 240; спр. 614, арк. 44; та ін.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 71, арк. 12.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 885, арк. 19.

³⁰ «Знамя коммунизма», 1924, № 3, стор. 139; Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У, стор. 112.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 175, арк. 13.

³² Краткий обзор деятельности Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1924—25 год, стор. 27.

³³ КПСС в резолюциях..., т. 3, М., 1970, стор. 17—21.

³⁴ Профессиональные союзы СССР (1924—1926 гг.), М., 1926, стор. 278.

³⁵ Девятый съезд КП(б)У. Стенографический отчет, Харьков, 1926, стор. 182.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 38, арк. 32; «Известия», 6 березня 1924 р.

дання, висунуті серпневим (1924 р.) Пленумом ЦК РКП(б), по підвищенню продуктивності праці, технічному поліпшенню виробництва в цілому. В результаті повсякденних зусиль робітничого класу республіки продуктивність праці за 9 місяців 1924 р. зросла на 20%, а з жовтня 1924 по вересень 1925 р. — на 32,8%³⁷. Зростання продуктивності праці сприяло зниженню собівартості промислової продукції, збільшенню випуску товарів для селянського ринку, зміцненню змички між соціалістичною промисловістю і селянським господарством.

Водночас із зниженням цін на промислові товари партія проводила політику підвищення цін на хліб до рівня, відповідного його собівартості. Воно здійснювалося як шляхом підвищення закупівельних цін з боку державних та кооперативних органів і розширення хлібної торгівлі на внутрішньому ринку, так і шляхом організації вивозу частини хлібних та інших продовольчих надлишків для продажу за кордон. Влітку 1923 р. ЦК КП(б)У запропонував губкомам зосередити максимум уваги на питаннях заготівлі та експорту хліба³⁸. Щоб запобігти створенню паралельних хлібозаготівельних органів і збільшенню накладних витрат, Політбюро ЦК КП(б)У пропонувало скоротити кількість хлібозаготівельних організацій з 14 до 8³⁹. Було створено Повноважну комісію, яка займалася питаннями розширення експорту хліба і щотижня доповідала Центральному Комітету про стан справ⁴⁰.

Велика масово-політична і організаторська робота партії дала свої результати: для потреб внутрішнього ринку і експорту в республіці було заготовлено 137 млн. пудів хліба замість запланованих 107 млн.⁴¹. За період з липня 1923 р. по червень 1924 р. було експортовано 79 749 тис. пудів хліба⁴², накладні витрати на 1 пуд експортованого хліба становили в Миколаївському порту лише 3 коп., в Одеському — 5⁴³. Зростання експорту відіграло чималу роль у підвищенні цін на сільськогосподарські продукти на внутрішньому ринку і сприяло його оздоровленню. З 1 жовтня по 1 грудня 1923 р. ціна одного пуда жита піднялася з 28 до 51 коп., пшениці — з 55 до 101 коп.⁴⁴ 16 лютого 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь Держплану УРСР, визначило, що ринкові ціни на сільськогосподарські продукти наблизилися до граничних⁴⁵.

Водночас партія докладала багато зусиль для того, щоб підвищити рівень продуктивності селянського господарства, яке служило основним ринком для виробів промисловості і основним постачальником сировини для неї та продовольства для міста. Партійні і радянські органи сприяли інтенсифікації сільського господарства, розвитку сировинних культур і тваринництва заохочувальними заходами (податкові пільги, кредит, контракція тощо). Завдяки цьому площі посівів під такими технічними культурами, як соняшник, коноплі, тютюн, у десятки разів перевершили рівень 1921 р. і в 1,5—2 рази — 1913 р.⁴⁶

На зміцнення союзу робітничого класу і селянства була спрямована і податкова політика Радянської держави. У 1923 р. на основі рі-

³⁷ Дев'ятий съезд КП(б)У, стор. 225.

³⁸ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 3—4 (27—28), стор. 1.

³⁹ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, стор. 15.

⁴⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 5—6 (28—29), стор. 5; № 7—8 (30—31), стор. 2.

⁴¹ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, стор. 15—16.

⁴² Україна. Статистичний справочник, стор. 311.

⁴³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 11, арк. 9, 10.

⁴⁴ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, стор. 15.

⁴⁵ «Знамя коммунизма», 1924, № 2, стор. 8.

⁴⁶ Краткий обзор деятельности Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1924—25 год, стор. 8.

шень XII з'їзду партії було проведено податкову реформу. Всі державні і місцеві податки були зведені до одного сільськогосподарського податку. Основну частину його сплачував найзаможніший прошарок села, 18% найбідніших селян від податку звільнялися зовсім⁴⁷. Частковий, а з 1924 р. і повний перехід від натурального до грошового оподаткування скоротив витрати селян при внесенні податку, дав їм можливість вільно пристосовуватися до ринку, вибирати вигідні культури, сприяв зміцненню торговельної зв'язки між містом і селом.

Партія вважала, що єдиним шляхом до підвищення продуктивності праці у сільському господарстві є організація великого соціалістичного землеробства. Школою колективних форм господарювання стала для селян збутова і постачальницька кооперація, яка згуртувала трудяще селянство і створила економічну протизагу великим господарствам куркулів. Важливу роль у справі зміцнення економічних зв'язків між містом і селом відіграв сільськогосподарський кредит. Розвиток кредитної кооперації рятував трудящих селян, особливо бідняків, від куркульської лихварської кабали, сприяв поступовому залученню їх до спільного обробітку землі, посиленню впливу робітничого класу на селі.

Значну роль у розвитку виробництва на селі відіграв продаж у кредит сільськогосподарських машин. За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було створено фонд державного кредитування, до якого ввійшло не менше 50% всіх наявних на складах машин⁴⁸. Вони видавалися в кредит на 1—5 років на пільгових умовах насамперед колгоспам, комунам та селянам — членам кооперативів. У подальшому цей фонд поповнювався з розрахунку 30% усіх машин, що надходили на склади⁴⁹. У 1923/24 р. селянські господарства придбали сільгоспмашин на 7 млн. крб., за цей же час вони одержали 24 млн. крб. кредитів, причому, якщо довгострокові позики становили в цьому році 4,5 млн. крб., то вже в 1924/25 р. — 16 млн. крб.⁵⁰.

Велику допомогу було подано селянам у зв'язку з неврожаєм 1924 р. З метою ліквідації його наслідків селянам було виділено 31 173 тис. крб. грошей і 1589 тис. пудів зерна.

Партія і уряд заохочували широкі селянські маси до створення меліоративних товариств. Для цієї справи з державного бюджету було асигновано 732 тис. крб.⁵¹.

У той час як партія, керуючись ленінськими вказівками, робила все для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, троцькісти виступали проти його необхідності взагалі, всіляко гальмували соціалістичне будівництво в країні. Заперечуючи можливість залучення селянства до будівництва соціалізму, вони пропонували діяти капіталістичними методами: підвищувати роздрібні ціни на промислові товари, збільшувати оподаткування бідняцько-середняцьких елементів тощо. Опозиціонери намагалися звинуватити ЦК ВКП(б) у так званому «селянському ухилі» — у нібито великих поступках селянству. Але водночас, виступаючи проти пільгових кредитів для колгоспів і бідноти з тієї причини, що вони не зможуть повернути їх державі, троцькісти пропонували надавати кредити тільки куркульським господарствам. Це

⁴⁷ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, стор. 101.

⁴⁸ «СУ», 1924, № 22, ст. 217.

⁴⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 38, арк. 38—39: «Знання комунізму», 1924, № 2, стор. 70—71.

⁵⁰ Краткий обзор деятельности Рабоче-Крестьянского правительства за 1924—25 год, стор. 17; «Більшовик України», 1927, № 11, стор. 26.

⁵¹ Краткий обзор деятельности Рабоче-Крестьянского правительства за 1924—25 год, стор. 16.

призвело б до закабалення трудящого селянства, а в кінцевому підсумку — до зриву ленінського кооперативного плану. Тому подібні реакційні погляди були рішуче засуджені партією, яка в цей час боролася за створення передумов для виробничого кооперування селянських господарств.

Залученню селянства до соціалістичного будівництва сприяло також налагодження масово-політичної та культурно-освітньої роботи на селі. Партійні організації республіки широко розгорнули шефство міста над селом. Значне місце у шефській діяльності відводилося пропаганді передових методів землеробства, переваг колективних форм господарювання. Так, на Миколаївському заводі ім. А. Марті майже 2000 робітників були членами товариства культурної змички міста з селом. Вони організували для селян 2 хати-читальні і 3 бібліотеки, а на гроші, зароблені на комуністичних суботниках, купили для підшефних колективних господарств 4 трактори і 500 пудів сортового насіння⁵².

На основі рішень партії сільські партосередки перебудували свою роботу, поліпшили керівництво сільрадами, а також КНС та іншими громадськими організаціями. Зросла активність сільських комуністів, розширився безпартійний актив, посилювався потяг селян, особливо середняків, до партії. Головним підсумком політичної роботи комуністів на селі було зміцнення союзу робітників і селян.

Враховуючи величезне політичне і господарське значення грошової реформи, ЦК РКП(б) у спеціальному зверненні закликав партійні організації очолити боротьбу за її здійснення⁵³. Партія послідовно проводила курс на зміцнення радянської валюти, відкинувши економічно необґрунтовану і політично шкідливу пропозицію троцькістів продовжувати широку емісію паперових грошей для «перекачування» коштів селян у державну казну (нібито для потреб відбудови промисловості). На ділі це призвело б до розорення селянства, а значить, звузило б внутрішній, основний для того часу, ринок промислових товарів і погіршило б становище у промисловості. Водночас ЦК РКП(б) відкинув і теорію «грошового голоду», за якою для зміцнення валюти пропонувалось тримати ринок у такому стані, щоб йому бракувало грошових знаків, і тим самим підтримувати високий курс, хоча б і за рахунок промислової депресії⁵⁴.

Грошова реформа відіграла велику роль в оздоровленні економіки. Майже двомільярдний бюджет СРСР дістав міцну фінансову базу, з'явилась реальна можливість для планування, обліку і контролю карбованцем. Водночас вона відіграла роль валютного моста між містом і селом. Селяни почали одержувати промислові товари за нижчими цінами, бо відпав емісійний податок, який включався у вигляді універсальної надбавки до всіх цін роздрібною торгівлі; ціни, зафіксовані у твердій валюті, створили надійний ґрунт для боротьби органів державної торгівлі і кооперації зі спекулянтськими махінаціями приватного капіталу. Запровадження стійких грошей позитивно позначилося на матеріальному становищі трудящих. Зміцнів авторитет радянського червінця на міжнародній арені.

Таким чином, заходи, які вживалися партією у різних галузях економіки, дали позитивні результати. Якщо у вересні і жовтні 1923 р. відношення промислового індексу до сільськогосподарського становило в Українській РСР 3,5 і навіть 3,7, то на 1 грудня — 3,1, на 1 січня

⁵² «Известия ЦК КП(б)У». 1925, № 6, стор. 39—40.

⁵³ КПСС в резолюциях..., т. 3, стор. 26.

⁵⁴ «Знамя коммунизма», 1924, № 3, стор. 5.

1924 р. — 2,1, а в квітні це відношення вже дорівнювало 1,3⁵⁵. Збут промислової продукції постійно зростав. Так, наприкінці 1924 р. у трестах важкої промисловості він становив 5174 тис. крб. і в трестах легкої промисловості — 3735 тис. крб, а у вересні того ж року, відповідно, — 17 550 тис. і 7072 тис. крб.⁵⁶ Активним покупцем промислових товарів стало селянство. Так, за наближеними даними Наркомату внутрішньої торгівлі, $\frac{2}{3}$ кількості металотоварів пішло на село⁵⁷.

Подолання кризи збуту позитивно позначилося на розвитку самої промисловості, прискорило темпи зростання її продукції, зміцнило позиції соціалізму в народному господарстві. Поліпшилось матеріальне становище трудящих, зросла їх політична свідомість. Керований ленінською Комуністичною партією, робітничий клас героїчною працею ще раз довів свою вірність ідеалам соціалізму.

Заходи, які вживалися партією для подолання господарських труднощів, дістали гарячу підтримку серед трудящего селянства. Завдяки правильній політиці партії була створена міцна економічна змика націоналізованої промисловості з селянським господарством, що сприяло посиленню впливу соціалістичного сектору на дрібнотоварний уклад в радянській економіці. Зміцнивши союз робітничого класу і селянства, партія забезпечила прискорення темпів відбудови, створила необхідні передумови для переходу до соціалістичної реконструкції всього народного господарства, для успішного будівництва соціалізму. Компартія України — бойовий загін всесоюзної армії комуністів — внесла значний вклад у розробку і здійснення курсу на подолання труднощів відбудовного періоду, на зміцнення основи Радянської влади — союзу робітничого класу і трудящего селянства.

⁵⁵ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У, стор. 14.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 8, спр. 460, арк. 12.

⁵⁷ Внутренние рынки Украины в 1924—1925 гг. и их регулирование. Сборник 1-й, Харьков, 1925, стор. 111—112.

РОЛЬ БОЛГАРО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У СТВОРЕННІ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1877—1879 рр.)

М. ПЕТРОВ (НРБ)

В історичній літературі, присвяченій Визвольній війні 1877—1878 рр. та Тимчасовому російському управлінню в Болгарії, уже знайшов висвітлення ряд важливих питань, зокрема, причини, хід і характер війни, участь в ній болгар і їх взаємовідносини з росіянами, діяльність Тимчасового російського управління в Болгарії та ін. Однак у працях і дослідженнях мало уваги приділяється показу болгаро-російських взаємовідносин у процесі створення Болгарського князівства.

Буржуазні дослідники російсько-болгарських відносин періоду утворення Болгарського князівства, зокрема, А. Ф. Головін, С. Радев та інші, фальсифікуючи дійсність, намагалися довести, що Росія нібито сама створювала в Болгарській державі місцевий адміністративний апарат, усунувши від цієї справи болгар, які у зв'язку з цим навіть проявляли якісь антиросійські почуття¹. Насправді ж у процесі створення

¹ Див. А. Ф. Головін. Князь Александър І български (1879—1886), Варна, 1897, стор. 90; С. Радев. Строителите на съвременна България, т. I, 1879—1886, София, 1910, стор. 140.

державного апарату князівства Болгарії, як і під час Визвольної війни, Росія широко спиралася на підтримку і допомогу болгарського народу, враховуючи його інтереси. І це була ще одна яскрава сторінка російсько-болгарського взаєморозуміння.

Мета даного повідомлення — прослідкувати, в чому саме проявилася болгаро-російське взаєморозуміння при організації й створенні болгарської держави — князівства Болгарія.

Квітневе повстання 1876 р., що завдало відчутного удару прогнилій турецькій військово-феодальній системі, було вершиною національно-визвольної і революційної боротьби болгарського народу. Воно схвилювало народи інших країн світу проявленням героїзмом, безприкладним самопожертвуванням в ім'я незалежного, вільного існування й викликало хвилю солідарності з ним. Особливо братерське співчуття до страждань болгар виявив російський народ, і саме це дало урядові Росії моральне право оголосити в 1877 р. війну Туреччині й сприяти визволенню Болгарії від турецького ярма. Згідно з Сан-Стефанським мирним договором (19 лютого (3 березня) 1878 р.) Болгарія перетворювалася на самостійне князівство².

Документи свідчать про те, що Росія вже напередодні війни готувалася до створення державного апарату у визволеній Болгарії. З цією метою при головнокомандуючому російської армії була організована канцелярія з цивільних справ на чолі з князем В. О. Черкаським. До її складу входили також генерал Анучин, полковники Соболев і Лук'янов, князь Шеховський і болгарин Н. Геров, проф. М. Дринов, Т. Бурмов і Х. Стоянов. Той факт, що майже половину членів канцелярії становили болгарини, свідчило про доброзичливе ставлення Росії до болгарського народу.

Ознайомившись наприкінці 1876 р. з існуючим турецьким законодавством, члени канцелярії вибрали з нього лише ті акти і матеріали, які торкалися безпосередньо характеру і побуту болгар. Були доопрацьовані також й статистичні дані про болгарське населення по округах і за віросповіданням³. Канцелярія підготувала розпорядження щодо створення на визволеній території країни майбутньої болгарської адміністрації, її судових і фінансових органів. Для роботи в адміністративному апараті планувалося залучити всіх осіб болгарського походження, які здобули освіту в Росії. З цією метою Міністерство закордонних справ Росії, слов'янські комітети у Петербурзі і Москві склали списки болгар, що навчалися у великій слов'янській країні⁴, й передали їх у розпорядження канцелярії з цивільних справ⁵.

Відразу ж після визволення російськими військами від турків болгарських міст і сіл там створювалися органи управління. Зокрема, губернатором м. Свиштова став болгарин Н. Геров, віце-губернаторами інших визволених областей Північної Болгарії були призначені болгарини М. Балабанов, Д. Цанков, П. Каравелов та І. Даскалов.

Використання досвіду російського адміністративного управління зобов'язувало болгар знати російську мову. Тому за вказівкою князя Черкаського у Пловдиві були організовані курси по її вивченню. Неза-

² М. Г. Манолова. Международно правно положение на българската държава през периода 1878—1908. — Сп. Международни отношения, София, 1974, кн. 4, стор. 11.

³ Юбилейна история на двадесет пет год (далі — Юбилейна история...), София, 1903, стор. 98—99.

⁴ ЦГИА СССР, ф. ВУА, а. с. 8799 — вж микрофилми у НАИИ, арх. к. IX, оп. 1, 15, 31; а. с. 44, 46, 76, 408, 409, 427, 433, 445.

⁵ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 3, М., 1967, стор. 359—360; М. Петров. Руската помощ за създаване на българска администрация (1877—1879 г.) — «Исторически преглед», София, 1972, кн. 5, стор. 45.

баром 150 болгар оволоділи нею й ввійшли до складу нозоствореної адміністрації Болгарського князівства⁶. Існує чимало документів що свідчать про тісні болгаро-російські зв'язки у таких заходах, як допомога хворим і безпритульним, відкриття лікувальних закладів упорядкування міст, забезпечення продуктами харчування біженців перейменування вулиць і площ тощо⁷. Засвоюючи досвід російського адміністративного управління, болгари водночас прагнули зберегти й деякі свої традиції самоврядування. «Болгарія в її природних кордонах — підкреслював один з членів канцелярії з цивільних справ пооф. М Дринов, — повинна бути автономним князівством з народним християнським урядом і своїми місцевими військами»⁸.

Після смерті князя Черкаського канцелярія з цивільних справ була перетворена в раду Тимчасового російського управління якою керував князь Дондуков. П'ять відділів при ній — військовий внутрішніх справ, судовий, фінансовий, народної освіти та духовних справ — очолювали відповідно генерали Золотарьов і Грессер, С. Лук'янов К. Бух і проф. М. Дринов. Місце засідання ради було переведено з Іирнова у Пловдив.

Одержавши вказівки від МЗС Росії, князь Дондуков і члени ради розробили відповідно до вимог Сан-Стефанського мирного договору план реформ, в якому, зокрема, передбачалося зміцнювати на місцях адміністрацію, створювати дружини болгарських земських військ розробити тимчасові правила для функціонування органів поліції суду, фінансів, народної освіти⁹, а також правила і статuti для керівництва сільськими, міськими й окружними радами, медичними закладами поштою і телеграфом, землеробськими касами, навчальною спра-

ію ію язку 5 Цнм на Д'ржав «У службу було призначено 768 і обрано 1353 службовців, з них лише 150 росіян¹⁰. Губернаторами віце-губернаторами і начальниками округів призначалися болгари Це' посилювало довіря болгар до росіян і ще більше зміцнювало взаєморозуміння між ними у вирішенні важливих державних справ

До новоутвореної болгарської центральної адміністрації були включені майже всі керівники князівства, які належали до різних буржуазних політичних партій: Д. Дзанков, П. Каравелов, С. Стамболов, Д. Іреков, К. Стоїлов, Т. Бурмов, митрополит Климент, Г. Начович Д. Петров, І. Гкономов, Г. Вилкович, К. Цанков, С. Бобчев та ін

М^УЙШ європейськими державами рішення Берлінського конгресу (18/8 р.), згідно з якими Болгарія позбавлялася своїх південних земель, викликали глибоке невдоволення болгар й відбилося насамперед на роботі Установчих зборів¹¹. Більшість народних представників У перші дні засідань Установчих зборів взагалі хотіли залишити м. Іирново, де розроблявся проект нової конституції країни і в такий спосіб сприяти перегляду рішень конгресу про кордони Болгарії. У ЦЮ

⁶ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 3, стор. 533; Х Галдев Рвсхата помощ за изграждане на българската държава през 1878—1879 г — Освобождение на България от турско иго 1878-1879 г., София, 1958, стар 317-318
Див. Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 3, стор. 57, 61 70, 108, 109.
1 і з, т з ЦЮ

⁸ Юбилейна история..., стор. 176.

⁹ Г. й. Вѣдков. Ролята на руските офицери и на Русия за изграждане на българските въоръжени сили. (Автореферат дисертации на здобуття вченою ступеня кандидата історичних наук), София, 1973.

¹⁰ Юбилейна история..., стор. 188.

(1877-1879г.), т. 50, стор. 13—23

Л. Хр. І. Г. Стов. Освобождение на България и Кресненско-Разложкото въстание. «Исторически преглед», София, 1968, кн. 6, стор. 13—23

справу втрутився сам Олександр II, авторитет якого на той час у Болгарії був досить великим. Він примусив Установчі збори продовжувати роботу. Водночас за його вказівкою 10 лютого 1879 р. Дондуков виступив перед народними представниками з промовою, в якій підкреслив, що майбутній основний закон країни — конституція — має визначити права князя і права болгарського народу в управлінні Болгарією. Він зачитав проект конституції й оголосив, що кожний депутат може висловити свою думку про нього (проект.— М. П.) «згідно з совістю і переконаннями»¹³.

Незважаючи на серйозні розходження між великою, з одного боку, та середньою і дрібною буржуазією, з другого, Тирновська конституція була схвалена Установчими зборами. Для її остаточної редакції вирішальний голос мали представники середньої і дрібної буржуазії, які пізніше створили ліберальну партію. Слід відзначити, що окремі представники великої буржуазії, зокрема К. Стоїлов, М. Балабанов та інші, також висунули свої пропозиції щодо проекту конституції, які були прийняті Установчими зборами. Таким чином, схвалення Тирновської конституції (1879 р.) і надана росіянами можливість працювати на демократичних засадах сприяли ще тіснішому болгаро-російському зближенню. У Болгарському князівстві відновили роботу старі й відкрилися нові читальні, почали виходити газети, створювалися театральні й хорові колективи.

Важливою подією у культурному житті Болгарського князівства став початок діяльності Народної бібліотеки. Ініціатором її створення був учитель М. К. Боботинів, якого підтримали софійський губернатор Алабін і його помічник проф. М. Дринов (останній був головою бібліотечної комісії). У придбанні книг для неї активну участь брав особисто князь Дондуков. Народна бібліотека була відкрита 15 січня 1879 р.¹⁴.

25 травня 1879 р. у Софії почав функціонувати Болгарський народний банк. На урочистій церемонії з приводу його відкриття були присутні російські і болгарські чиновники із новоствореної центральної болгарської адміністрації. Філіали народного банку мали відкритися також у Русе, Тирново, Варні. Усім їм планувалося надати капітал на загальну суму 2 млн. франків. Інструкцію щодо їхнього функціонування розробив фінансовий відділ ради Тимчасового російського управління разом з болгарами, які знали банківську справу¹⁵.

Болгаро-російське взаєморозуміння проявилось й під час виборів першого болгарського князя. Сан-Стефанський і Берлінський договори визначили монархію як форму державного управління Болгарського князівства. Водночас було категорично заборонено вибирати князем представника правлячої династії «європейських великих сил»¹⁶. Останнім часом виявлені нові документи, які свідчать, що кандидатуру принца Олександра Баттенберга * князем Болгарії висунула Росія. Зокрема, у листі представникові Туреччини від 1879 р. майбутній російський генеральний консул у Болгарському князівстві А. П. Давидов підкреслив, що коли болгарський народ оберє князем принца О. Баттенберга,

¹³ Български исторически архив (далі — БИА), ф. 187, а. е. 17, л. 3.

¹⁴ В. Йорданов. История на народната библиотека, София, 1930, стор. 12—15.

¹⁵ В. Витоша, бр. 1, от. 30 май 1879 г.

¹⁶ Протоколите на Берлинския договор, София, 1885, стор. 217, 229.

* Був сином принца Олександра Гесенського — брата російської імператриці Марії Олександрівни. Його матір була дочкою колишнього польського військового міністра. Освіту здобув у кадетському корпусі. Служив у гесенських драгунах і в пруській лейб-гвардії в чині поручика. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877—78 рр.

з боку Росії не буде заперечень¹⁷. В іншому донесенні від 17 грудня 1879 р. А. П. Давидов повідомляв М. К. Гірса*, що кандидатами на посаду болгарського князя болгари згадували також графа Ігнат'єва і князя Дондукова, яким болгарський народ готовий довіритися й обрати одного з них володарем молодого князівства¹⁸.

17 квітня 1879 р. відбулося урочисте відкриття Великих народних зборів. На них були присутні представники європейських держав, а також цивільних і військових властей м. Тирново. Князь Дондуков, який головував на зборах, відразу ж оголосив, що російський імператор не дозволить нікому з своїх підданих прийняти княжий трон у Болгарії¹⁹. Будучи обізнаним з настроями болгар, Олександр II поспішив випередити можливий вияв почуттів болгарських народних представників до князя Дондукова і графа Ігнат'єва.

Пропозицію щодо кандидатури майбутнього князя Болгарії зробив митрополит Климент, який підкреслив, що для болгар «...найкращим князем був би той, хто є представником великого російського народу..., і ...весь народ (болгарський. — М. П.) із захопленням зустрів би такий вибір»²⁰. Народним зборам були запропоновані три кандидатури: німецького дипломата принца Войса, принца Вальдемара Датського і принца Олександра Баттенберга. Митрополит Климент коротко охарактеризував запропоновані кандидатури й свідомо докладніше зупинився на біографії принца Баттенберга.

17 квітня 1879 р. А. П. Давидов повідомив М. К. Гірса, що принц Баттенберг одногласно обраний князем Болгарії і в Тирново народ висловив захоплення від зробленого вибору²¹.

Болгарська делегація у складі митрополита Симеона, Т. Бурмова, В. Караконовського, К. Стоїлова, Г. Цанова і Х. Муезіна привезла акт про результати виборів у Лівадію особисто О. Баттенбергу. Проте необхідно було, щоб цей вибір схвалили також європейські держави і Туреччина.

З цією метою О. Баттенберг, супроводжуваний К. Стоїловим, відвідав Відень, Берлін, Париж, Рим, Царград. Під час зустрічі з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Андраші їх намагалися перекопати, що Болгарії слід бути у сфері впливу Австро-Угорщини. Англійський прем'єр лорд Біконсфільд настійно рекомендував князю об'єднати болгарське князівство з Східною Румелією. Більш повні дані з цього питання містяться у повідомленні А. П. Давидова** Міністерству закордонних справ Росії. На його думку європейських політиків менш за все цікавила доля болгар, які лишилися поза територією князівства, вони більше турбувалися про виконання рішень Берлінського договору²².

Європейські керівники схвалили вибір О. Баттенберга главою Болгарського князівства, визнали також право болгарського народу об'єднатися, але радили не поспішати з цим, а чекати сприятливого моменту. Австро-Угорщина взагалі не приховувала своїх намірів протистави-

¹⁷ АВПР, ф. Гл. архив, У-А2, спр. 913, 55—460, арк. 17—19; Die Wahl des Prinzen von Battenberg zum Fürsten Bulgariens, 1879.— "Bulgarian Historical Review", 1973, № 2.

* З 1875 р. був керуючий азіатським департаментом МЗС Росії.

¹⁸ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 3, стор. 359.

¹⁹ Там же, стор. 527.

²⁰ Уста-Генчев. Реч на Климент Бранички по избора на княз Александър.— Сб. Климент Търновски, София, 1910, стор. 221—222.

²¹ Освобождение Болгарии от турецкого ига, стор. 577.

** Напередодні поїздки О. Баттенберга у Європу був призначений дипломатичним агентом і генеральним консулом у Болгарському князівстві.

²² АВПР, Гл. архив, У-А2, д. 913, ч. 1, л. 354—357.

ти Болгарію Росії й при нагоді знищити російський вплив на Балканах.

Принц О. Баттенберг був одностайно обраний болгарським князем, бо болгарський народ вбачав у ньому державного діяча, схильного зміцнювати російсько-болгарське взаєморозуміння, а це було доброю основою для налагодження нормальних відносин між двома країнами.

Архівні документи свідчать, що метою російської політики в Болгарії було створення змішаного болгаро-російського уряду або т. зв. кабінету національного об'єднання. Був розроблений план, згідно з яким майбутні міністри-болгари прикріплювалися до відповідних відділів ради Тимчасового російського управління. Там вони мали ознайомитися з діяльністю відомств, набути досвід, щоб потім керувати ввіреними їм міністерствами. У плані, зокрема, передбачалося приділити особливу увагу тим болгарам, які очолять міністерства внутрішніх справ і фінансів²³. Тому до відділу внутрішніх справ (керівник генерал Грессер) були направлені П. Каравелов, С. Стамболов і Д. Петков — активні діячі ліберального напрямку. Серед них на посаду міністра внутрішніх справ найбільше підходив П. Каравелов, який часто їздив по країні і був першим помічником генерала Грессера²⁴.

Міністром фінансів планувалося призначити Г. Начовича, який здобув освіту у Відні і Парижі, брав участь у національно-визвольному русі як голова революційного комітету в м. Свиштові. З квітня 1879 р. він був помічником завідуючого фінансовим відділом ради Тимчасового російського управління²⁵. Військовим міністром намічався генерал П. Паренсов, міністром закордонних справ — М. Балабанов і міністром юстиції — Д. Греков²⁶. Уряд Болгарії мав очолити Т. Бумов — губернатор Софійського округу, представник великої болгарської буржуазії.

Російське самодержавство бажало бачити в складі першого кабінету уряду тільки одного представника ліберальної партії — П. Каравелова. Однак це не задовольняло середню і дрібну буржуазію, які хотіли, щоб в уряді було більше представників ліберальної партії. Тоді князь О. Баттенберг запросив Д. Цанкова на посаду глави уряду, але останній відмовився²⁷. Цю пропозицію відхилив також і П. Каравелов²⁸. Отже до новосформованого болгарського уряду ввійшли лише представники консервативної партії — захисники інтересів місцевої великої буржуазії. Слід відзначити той факт, що російські керівники і князь О. Баттенберг не усвідомлювали можливостей і ролі, яку могла б відігравати ліберальна партія в перші роки існування Болгарського князівства.

Таким чином, завдяки взаєморозумінню і співробітництву росіян і болгар були закладені основи болгарської держави, а також непорушної дружби між двома братніми народами.

²³ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 3, стор. 57--61.

²⁴ Там же, стор. 583.

²⁵ БИА, ф. 14, а. е. 1, л. 174; а. е. 2, л. 2, 3, 29.

²⁶ М. Петров. Образуването на първото правителство след освобождението на България (1879), стор. 139.

²⁷ БИА, ф. 356, а. е. 22, л. 58; ф. 11, а. е. 9, л. 5.

²⁸ П. Паренсов. Из миналото, София, 1909, стор. 54.

Замітки

О. Г. КОЛОМІЄЦЬ
(м. Рубіжне Ворошиловградської обл.)

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ КОМУНІСТІВ

В. І. Ленін органічно пов'язував успішне будівництво комунізму з підвищенням творчої активності мас, зростанням їх політичної свідомості. «Велику справу — будівництво комунізму, — підкреслив на XXIV з'їзді тов. Л. І. Брежнєв — неможливо рухати вперед без все-

бічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

У даній замітці висвітлено деякі форми і методи роботи партійних організацій Ворошиловградської, Дніпропетровської та Донецької областей в 1956—1961 рр. щодо піднесення політичної активності комуністів в процесі суспільно-політичної і виробничої діяльності.

Важливим заходом в цьому напрямку було обговорення матеріалів XX з'їзду партії, який «...відіграв видатну роль у розвитку творчої ініціативи комуністів»². Обговорення матеріалів з'їзду проходило на обласних, міських, районних активах в первинних партійних організаціях, зборах і мітингах трудящих при високій політичній і трудовій активності комуністів і всіх трудящих. Так, на 3 березня 1956 р. в Донецькій області було проведено 1959 мітингів і зборів, на яких були присутні 361 100 чол. і виступило 8628 чол.³

Головним на активах і партійних зборах було обговорення практичних заходів по впровадженню в життя Директив XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства Радянського Союзу на 1956—1960 роки. Учасники зборів разом з тим звертали увагу на невикористані резерви виробництва, підвищенні продуктивності праці, а також поширення передового досвіду⁴.

В обговоренні проектів Програми і Статуту партії (серпень-жовтень 1961 р.) в Донецькій області проведено 5006 зборів трудящих, в роботі яких взяли участь 786 463 чол. і виступило 23 314 чол. Із 21 658 чол., що взяли участь в обласних, міських і районних партійних активах виступило — 436⁵.

Широке і глибоке вивчення проекту Програми було великою школою політичного виховання трудящих.

¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. І. К., 1972, стор. 102.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, К., 1971, стор. 32.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 21, арк. 97.

⁴ Там же, оп. 216, спр. 138, арк. 6.

⁵ Там же, спр. 195, арк. 110.

Партійні організації з метою ознайомлення всіх верств населення з документами з'їздів і наступних постанов партії залучили велику армію ідеологічних працівників: пропагандистів, лекторів, агітаторів і доповідачів. Наприклад, у Ворошиловградській області цю роботу про-водили близько 4 тис. пропагандистів, 55 тис. агітаторів і 1000 лекторів і доповідачів. Більшість із них була комуністами⁶. Їх робота ще вище підняла рівень ідейного життя і організаційної роботи парторганізацій та їх зростання за рахунок передових робітників, колгоспників і службовців. З 1956 р. по 1 липня 1961 р. партійні організації названих областей зросли на 131 222 комуністи. Серед прийнятих кандидатами в члени партії у 1961 р. робітники складали у Ворошиловградській області — 50,8%, Дніпропетровській — 53,3%, в Донецькій — 60,1%⁷.

Партійні організації проявляли постійну турботу про політичну за-гартованість кадрів. У постанові ЦК КПРС «Про підсумки навчально-го року в сітці партійної освіти і завдання партійних організацій в новому навчальному році» (серпень 1956 р.) вказувалося на глибоке вивчення комуністами марксистсько-ленінської теорії, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, поєднання навчання з практикою комуністичного будівництва, особливо наголошувалося на економічній освіті кадрів, озброєння їх знанням економіки промислових підприємств⁸.

Постанова ЦК КПРС була обговорена на пленумах міськкомів і райкомів партії, в первинних партійних організаціях. Участь широких верств населення в обговоренні документів партії, в яких поставлена велична програма комуністичного будівництва, розкриває закономірність, якій Ленін надавав великого значення. «В міру розширення й поглиблення історичної творчості людей, — вказував Володимир Ілліч, — повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем»⁹. А це можливо лише при умові, коли постійним партійним впливом охоплена значна кількість людей.

Чільне місце в сітці політичної освіти займала пропаганда економічних знань в школах, гуртках і теоретичних семінарах. Всіма формами економічного навчання у 1959/1960 рр. було охоплено у Ворошиловградській області — 10 404 чол., Дніпропетровській — 18 325, Донецькій — 85 034¹⁰.

У постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.) зазначалось, що всі ідеологічні працівники повинні бути озброєні економічними знаннями, добре орієнтуватися у питаннях економіки, були знайомими з передовим досвідом виробництва, щоб вони могли уміло пов'язувати виклад питань теорії і політики партії з актуальними практичними завданнями¹¹.

Партійні організації широко проводили вивчення економіки промисловості, питань, пов'язаних з удосконаленням організації праці і виробництва. Ворошиловградський міськком партії, наприклад, ор-

⁶ Там же, оп. 214, спр. 289, арк. 35.

⁷ Підраховано автором за матеріалами партійних архівів: ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 590, арк. 6; оп. 208, спр. 843, арк. 45; Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 446, 502, арк. 1—2; Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 46, спр. 5, арк. 12—13.

⁸ Справочник партійного работника, М., 1957, стор. 346—355.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 515.

¹⁰ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 134, арк. 135, 185—187, 201—202.

¹¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 41.

ганізував вивчення секретарями партійних організацій питання про впровадження прогресивних методів литва нової технології на передових підприємствах: заводах ім. Пархоменка, ім. Жовтневої революції та інших¹².

Зростанню політичної активності комуністів допомагали також теоретичні конференції з актуальних питань внутрішнього життя нашої країни, з проблем світового комуністичного руху, а також присвячені ювілейним датам. У Ворошиловградській області, наприклад, у 1957 р. провели 116 конференцій, в 1958—254, а за 3,5 місяці 1959 р.—120. У Дніпропетровській області в 1959 р. 145 конференцій¹³.

Так, Ворошиловградський міськком партії у березні 1958 р. провів теоретичну конференцію на тему: «Актуальні ідеологічні завдання комуністичних і робітничих партій на сучасному етапі», в роботі якої взяли участь близько 500 чоловік¹⁴. Парторганізація лудильно-оцинкувального цеху дніпропетровського заводу ім. Комінтерна в 1961 р. провела конференцію на тему: «Підвищення продуктивності праці— шлях до достатку». Проведенню її передувала велика організаторська робота всіх комуністів, агітаторів, лекторів. Була утворена спеціальна методична рада, залучені учені вузів. В цехах читалися цикли лекцій, агітатори провели серію бесід, демонструвалися фільми. В багатотиражній заводській газеті «Голос металурга» під рубрикою «Назустріч конференції» було опубліковано кілька статей. По обласному радіо і телебаченню виступили передовики виробництва. Ця робота дала можливість на пленарному засіданні систематизувати і узагальнити подані пропозиції і виробити конкретні рекомендації, спрямовані на підвищення продуктивності праці¹⁵.

Первинні парторганізації, міськкоми і райкоми партії поліпшили роботу з пропагандистами. Якщо в 1956/1957 рр. пропагандистів з вищою і незакінченою вищою освітою в Дніпропетровській області було 50%, Ворошиловградській і Донецькій—60%, то в 1959/1960 рр., відповідно, 70%, 74%, 80%¹⁶.

Зміцнення пропагандистських кадрів партійні організації проводили і шляхом залучення до цієї роботи керівних партійних, радянських і господарських працівників. Так, в партійних організаціях Пролетарського району м. Донецька у 1958 р. з 168 пропагандистів 148 були партійні і господарські керівники. В парторганізаціях м. Горлівки з 866 пропагандистів 846—партійні, радянські і господарські керівники. З 806 пропагандистів м. Жданова 478—інженерно-технічні працівники. У Донецькій області партійні, радянські, профспілкові і господарські працівники серед пропагандистів складали 16%¹⁷.

Розвитку активності комуністів, підвищенню їх відповідальності за роботу парторганізацій, виробничих колективів відіграла і відіграє політична агітація. В партійних організаціях Дніпропетровської області в 1959 р. працювало 2900 агітколективів в складі яких 82 тис. агітаторів, з них 33 тис. членів і кандидатів в члени КПРС¹⁸.

¹² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 136, арк. 5—6.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 134, арк. 79, 178.

¹⁴ Там же, спр. 102, арк. 132.

¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 2160, оп. 2, спр. 1, арк. 67.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 42, арк. 28—29, 264—267; спр. 43, арк. 17; спр. 134, арк. 140, 197, 207.

¹⁷ Там же, оп. 216, спр. 165, арк. 351; «Радянська Донеччина», 5 вересня 1958 р.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 1305, арк. 149.

Комуністи особистим прикладом, своєю переконаністю запалювали інших, надихали трудівників промислових підприємств на самовіддану працю. Вони проводили значну політичну роботу серед трудящих. Комуністи і безпартійні активісти, що навчалися в сітці партосвіти проявляли великий інтерес до проведення політичної роботи серед трудящих. Так, із 25 тис. слухачів сітки партійної освіти м. Кривого Рога в 1959/1960 навчальному році понад 15 тис. виступило з бесідами і доповідями перед трудящими, в Дніпропетровській області понад 80 тис. слухачів працювали лекторами, доповідачами, агітаторами¹⁹.

Бригада очисного вибою шахти № 5/6 ім. Димитрова Донецької області, яку очолював комуніст К. Северинов, першою в республіці завоювала звання бригади комуністичної праці. В ході боротьби за досягнення цього успіху зростала парторганізація і члени бригади. У 1956 р. в бригаді було лише три комуністи, а в 1960 р.—12. Члени бригади виступали перед колективами трудящих, студентами з доповідями і із статтями в пресі про досвід своєї роботи²⁰.

Закріплення в характерах наших людей громадської активності — закономірне явище радянського способу життя, «...це... одне з головних наших завоювань», — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв. — Комуністична партія вважає участь у розв'язанні громадських і державних справ не тільки правом, але й обов'язком, громадським обов'язком кожної радянської людини»²¹.

Висока громадська свідомість і активність комуністів були запалюючим прикладом для виробничих колективів, сприяли розвитку політичної і трудової активності мас. Трудящі Ворошиловградської області, наприклад, за два роки і вісім місяців семирічки план по виробництву валової продукції виконали на 101,8%. Рівень виробництва в Дніпропетровській області в 1961 р. зріс порівняно з 1958 роком: чавуну — на 40%, сталі — на 51,8%, залізної руди — на 30,6%. Значних успіхів добилися за два роки семирічки трудящі Донецької області. По чорній металургії приріст становить 23,7%, замість намічених — 12,4%, по коксівному вугіллю — 20%²².

Отже, партійні організації областей нагромадили певний позитивний досвід по використанню різноманітних форм і методів зростання політичної і виробничої активності комуністів і всіх трудящих. «Кожен комуніст, — підкреслив XXIV з'їзд КПРС, — повинен бути свідомим політичним бійцем, завжди і всюди з гідністю носити високе звання члена ленинської партії»²³.

¹⁹ Там же, оп. 214, спр. 360, арк. 6—8; оп. 216, спр. 165, арк. 218.

²⁰ XXI з'їзд Комуністичної партії України, К., 1960, стор. 86.

²¹ Л. І. Брежнєв. Про актуальні проблеми партійного будівництва, К., 1973, стор. 124.

²² XXII з'їзд Комуністичної партії України. 27—30 вересня 1961 р., К., 1962, стор. 22, 139, 151.

²³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, Стенографічний звіт, т. II, стор. 227.

І. А. ФОРГЕЛЬ (Львів)

**ЗРОСТАННЯ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНИ В 1952—1955 рр.**

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» підкреслюється: «**Вся героїчна історія радянського народу, його бойові і трудові перемоги, його видатні звершення нерозривно зв'язані з діяльністю Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства**»¹. У цьому плані значний науковий інтерес становить дослідження та узагальнення досвіду партійного будівництва у період завершення побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Це питання певною мірою знайшло своє відображення у працях радянських істориків². Однак такі його важливі аспекти, як поліпшення кількісного та якісного складу парторганізацій УРСР, зокрема, її західних областей у 50-і роки, добір і виховання партійних кадрів висвітлені ще недостатньо. Розгляду цих питань і присвячена дана замітка.

У період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства організаційно та ідейно зміцніла Комуністична партія Радянського Союзу, яка з січня 1951 р. по лютий 1956 р. зросла кількісно з 6 462 975 до 7 215 505 комуністів³. Компартія України — складова і невід'ємна частина КПРС — за роки п'ятої п'ятирічки збільшилась на 179 688 членів і кандидатів у члени партії й наприкінці 1955 р. налічувала у своїх лавах 895 403 чол.⁴

Важливу роль у справі дальшого зміцнення партійних рядів у роки п'ятої п'ятирічки, підвищення боєздатності парторганізацій та їх ролі в соціалістичному будівництві відіграв XIX з'їзд КПРС (5—14 жовтня 1952 р.). На ньому багато уваги було приділено питанням партійного будівництва, зокрема поліпшенню роботи з кандидатами у члени партії, марксистсько-ленінському загартуванню комуністів, добору, розстановці та вихованню керівних партійних кадрів, дальшому розвитку внутріпартійної демократії.

Обговорюючи на пленумах рішення і матеріали XIX з'їзду КПРС, обкоми, міськкоми і райкоми партії західних областей республіки накреслили ряд заходів, спрямованих на поліпшення якісного складу своїх рядів. Особлива увага приділялась прийому до лав КПРС робітників, колгоспників та інженерно-технічних працівників провідних галузей промисловості.

Значну увагу партійні організації західних областей УРСР приділяли прийому до лав КПРС спеціалістів народного господарства. Так, наприклад, лише в Станіславській обласній парторганізації з 1953 по 1955 р. число прийнятих кандидатами у члени КПРС спеціалістів

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 14.

² В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики. (Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР), Львів, 1963; І. П. Кожукало. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму, К., 1976; його ж: Підготовка і перепідготовка керівних партійних і радянських кадрів у 1946—1958 рр.— «УІЖ», 1977, № 2; В. П. Столяренко. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів у західних областях Української РСР. 1951—1958 рр., К., 1968; В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965.

³ І. П. Кожукало. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму, стор. 23; XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1956, стор. 98.

⁴ Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. К., 1972, стор. 7.

народного господарства зросло майже у 5 разів⁵. Прийом у партію передових робітників, колгоспників, інтелігенції сприяв зміцненню парторганізацій, підвищенню їх бойовитості у вирішенні народногосподарських завдань.

ЦК КПРС, ЦК Компартії України постійно націлювали парторганізації західних областей УРСР на збільшення прийому до партії активістів з місцевого населення. Виконуючи ці вказівки, партійні організації значно посилили роботу з місцевими активістами по підготовці їх до вступу в ряди КПРС й досягли у цьому значних успіхів. Якщо в 1950 р. у Львівській партійній організації був 2131 комуніст з числа місцевого населення, то на початку 1954 р.— 3488⁶. У складі Станіславської обласної парторганізації питома вага комуністів з місцевого населення зросла з 15,3% в 1951 р. до 26% на 1 січня 1954 р.⁷

Залучення передових трудящих західних областей УРСР до лав Комуністичної партії мало велике політичне значення, оскільки зміцнювало зв'язки парторганізацій з масами, посилювало їх вплив на них.

Таким чином, у результаті виконання рішень XIX з'їзду КПРС парторганізації західних областей республіки в роки п'ятої п'ятирічки значно поліпшили свій якісний склад. За цей час їх чисельність зросла на 26 825 чол. й становила на 1 січня 1956 р. 108 656 комуністів. Серед них було 26% робітників і колгоспників проти 14,6% у 1951 р. Підвищився освітній рівень членів і кандидатів у члени КПРС. Зокрема, якщо в 1951 р. у парторганізаціях західних областей УРСР налічувалося 12 065 комуністів з вищою або незакінченою вищою освітою, то в 1955 р.— 28 644, тобто на 2,7% більше⁸.

Зростання партійних рядів дало можливість створити на кінець п'ятирічки парторганізації в усіх галузях народного господарства, забезпечити авангардну роль комуністів на вирішальних ділянках соціалістичного будівництва. Так, первинні парторганізації почали функціонувати у 81,1% колгоспів західних областей УРСР, а в Закарпатській, Волинській, Чернівецькій — в усіх. На підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку і будовах кількість парторганізацій з 1951 по 1956 рр. зросла з 1059 до 1682, а кількість комуністів у них — відповідно з 15 056 до 22 744⁹.

Важливе значення для поліпшення якісного складу парторганізацій мали рішення XIX з'їзду КПРС про посилення роботи з кандидатами у члени партії. У зв'язку з тим, що кандидатський стаж нерідко тривав кілька років, з'їзд вніс до Статуту КПРС таке положення: після закінчення кандидатського стажу партійна організація мала право продовжити кандидату стаж на строк не більше одного року або виключити його з кандидатів у члени КПРС, якщо він за своїми особистими якостями не відповідав вимогам, що ставилися перед членом партії¹⁰.

Виконуючи рішення XIX з'їзду КПРС, партійні організації західних областей республіки стали більше уваги приділяти вихованню кандида-

⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 12, спр. 375, арк. 1; спр. 376, арк. 1; спр. 377, арк. 1; спр. 378, арк. 1; оп. 20, спр. 359, арк. 1; спр. 360, арк. 1; спр. 361, арк. 1; спр. 362, арк. 1.

⁶ В. М а л а н ч у к. Торжество ленінської національної політики, стор. 457.

⁷ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 16, арк. 156; оп. 12, спр. 478, арк. 6.

⁸ Підраховано автором на основі статистичних звітів ф. № 2 і ф. № 7 партархівів обкомів Компартії України західних областей республіки за 1951—1955 рр.

⁹ Підраховано автором на основі статистичних звітів, ф. № 2 партархівів обкомів Компартії України західних областей республіки за 1951—1955 рр.; Народне господарство Української РСР у 1956 р., стор. 306.

¹⁰ Див. КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 371.

тів у члени КПРС, підвищенню їх політичного рівня, залученню до громадсько-політичної діяльності. Питання про роботу з кандидатами у члени партії обговорювалися на пленумах, бюро обласних, міських та районних комітетів партії, зборах первинних парторганізацій. Зокрема, протягом 1952—1954 рр. бюро Львівського обкому Компартії України 23 рази заслуховувало звіти райкомів партії про роботу з молодими комуністами і кандидатами в члени КПРС. Партійні комітети стали регулярно проводити міські та районні збори молодих комуністів, систематично здійснювати контроль за ходом їх марксистсько-ленінської освіти. Первинні парторганізації залучали кандидатів у члени КПРС до підготовки питань на збори, дбали про охоплення кожного з них партійними дорученнями.

Значна робота проводилась по марксистсько-ленінському загартуванню членів і кандидатів у члени КПРС. Зокрема, у 1953/54 навчальному році в 994 політгуртках Ровенщини навчалося 6618 комуністів¹¹. Понад 1,5 тис. членів і кандидатів у члени партії підвищували свій ідейно-теоретичний рівень у системі партійної освіти м. Дрогобича¹².

XIX з'їзд КПРС підкреслив необхідність зміцнення партійних, державних і господарських організацій відданими інтересам партії і держави людьми, які добре знають справу й здатні просувати її вперед¹³. Рішення XIX з'їзду КПРС з цього питання лягли в основу діяльності парторганізацій західних областей Української РСР по підвищенню ідейно-теоретичного рівня і ділових якостей керівних партійних працівників.

Питання про поліпшення роботи з кадрами неодноразово розглядалося на пленумах, бюро обласних, міських і районних комітетів партії. Так, у 1952 р. пленум Волинського обкому Компартії України розглянув стан і накреслив заходи щодо поліпшення добору, виховання і розстановки керівних партійних і радянських кадрів в обласній партійній організації¹⁴. Шляхи підвищення ділових якостей керівних працівників обговорювалися також і на пленумі Станіславського обкому Компартії України в березні 1955 р.¹⁵

В результаті проведеної роботи якісний склад керівних партійних працівників у західних областях республіки значно поліпшився. Так, серед завідуючих відділами Волинського, Дрогобицького, Львівського і Ровенського обкомів партії кількість працівників з вищою або незакінченою вищою освітою в січні 1952 р. становила 78,9%, а наприкінці 1955 р.—87,7%. Серед 346 секретарів сільських райкомів партії названих областей в 1952 р. з вищою або незакінченою вищою освітою було 62,4%, а на кінець п'ятої п'ятирічки—83,8%. Партійно-політичну освіту мали в 1952 і 1955 рр. відповідно 49,1% і 74,5% секретарів райкомів партії цих областей¹⁶.

¹¹ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 52, спр. 4, арк. 19—20.

¹² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 26, спр. 168, арк. 2—3.

¹³ «Комуніст України», 1952, № 10, стор. 102.

¹⁴ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 288, арк. 109.

¹⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3, арк. 12.

¹⁶ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1604, арк. 15, 41, 43, 44; спр. 661, арк. 12, 30—32; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 7, спр. 480, арк. 4, 30—32; спр. 500, арк. 4, 29, 30, 33; ф. 5001, оп. 15, спр. 570, арк. 70, 96—98; спр. 26, арк. 12, 13, 15, 17, 19; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 34, спр. 60, арк. 6, 27—28; спр. 71, арк. 3, 22—24.

Велика увага приділялася зміцненню партійних кадрів низової ланки. Секретарями парторганізацій обиралися комуністи, які добре знали виробництво, володіли певними навиками організаторської роботи.

Значну допомогу у зміцненні керівництва парторганізаціями МТС, колгоспів і радгоспів подали партійні організації обласних та районних центрів, направивши ряд комуністів секретарями парторганізацій у сільську місцевість. Так, у Волинській області за період після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС і по квітень 1954 р. з районних установ і організацій на постійну роботу в колгоспи було направлено 468 комуністів (65 з них стали секретарями первинних парторганізацій)¹⁷.

Важливе значення для розв'язання кадрових питань мала діяльність парторганізацій західних областей УРСР по висуванню на керівні посади в партійні органи комуністів з місцевого населення. Певних успіхів у цій справі досягли парторганізації Станіславської, Львівської та інших областей. Зокрема, якщо на початку 1951 р. серед керівних партійних працівників Станіславської області 4 секретарі, 1 заввідділом і 12 інструкторів і лекторів міських та районних комітетів партії були вихідцями з місцевого населення, то вже у жовтні 1954 р. їх відповідно налічувалося: секретарів — 21, зав. відділами — 5, інструкторів і лекторів — 57 чол.¹⁸ Секретарями сільських райкомів партії Ровенської області в цей час працювало 22 місцевих комуністів¹⁹.

Водночас з добором керівних кадрів партійні організації приділяли значну увагу підвищенню їх ідейно-політичного рівня і ділових якостей. Ряд керівних партійних працівників навчався у Вищих партійних школах при ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Крім того, партійні школи були відкриті у Львові, Станіславі, Тернополі, Ужгороді. Зокрема, на I та II курсах Львівської партійної школи в 1953—1954 рр. навчалося 150 працівників обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України²⁰. У 1954 р. відбувся перший випуск партшколи в Ужгороді. Її закінчили 77 чол.²¹

Таким чином, у 1951—1955 рр. партійні організації західних областей УРСР зросли кількісно, поліпшився їхній якісний склад. Це сприяло посиленню авангардної ролі комуністів у боротьбі за виконання завдань п'ятої п'ятирічки.

¹⁷ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1747, арк. 61.

¹⁸ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 20, арк. 20.

¹⁹ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 30, спр. 162, арк. 122.

²⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 1124, арк. 151, 154—155.

²¹ «Правда України», 4 серпня 1954 р.

Г. І. МАГНЕР (Ленінград)
МІСТО ОЛЕГА ДРЕВЛЯНСЬКОГО
(До 1000-річчя Олевська)

У кожного міста чи села, як і в кожної людини,— своє життя, своя біографія, так само тісно пов'язана з історією краю, як доля окремої людини — з суспільним життям. Але, на відміну від людей,

містам дуже часто не вдається зберегти свої «свідчення про народження», тобто відомості про час їх заснування. Історикам нерідко доводиться задовольнятися випадково вцілілими документами про ту чи

іншу порівняно пізню подію в житті певного міста і вже від неї відрахувати його літа. Такий підхід гарантує від перебільшення віку міст, але, безумовно, більшою чи меншою мірою скорочує його. Трапляються випадки, коли про існування окремих поселень у далекому минулому ми дізнаємося лише з відомостей про їх знищення. Постає питання: чи не можна точніше встановити вік того чи іншого міста за допомогою якихось інших джерел?

Такі джерела є, хоч і досить специфічні. Зокрема, історичні факти нерідко знаходять певне відображення в усній народній творчості. Але власні імена, назви, описи подій та зв'язки між ними в умовах усної передачі зазнають змін, реальність переплітається із залишками міфів, з художньою вигадкою. Тому встановити, що саме в творах фольклору є історично достовірним, буває надзвичайно важко. Велику перевагу перед іншими історичними джерелами мають завдяки своїй матеріальності археологічні знахідки. Однак з точністю співвіднести їх з відомими історичними подіями — справа досить складна. Важливим історичним джерелом є топонімія, і в багатьох випадках правильно визначити вік міста можна було б, встановивши первісне значення його назви, але й цей шлях часто пов'язаний з великими труднощами.

Отже, для більш глибокого проникнення в історію населених пунктів, ніж це дозволяють літописи та документи, єдиного, універсального засобу немає. Вихід із становища, на нашу думку, слід шукати в комплексному використанні всіх доступних у кожному конкретному випадку видів історичних джерел. Саме такий підхід застосовується в цій замітці при встановленні віку селища Олевська Житомирської області.

Уперше Олевськ згадується у документі 1488 р., в якому йдеться про те, що київський боярин Пирхайло б'є чолом великому князеві литовському і королю польському Казимиру з проханням дати йому «в держанье» на цей рік «волость Олевско, отодвинувши инших бояр»¹⁻³. Безумовно, поселення існувало раніше 1488 р., але з якого саме часу, — письмові джерела відповіді не дають.

Звернемося до усної народної творчості. У відомій билині «Вольга і Микула» є такі рядки про князя Вольгу Святославовича:

Жаловал его родный дядюшка,
Ласковый Владимир стольно-киевский
Тремя городами со крестьянами:
Первым городом — Гурчевцом,
Другим городом — Ореховцем,
Третьим городом — Крестьяновцем.
Молодой Вольга Святославович
Со своею дружинуской хороброю
Он поехал к городам за получкою⁴.

Вже перший дослідник цієї билини П. О. Безсонов зіставив Вольгу Святославовича з древлянським князем Олегом Святославовичем⁵, який князував у 970—977 рр. і загинув біля міста Вручого (Овруча) під час міжусобної війни із своїм старшим братом київським князем Ярополком⁶ (як зазначає академік Б. О. Рибakov, **Вольга** і **Олег** — одне й

¹⁻³ М. Любавский. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, М., 1892, стор. 242.

⁴ Песни, собранные П. Н. Рыбниковым, ч. 1, М., 1861, стор. 18.

⁵ Там же, стор. XX—XXI.

⁶ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. 1, М.—Л., 1950, стор. 49, 53.

те саме ім'я: це підтверджується вживанням рівнозначних форм «Волговици» і «Ольговици» в літопису⁷).

У «Повісті временних літ» про смерть Олега Святославовича розповідається так: «Побѣгъшу же Ольгу с вои своими въ градъ, рекомый Вручий, бяше чересь гроблю мость ко вратомъ граднымъ, тѣснячеся другъ друга пихаху въ гроблю. И спехнуша Ольга с мосту в дебрь. Падеху людье мнози, и удавиша кони челоуѣци»⁸.

П. О. Безсонов звертає увагу на відповідне місце в билині, де йдеться про загибель воїнів Вольги:

Пошла тая силушка великая
На тыи на мосточки на калиновы:
Мосточки все подломатися,
Тая сила вся в реченьке подвалялася.
Начала силушка тонуть да гинуть⁹.

Билинне місто «Гурчевец» дослідник упевнено ототожнює з Вручим¹⁰. З приводу згаданого у билині «Крестьяновца» М. Д. Квашнін-Самарін висловив думку, що це — старовинне місто Коростень (Іскоростень «Повісті временних літ»)¹¹.

Третя назва — «Ореховец» — була розшифрована академіком Б. О. Рибаківим, який, зокрема, зазначає: «...Серед древлянських городищ є велике городище в Олевську, який вважався в XV ст. містом. Вручий, Іскоростень і Олевськ утворюють невеликий рівнобічний трикутник усередині Древлянської землі. На північ від них лежить найстаровинніше удільне місто Туров, ім'я якого легко пізнається в билинному Туринську»¹².

Цей висновок Б. О. Рибаків зустрічає заперечення з боку окремих авторів, які не погоджуються з його тезою про історизм билин. Так, Д. М. Балашов, відзначаючи «дотепність» пов'язання трьох билинних міст з древлянським «трикутником», водночас вважає принципово неправильним розглядати билину як «археологічний матеріал», у якому можуть бути закріплені конкретні історичні факти. Чому не припустити, зауважує він, що під «Гурчевцем» ховається не Вручий, а, наприклад, Корчев (Керч) і що князь іде за даниною в Тьмутароканське князівство через землі непокірних хозар, алан та касогів, згаданих у билині як «мужики-разбойники»? Сюжет твору, пише Д. М. Балашов, явно не вкладається в рамки біографії Олега Древлянського. Ім'я Вольги може походити від імені не Олега, а Ольги, яку літописи називають Вольгою і змальовують як рішучу та мудру правительку. По батькові героя частіше називають «Всеславичем», ніж «Святославичем». До того ж історичний Володимир доводився Олегові не «дядюшкою», а молодшим братом. Отже, робить висновок дослідник, билинний Вольга — це аж ніяк не Олег Древлянський¹³.

Безумовно, билина не може претендувати на точність зображення історичних подій. Має рацію Д. М. Балашов і в тому, що зміст твору в цілому не впливає з відомих історикам фактів біографії Олега

⁷ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963, стор. 53.

⁸ ПВЛ, ч. 1, стор. 53.

⁹ Песни, собранные П. Н. Рыбниковым, ч. 1, стор. 23.

¹⁰ Там же, стор. XX.

¹¹ Н. Квашнин-Самарин. Новые источники для изучения русского эпоса. Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом. — «Русский вестник», т. 113, № 9, СПб., 1874, стор. 31.

¹² Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 53.

¹³ Д. М. Балашов. Из истории русского былинного эпоса («Потык» и «Микула Селяннович»). — Русский фольклор, XV, Л., 1975, стор. 28, 46.

Древлянського. Та це ще не означає, що билинний Вольга не має з Олегом нічого спільного. Протягом тривалого побутування билини в народі образ Вольги міг пов'язуватися з різними історичними діячами, поступово набираючи рис, властивих кожному з них. Але весь зміст твору так чи інакше відображає народне життя, і ім'я героя — **Вольга Святославович** — також не могло з'явитися тут випадково. Воно відбиває певну історичну дійсність. Завдання дослідників і полягає в тому, щоб правильно визначити відповідність тих чи інших елементів сюжету та власних імен, що вживаються в билинах, історичним фактам або уявленням народу.

Зіставлення Вольги з Ольгою, зроблене свого часу ще М. І. Коробкою¹⁴, непереконливе. Воно спростовується Б. О. Рибаківим, який зазначає, що образ Вольги — проводиря дружини — позбавлений у билині будь-яких натяків на жіночу природу¹⁵. До цього можна додати, що **Вольга** і **Вольга (Ольга)** — не одне й те саме ім'я, а два споріднених (як **Олег** і **Ольга**)¹⁶, але різних, що виявляється, зокрема, в їх акцентуації. На відміну від них, **Олег** (давньоруське **Ольгъ**) і **Вольга** — це варіанти одного чоловічого імені, так само, як наприклад, **Малаг** (**Малг**) і **Малга**¹⁷, **Митус**¹⁸ і **Митуса**¹⁹, **Дюк** (билинний герой) і **Дюка**²⁰.

Іменування героя у деяких варіантах билини «Всеславьевичем» — очевидно, під впливом образу полоцького князя Всеслава (XI ст.) — є результатом звичайної для епосу заміни більш раннього антропоніма пізнішим, близьким за звучанням. Ще П. О. Безсонов зазначав, що «Сеславьевичем» або «Всеславьевичем» у билинах нерідко зветься не тільки Олег-Вольга, а й сам Володимир Святославович²¹.

Невідповідність родинних зв'язків між Володимиром і Вольгою в билині зв'язкам, які насправді існували між Володимиром і Олегом, також не є доказом того, що Вольга — не Олег. Адже билинний Володимир — це не копія історичного Володимира, а узагальнений образ, що увібрав у себе риси всіх київських великих князів, яких витіснив з билини його історичний прототип. Тому удільний князь — старший родич Володимира — в епосі досить легко може стати молодшим за нього.

«Мужики-розбійники», з якими розправився Микула Селянинович, коли він їздив за сіллю «в город», тобто в найближче місто, — це, природно, не хозари і не касоги. Щоправда, назва «Гурчевец» на Корчев схожа не менше, ніж на Вручий, особливо якщо врахувати такі її варіанти, як «Куржовец» і «Курцовец». Однак припустити, що «Гурчевец» — не Вручий, а Корчев, не можна насамперед тому, що зовнішня подібність двох окремо взятих назв спостерігається дуже часто і може бути випадковою. «Поодинокі пара завжди ненадійна, — пише В. А. Никонов. — Справжня тотожність доказова тільки у відповідності цілого комплексу топонімів»²². Увесь комплекс билинних топонімів, компонентом якого є «Гурчевец», відповідає реальній географії Древ-

¹⁴ Н. И. Коробка. Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче. — «Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук», т. XIII, кн. I, СПб., 1909.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 53.

¹⁶ Див.: С. Роспонд. Структура и классификация древненовосточнославянских антропонимов (имена). — «Вопросы языкознания», 1965, № 3, стор. 14.

¹⁷ С. Б. Веселовский. Ономастикон, М., 1974, стор. 191—192.

¹⁸ Там же, стор. 260.

¹⁹ Полное собрание русских летописей, т. II, М., 1962, стовп. 794.

²⁰ Русские былины старой и новой записи, под редакцией Н. С. Тихонравова и В. Ф. Миллера, М., 1894, стор. 186.

²¹ Песни, собранные П. Н. Рыбниковым, ч. I, стор. XVIII.

²² В. А. Никонов. Введение в топонимику, М., 1965, стор. 115.

лянської землі. Отже, тлумачення зазначених топонімів Б. О. Рибаківим — не просто «дотепне», як пише Д. М. Балашов, а науково обгрунтоване. Коли ж усі три билинні назви справді належать містам Древлянської землі (а четверта, Туринськ, відповідає Турову), то, очевидно, немає підстав заперечувати відповідність билинного Вольги Святославовича, який збирав данину з цих міст, древлянському князю Олегові Святославовичу. Інша річ, що Вольга — це не тільки Олег Древлянський. В цьому образі, як і в сюжеті билини в цілому, можуть бути й більш ранні (можливо, пов'язані з Олегом Віщим), і дещо пізніші на шарування. Йдеться лише про тотожність Вольги Святославовича — володаря «Гурчевца», «Крестьяновца» і «Ореховца» — Олегові Святославовичу, якому в 70-х роках X ст. були підвладні Овруч, Коростень і Олевськ.

Висновок про те, що місто Олевськ було одним з володінь Олега Древлянського, який приїздив сюди «за получкою», підтверджується й місцевими переказами. З них видно, що, як пише М. М. Курильчук, «сюди (в Олевськ.— Г. М.) частенько навідувався овруцький князь Олег Святославович, щоб брати з поліщуків багату данину, полювати бобрів та іншу звірину»²³.

У кількох кілометрах від Олевська, на високому березі Уборті, знаходиться давньоруське городище, відоме археологам ще з минулого століття (саме про нього згадує Б. О. Рибаків). Збереглися вали та рови²⁴ (археологічні розкопки на цьому городищі, як і на багатьох інших городищах Полісся, на жаль, не велися)²⁵. Цікаві факти, які свідчать про зв'язок нинішнього Олевська з городищем, наводять у газеті «Радянська Житомирщина» краєзнавець Г. С. Дем'янчук: «Лісничий пенсіонер А. Ф. Талах пам'ятає, що у 1913 році в олевській церкві був знайдений документ, в якому Олевськ називався Олеговим Городищем. Про це ж свідчить і тогочасне клопотання місцевої інтелігенції про відновлення цієї первісної назви». Виникнення її пояснюють тим, що «Олевськ заснований у другій половині X століття овруцьким князем Олегом Святославовичем і названий так на його честь»²⁶.

Повідомлення Г. С. Дем'янчука вимагає певного уточнення. Назва «Олегове Городище» не могла бути первісною. Відомо, що «городищем» звичайно називається місце, де колись був «город» (пор. **кошарище** — місце, де була кошара, **картоплище** — місце, де росла картопля і т. ін.). Отже, первісним була назва не городища, а давньоруського міста. Як же воно називалося? Народні перекази зберегли й цю назву.

Один з дослідників Волині пише: «Вважають, що містечко Олевськ походить від стародавнього міста Олеська, названого так на честь князя Олега, який мав там палац, хоч це місце було віддалене від столиці — Овруча — на 120 верст»²⁷.

Назву **Олеськ**, як зазначає М. М. Курильчук, було змінено на **Олевськ**, «щоб легше вимовляти»²⁸. Механізм цієї фонетичної трансформації полягає, очевидно, в тому, що фрикативний звук «г» південно-західних говірок давньоруської мови, опинившись після занепаду

²³ М. Курильчук. Олевськ.— «Радянська Житомирщина». 22 лютого 1970 р.

²⁴ Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899, т. I, М., 1901, стор. 25.

²⁵ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, М., 1961, стор. 15, 39.

²⁶ Г. Дем'янчук. «Олегове Городище». — «Радянська Житомирщина», 2 червня 1957 р.

²⁷ И. А. Братчиков. Материалы для исследования Волинской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, вып. 1, Житомир, 1868, стор. 17.

²⁸ М. Курильчук. Назв. стаття.

зредукованих (XII ст.) у закритому складі, зазнав процесу вокалізації й перетворився на нескладовий «у» (орфографічно — «в»). Аналогічне перетворення простежується в різних мовах (індоєвропейських, фінно-угорських, тюркських)²⁹.

Таким чином, **Олевськ** — це давньоруський **Ольгськ** — «місто Олега». Незмінність у цій формі задньоязичного «г» пояснюється тим, що в іменах іншомовних за походженням, яким є, зокрема, ім'я **Олег** (скандинавське **Хельгу** — давньоруське **Ольг**), заміна задньоязичних перед голосними переднього ряду на шиплячі або свистячі відбувалася нерегулярно³⁰ (пор. імена послів у договорах Олега та Ігоря 911 і 944 років: **Инегельдъ, Стегги, Иггивладъ, Игельдъ**)³¹.

Інформація, що її дають давньоруський билинний епос, місцеві перекази та етимологія самої назви «**Олевськ**», в узгодженні з археологічними матеріалами, свідчить про те, що **Олегськ** — **Олевськ** уже існував за життя Олега Древлянського. Отже, він не міг бути заснований пізніше 977 р., коли загинув цей князь. Тому разом з Овручем, який уперше згадується в літопису саме у зв'язку з загибеллю Олега, **Олевськ** у 1977 р. має право відзначити своє 1000-ліття.

²⁹ Див.: Б. А. Серебрянников. Вероятностное обоснование в компаративистике, М., 1974, стор. 91.

³⁰ А. М. Селищев. Старославянский язык, ч. 1, М., 1951, стор. 27; Ф. П. Флигин. Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, стор. 169.

³¹ ПВЛ. ч. 1, стор. 25, 34—35.

Борці за щастя народу

В. П. БУЛКІНА (Київ)

ВІРНИЙ СИН ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

(До 90-річчя з дня народження
П. П. Постишева)

Павло Петрович Постишев (1887—1939 рр.) народився в м. Іваново-Вознесенську — одному з головних центрів текстильної промисловості Росії — у родині потомствених текстильників. Трудове життя майбутнього революціонера розпочалося рано. Матеріальна скрута змусила

його батьків віддати хлопчика на роботу до щіткової майстерні. У 1899 р. він поступив учнем в обробний цех ситцевої фабрики Гареліна. П. П. Постишев прийшов у робітничий колектив тоді, коли в країні почалося загальне піднесення суспільного руху. В. І. Ленін у статті «Революційний авантюризм» характеризував той період так: «Ми переживаємо бурхливі часи, коли історія Росії йде вперед семимильними кроками, кожний рік важить іноді більше, ніж десятиріччя мирних періодів. Підбиваються підсумки півсторіччю пореформеної епохи, закладаються камені для соціально-політичних будов, які довго-довго визначатимуть долю всієї країни»¹.

В умовах політичного пожвавлення серед усіх верств російського суспільства в революційну боротьбу втягувалися все ширші верстви робітничого класу. П. П. Постишев став свідком численних страйків, сходок і демонстрацій, які оприяли пробудженню його політичної свідомості.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 353.

мості. Значний вплив на формування світогляду Павла Петровича справили такі відомі більшовики, як А. С. Бубнов, М. В. Фрунзе, Ф. О. Афанасьєв, Ф. М. Самойлов, О. П. Варенцова. Згадуючи про той період свого життя, П. П. Постишев писав: «Самоосвітою займався в партійних гуртках, у легальних організаціях «Товариства освіти», слухав лекції і реферати (т. Бубнова, Ногіна, Фрунзе, Ольги Панасівни Варенцової... та інших професійних партійних «працівників»)»². Він активно розповсюджував листівки, які були дуже популярними серед робітників, оскільки, за висловом В. І. Леніна, говорили «...всю правду про злиденне життя, непомірно тяжку працю і безправне становище їх...»³.

Зближення з більшовиками, виконання доручень соціал-демократичної організації остаточно визначили шлях П. П. Постишева. В 1904 р. він став членом РСДРП. Після цього його революційна діяльність стала ще енергійнішою. «За час своєї роботи на підприємстві,— писав згодом П. П. Постишев,— мої зв'язки з масами виражалися в керівництві страйками, в бесідах з робітниками, в організаційно-партійній роботі*, в роботі профорганізації»⁴.

Особливо широкого розмаху набрала партійна робота в Іваново-Вознесенську після кривавих подій 9 січня 1905 р. в Петербурзі, коли царизм здійснив «...найпідліше, холоднокрівне вбивство беззахисних і мирних народних мас»⁵. Заклик «Геть самодержавство!», який пролунав на вулицях Петербурга, підхопили трудящі всієї країни, в тому числі й іваново-вознесенські пролетарі.

Яскравою сторінкою революційної боротьби робітників Іваново-Вознесенська став 72-денний страйк 70 тис. текстильників міста та трудящих навколишніх населених пунктів. Страйкарі обрали своїх депутатів і уповноважили їх вести переговори з підприємцями, активно і послідовно відстоювати інтереси робітників. З 15 травня 1905 р. регулярно скликалися «Збори уповноважених депутатів», які стали фактично першою в Росії загальноміською Радою робітничих депутатів**. Високе довір'я — бути депутатом цієї Ради — виявили трудящі й П. П. Постишеву. Його промови, як і виступи інших більшовиків, на сходках і мітингах, що їх кожного дня скликали більшовицька організація і Рада, сприяли політичному вихованню робітників, посиленню їх боротьби проти самодержавства. «Соціал-демократична організація має нечуваний авторитет»⁶,— писали В. І. Леніну з Іваново-Вознесенська.

Ціною величезних зусиль царським властям вдалося припинити страйк текстильників і жорстоко розправитися з його учасниками.

Виступ іваново-вознесенських пролетарів мав величезне значення для розвитку революційного руху в країні. Він, як писав В. І. Ленін, «...показав несподівано високу політичну зрілість робітників. Заворушення в усьому центральному промисловому районі відбувалося вже безперервно посилюючись і розширюючись після цього страйку»⁷.

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 133, арк. 16.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 51.

* На фабриці Павло Петрович виконував обов'язки бібліотекаря нелегальної бібліотеки, скарбника.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 133, арк. 16.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 203.

** До Ради робітничих депутатів входили 128 робітників і 23 робітниці. Більш як третину депутатів становили більшовики. (Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 79)

⁶ Революція 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Революционное движение в России весной и летом 1905 г., т. 1, М., 1957, стор. 467—468.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 296—297.

Невдовзі після подій, пов'язаних з виступом текстильників, П. П. Постишев, якого поліція занесла в «чорні списки», був звільнений з роботи за антиурядову агітацію. Однак через деякий час йому вдалося повернутися на фабрику Гареліна, де він продовжував вести активну профспілкову і партійну діяльність. Цього разу Павло Петрович зміг попрацювати на підприємстві лише 7 місяців. У листопаді 1906 р. за протести проти фабричних порядків його знову звільнили. З цього часу П. П. Постишев став професіональним партійним працівником. У 1906 р. його обрали членом Іваново-Вознесенського міського партії, а в 1907—1908 рр. — членом окружного комітету РСДРП. Під керівництвом М. В. Фрунзе він вів значну партійну роботу на фабриках у Родниках, Южі, Юр'євці і Кінешмі. Багато сил і енергії доклав П. П. Постишев для збереження нелегальної організації РСДРП, зміцнення її зв'язків з робітничим класом через профспілки та інші легальні організації. Про свою діяльність у той період Павло Петрович згадував: «У профспілці з 1906 по 1908 рр.: член правління спілки текстильників в Іваново-Вознесенську, в кооперативі «Єднання», брав активну участь у роботі товариства «Знання», працював у страховій касі»⁸.

У березні 1908 р. на загальноміській конференції більшовиків П. П. Постишева обрали секретарем міського комітету РСДРП, який об'єднував близько 600 чол. Однак уже через місяць Павла Петровича заарештували. Слідство в його справі тривало більше двох років. За вироком, оголошеним 10 лютого 1910 р., М. В. Фрунзе, П. П. Постишева, П. М. Сулкіна та інших було засуджено до 4 років каторжних робіт. Павлу Петровичу, зважаючи на його молодий вік, строк каторги скоротили до 2 років і 8 місяців з довічним поселенням після її відбуття у Сибіру. Місцем поселення П. П. Постишева стало глухе тайгове село Усть-Уда Іркутської губернії. Тут з його ініціативи було створено касу взаємодопомоги для революціонерів, налагоджено зв'язок з іркутськими більшовиками, які інформували засланців про діяльність партії, про події в країні та за кордоном.

У березні 1914 р. Павло Петрович виклопотав дозвіл на переїзд до Іркутська, де відразу ж включився в партійну роботу. Коли звістка про початок першої світової війни докотилася до Сибіру, місцеві більшовики активно виступили проти розв'язаної імперіалістами кривавої бойні, повели значну роботу серед солдатських мас. Наприкінці 1916 р. П. П. Постишев встановив зв'язок з Томською солдатською організацією, багато зробив для революціонування солдатських мас.

Трудящі Сибіру, як і всієї країни, вітали перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції, яка змела прогнилий царський режим. Більшовики Іркутська, в тому числі й П. П. Постишев, з перших днів Лютневої революції активно приступили до створення в місті Ради робітничих депутатів. До її складу увійшов, зокрема, й П. П. Постишев.

В процесі розвитку революції керівництво в Раді захопили меншовики та есери. Більшовики організували в ній свою фракцію, яка викричала буржуазну суть політики Тимчасового уряду, зрадницькі дії меншовиків та есерів, вела широку пропагандистську роботу в масах, роз'яснюючи їм ленінську програму переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. «За період Лютневої революції, — писав П. П. Постишев, — партійна діяльність моя полягала головним чином у боротьбі з меншовиками і соціалістами-революціонерами, в підготовці розколу об'єднаної організації РСДРП»⁹.

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 33, оп. 4, спр. 133, арк. 18.

⁹ Там же, ф. 39, оп. 4, спр. 133, арк. 18.

До серпня більшовики добилися змін у складі Ради робітничих депутатів. Її головою став більшовик Я. Д. Янсон (замість меншовика Гольдмана), а заступником — П. П. Постишев.

Багато уваги приділяли більшовики і роботі у профспілках. 12 березня 1917 р. з ініціативи П. П. Постишева, Я. Шумяцького та С. Лебедева в Іркутську було створено Центральне бюро професійних спілок, яке спочатку очолював більшовик Д. Трофимов, а напередодні Жовтневої революції — П. П. Постишев. Він був керівником найбільшої в той час у місті спілки металістів.

Значну допомогу іркутським більшовикам у розмежуванні з меншовиками подав ЦК РСДРП(б). Завдяки цьому в місті у переддень пролетарської революції було створено окрему більшовицьку організацію, що мало велике значення у боротьбі за встановлення в Сибіру влади Рад.

З перших днів Великого Жовтня П. П. Постишев працював на найвідповідальніших ділянках. У листопаді 1917 р. він став членом Іркутського військово-революційного комітету (ВРК), організованого з його ініціативи, брав участь у формуванні загонів Червоної Гвардії, був головою ревтрибуналу. На Всесибірському з'їзді Рад Павла Петровича обрали членом Центрального Виконавчого Комітету Рад Сибіру (Центросибір), а влітку 1918 р. — представником Центросибіру в Далекосхідній РНК у Хабаровську. У грудні того ж року окружне бюро Рад Східного Сибіру створило окружний ВРК, до складу якого також увійшов П. П. Постишев.

Контрреволюція у боротьбі проти Радянської влади не гребувала ніякими засобами. Антирадянські заклоти, змови, саботаж чиновників, підла брехня і наклепи — все було пущено в хід. П. П. Постишев перебував серед найактивніших захисників Жовтня. Так, у грудні 1917 р. Павло Петрович разом з С. Лазо брав участь у придушенні білогвардійського заклоту в Іркутську. Особливо складне становище створилося в Сибіру та на Далекому Сході в 1918 р.: війська американських і японських інтервентів висадилися у Владивостоку; у квітні на величезній території від Поволжя до Далекого Сходу виник заклот чехословацького корпусу.

П. П. Постишев брав безпосередню участь у тяжких боях проти сил внутрішньої та міжнародної контрреволюції. Він вів підпільну роботу на Далекому Сході, запалював на боротьбу партизанів Приамур'я. Одним з перших у цьому районі виник Тунгуський партизанський загін під командуванням І. П. Шевчука, де Павло Петрович був комісаром.

У 1920 р. П. П. Постишев — уповноважений ЦК РКП(б) по Хабаровському району, член Хабаровського міського партії, кандидат у члени Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). Після кривавих подій 4—5 квітня 1920 р. (напад японських інтервентів на революційну владу в Хабаровську) він був одним з організаторів регулярної Амурської армії з розрізнених партизанських загонів, комісаром 2-ї Амурської армії, редактором фронтової газети «Вперед».

З серпня 1921 р. Павло Петрович — уповноважений уряду Далекосхідної республіки (ДСР) по Прибайкальській області, брав участь у боях проти білогвардійських військ барона Унгерна, а з жовтня — член тимчасового ревкому. У грудні того ж року його обрали членом Військової ради Східного фронту ДСР. У лютому 1922 р. він разом з В. К. Блюхером керував легендарними боями біля Спаська та Волочаєвки, а з квітня працював обласним емісаром уряду ДСР у Верхньоудинську.

У листопаді 1935 р. про героїчну боротьбу трудящих за владу Рад на Далекому Сході газета «Правда» писала: «Величезна відстань відділяла тоді Далекий Схід від усієї країни. Через відсталу техніку, зруйнований транспорт цей простір був важкодоступним. Далекий Схід був оправді далеким. Він усе-таки відстояв себе власними силами...»

Більшовики Далекого Сходу вписали в історію пролетарської революції одну з найяскравіших, найгероїчніших сторінок. Тайга стала фортецею оборони. Вона породила партизанів, штурмові ночі Спаська, волочаєвські дні».

За організацію партизанських загонів, а також за проявлені мужність і героїзм і великі заслуги в розгромі іноземних інтервентів та білогвардійців П. П. Постишев був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Однією з яскравих сторінок у біографії П. П. Постишева була його діяльність на Україні. Він працював у Київській партійній організації інструктором оргінструкторського відділу губкому КП(б)У, а потім очолював цей відділ, був головою Київської губернської контрольної комісії. Наприкінці 1924 р. П. П. Постишев був обраний секретарем Київського губкому партії, а в листопаді 1925 р.— секретарем окружного партії. З притаманною йому самовідданістю, принциповістю він ставився до виконання складних і відповідальних завдань, що стояли перед партійною організацією Київщини. Павло Петрович завжди був у гуцї трудящих, пристрасно закликав їх до активної участі у соціалістичному будівництві, бути непримиренними до недоліків, давав поради щодо їх усунення.

П. П. Постишев відіграв важливу роль у боротьбі проти троцькізму та інших антипартійних ухилів, за згуртування Київської партійної організації. Разом з М. В. Фрунзе, Г. І. Петровським, Д. З. Мануїльським, В. П. Затонським, М. О. Скрипником, Е. І. Квірінгом, Й. Е. Якіром рішуче викривав троцькістів, залишки так званої «робітничої опозиції», «нової опозиції», виступав проти націонал-ухильників.

Особливо багато сил і енергії Павло Петрович віддавав питанням партійного будівництва, дальшому зміцненню партійного апарату, роботі з новим поповненням партії, політичному навчанню комуністів. Особистим прикладом запалював комуністів П. П. Постишев на подолання труднощів, на боротьбу з ворожими елементами. В центрі уваги очолюваної П. П. Постишевим партійної організації Київщини були також питання розвитку української національної культури, науки, мистецтва і літератури. «Культурний і науковий фронт,— підкреслював Павло Петрович,— повинні бути охоплені широким комуністичним впливом»¹⁰.

У листопаді 1926 р. П. П. Постишева на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, як працівника з великим досвідом партійної роботи, талановитого організатора, з широким кругозором обрали членом Політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, водночас він працює секретарем ЦК КП(б)У і очолює Харківську окружну парторганізацію.

Роки діяльності на Україні для П. П. Постишева були періодом розквіту його організаторських здібностей. Він виявив себе як талановитий керівник ленінського гарту.

Керуючись рішеннями XIV з'їзду ВКП(б), ЦК КП(б)У на чолі з П. П. Постишевим приділяв повсякденну увагу розвитку внутріпартійної демократії, підвищенню активності комуністів, зміцненню єдності

¹⁰ «Київський пролетарій», 18 травня 1926 р.

партійних рядів, а також внутріпартійної та ідейно-виховної роботи серед трудящих. Уся його робота базувалася на принципі колективності керівництва.

Партійна організація України докладала багато зусиль для піднесення сільського господарства, його перебудові на соціалістичній основі, оснащення передовою технікою, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, розвитку шефської допомоги міста селу.

П. П. Постишев часто зустрічався з робітниками, комсомольцями, інтелігенцією, інформував комуністів про рішення керівних партійних органів.

Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.), П. П. Постишев відзначав, що в період рішучого соціалістичного наступу партійна організація республіки стояла на передових позиціях під керівництвом ЦК ВКП(б), дала своєчасну відсіч намаганням правих. «Боротьба за генеральну лінію партії проти правих і рештків троцькізму ще більше зміцнила, ще більше консолідувала ряди української більшовицької організації»¹¹. Лінія партії, відзначив він, на XVI з'їзді ВКП(б), була ленінською, а керівництво Центрального Комітету — більшовицьким. Свідченням цього є грандіозна робота по індустріалізації країни, поворот бідняцько-середняцьких мас на шлях соціалістичної реконструкції сільського господарства, політичне і культурне піднесення в країні, господарський, політичний і культурний розквіт національних республік, зростання єдності Комуністичної партії¹².

З липня 1930 р. по січень 1933 р. П. П. Постишев працював у апараті ЦК ВКП(б) керівником відділу агітації і пропаганди, організаційним відділом.

У січні 1933 р. ЦК ВКП(б) з метою організаційно-господарського зміцнення колгоспів України, усунення недоліків у роботі на селі, рекомендував П. П. Постишева на пост другого секретаря ЦК КП(б)У і одночасно першим секретарем Харківського обкому і міськкому партії.

У тісній співдружності з видатними діячами Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем, С. В. Косіором, П. П. Постишев боровся за втілення в життя накреслень партії у галузі промисловості — за завершення технічної реконструкції народного господарства, у сільському господарстві — за організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів, підвищення врожайності сільськогосподарських культур і піднесення продуктивності тваринництва, поліпшення роботи важкої індустрії і насамперед її вирішальних галузей — вугільної промисловості і чорної металургії, залізничного транспорту. Послідовно поліпшуючи політичну і організаційну роботу в массах, Комуністична партія України під керівництвом ЦК ВКП(б) добилась великих успіхів у виконанні другого п'ятирічного плану, у всіх галузях народного господарства і культури.

Значний вклад у реалізацію величних накреслень партії вніс П. П. Постишев і тоді, коли він був першим секретарем Київського обкому партії. Багато зусиль він доклав розвитку сільського господарства, оснащенню його технікою. Він був ініціатором створення хатлабораторій, через які в сільське господарство впроваджувалась нова агротехніка і здійснювався науковий підхід до питань землеробства і тваринництва. Цінний почин згодом широко розповсюдився по всій

¹¹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року). Стенографічний звіт, Х., 1930, стор. 116.

¹² Див.: XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (26 июня — 13 июля 1930 г.). Стенографический отчет, М.—Л., 1930, стор. 107—110.

країні. Обласна партійна організація і особисто Павло Петрович багато уваги приділяли розвитку промисловості, поліпшенню комунального господарства і благоустрою Києва, який з 1934 р. став столицею Радянської України. За його ініціативою і під його керівництвом було розроблено план реконструкції міста, розпочато спорудження верстатобудівного і вагоноремонтного заводів.

За великі заслуги перед Комуністичною партією і Радянським урядом у грудні 1935 р. П. П. Постишева було нагороджено орденом Леніна.

П. П. Постишев був не тільки партійним діячем, а й літератором. Його перу належать книги «Первый партизанский Тунгусский отряд», «Гражданская война на Дальнем Востоке 1917—1922 гг.», «Из прошлого», «У боротьбі за ленінську національну політику» та ін.

Багато уваги і теплоти свого серця Павло Петрович віддавав підростаючому поколінню. З усією пристрасстю більшовика-ленінця передавав майбутнім будівникам комунізму революційний досвід старшого покоління, славні традиції Ленінської гвардії.

У 1935 р. VII Всесоюзний з'їзд Рад ухвалив рішення про вироблення нової Конституції СРСР. Було створено спеціальну комісію, до складу якої ввійшов і П. П. Постишев. Це був період, відзначив на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, коли в нашій країні «... тільки завершилося створення основ соціалізму. Зовсім молодим, не зміцнілим ще був колгоспний лад. Технічний рівень народного господарства був ще далекий від рівня найбільш розвинутих індустріальних країн. У різних галузях життя ще продовжувала позначатися спадщина дореволюційних часів»¹³. Конституція СРСР закріпила глибокі зміни, що сталися в економіці і класовій структурі радянського суспільства. Комуністична партія і радянський народ були озброєні новим політичним документом.

У березні 1937 р. партія направила П. П. Постишева на роботу в Куйбишев, де він був обраний першим секретарем Куйбишевського крайкому ВКП(б).

П. П. Постишев був делегатом XI, XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVII з'їздів ВКП(б), IX—XII з'їздів КП(б)У. На XIV з'їзді його обрали кандидатом у члени ЦК ВКП(б), а на XV—XVII з'їздах — членом Центрального Комітету партії. У 1934—1936 рр. — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Він був членом ЦВК СРСР, депутатом Верховної Ради СРСР.

«Історичні революційні звершення радянського народу, його успіхи в боротьбі за побудову комуністичного суспільства, перемоги, здобуті на тяжкому, незвіданому шляху, яким іде наша країна вже шістдесятій рік, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — дістали визнання в усьому світі. Вони є прямим продовженням справи Жовтня, втіленням у життя ідей великого Леніна. Ці успіхи і досягнення, цей історичний досвід стали дороговказом сучасного світового революційного руху»¹⁴.

Серед борців за втілення в життя ленінських ідей побудови світового майбутнього людства був П. П. Постишев, ім'я якого свято шанує радянський народ.

¹³ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських соціалістичних республік. К., 1977, стор. 3.

¹⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, стор. 31.

На допомогу викладачу історії

ВИСВІТЛЕННЯ ВПЛИВУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В АЗІЇ

Великий Жовтень дав могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху, відкрив широкі перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» вказано: «Величезні зміни відбулися за шість останніх десятиріч не тільки в нашій країні, а й в усьому світі. Початок цим глибоким, всеохоплюючим соціальним змінам поклала Велика Жовтнева соціалістична революція»¹. Питання про вплив Великого Жовтня на боротьбу народів Азії висвітлюється у двох підтемах курсу новітньої історії: «Початок кризи колоніальної системи імперіалізму» і «Національно-визвольна боротьба народів колоніальних і залежних країн»². Відповідно до шкільної програми на вивчення матеріалу відведено три уроки. План викладу змісту підтем можна знайти в методичному посібнику Л. Н. Боголюбова³. У шкільному підручнику вони висвітлюються у чотирьох параграфах: 4, 14, 15, 16⁴. Тут з'ясовані важливі висновки про значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для долі народів колоніальних і напівколоніальних країн і шляхи впливу на них першої у світі соціалістичної держави — Радянського Союзу.

На нашу думку, вчителеві слід звернути увагу учнів на використання народами Азії досвіду революційної боротьби робітників і селян Росії, який вони нагромадили під час підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема, застосування легальних, нелегальних, збройних методів боротьби, проведення демонстрацій і масових страйків, пропагандистської та організаторської роботи. Треба пояснити учням, що хоч революції на Сході за своїм змістом і були буржуазно-демократичними, проте в них дедалі більше бралися на озброєння пролетарські методи боротьби.

З матеріалів нової історії восьмого класу учні знають про національно-визвольну і революційну боротьбу в Китаї та Індії на початку ХХ століття. Вона відбувалася під впливом першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 років. За визначенням В. І. Леніна це була епоха «пробудження Азії»⁵. Спираючись на вже набуті учнями знання, вчитель може поставити перед ними завдання

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, стор. 15.

² Програми середньої школи на 1976/1977 навчальний рік. Історія 4—10 кл. К., 1976, стор. 97, 99.

³ Л. Н. Боголюбов. Методика викладання новітньої історії. К., 1969, стор. 22, 42, 43.

⁴ Новітня історія (1917—1939). Підручник для IX кл. середньої школи за ред. В. К. Фурсаєва. Видання шосте. К., 1975, стор. 30—37, 102—118.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 140.

визначити відмінність між національно-визвольним і революційним рухом у країнах Азії на початку ХХ століття, з одного боку, і після Великої Жовтневої соціалістичної революції, з другого. Завдання можна дати додому, а під час наступного уроку перевірити його виконання. Можна також розглянути його у класі, на уроці. Суть проблеми полягає в тому, що між цими двома періодами національно-визвольної і революційної боротьби є істотна відмінність. Під впливом Великого Жовтня почався новий, вищий етап національно-визвольного і революційного руху, який був зумовлений: 1) кризою колоніальної системи імперіалізму; 2) новою міжнародною обстановкою (появою першої у світі соціалістичної держави, яка межувала з деякими цими країнами); 3) перетворенням пролетаріату в окремих країнах Сходу в авангардну силу народів, які боролися проти імперіалістів і феодалів. Таким чином, застосовуючи міжкурсові зв'язки, учитель підводить учнів до розуміння діалектики історичного розвитку.

Далі у підручнику розглядається революційна і національно-визвольна боротьба під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Китаї, Індії, Афганістані, Туреччині та Монголії. Оскільки для з'ясування всіх цих подій відведено лише один урок, то слід викласти хоча б основні історичні факти, зорієнтувати учнів на самостійне їх вивчення.

Корисно доповнити розповідь висновками з матеріалів XXV з'їзду КПРС про матеріальну і морально-політичну підтримку, яку надає СРСР народам, що борються за свою національну незалежність і соціальний прогрес. У Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу сказано: «Наша партія подає і подаватиме підтримку народам, які борються за свою свободу. Радянський Союз при цьому не шукає ніяких вигід для себе, не ганяється за концесіями, не добивається політичного панування, не домагається військових баз. Ми діємо, як велить нам наша революційна совість, наші комуністичні переконання»⁶.

Така інтернаціональна політика КПРС, пояснюємо учням, є втіленням у життя ленінських заповітів. У статті «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» ще в 1916 році Володимир Ілліч Ленін писав: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок і свій інтерес зробити це, бо інакше соціалізм в Європі буде нетривкий. Ми постараємось подати цим відсталим і пригнобленим, більше ніж ми, народам «безкорисливу культурну допомогу», за прекрасним висловом польських соціал-демократів, тобто допомогти їм перейти до використання машин, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму»⁷.

Учитель може також підсилити свою розповідь на уроці такими, наприклад, висновками, яких немає у шкільному підручнику: 1) антиімперіалістичні масові демонстрації і мітинги, політичні страйки робітників, барикади у містах, повстання селян проти поміщиків, як агентури колонізаторів,—це нові форми революційної боротьби, які поширювалися в Індії та Китаї під впливом подій Великого Жовтня, революційної практики російських робітників і селян і ін.

У підручнику досить ґрунтовно з'ясовані історичні події в країнах Сходу, зроблені певні висновки щодо національно-визвольного і рево-

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 14.

⁷ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 115.

люційного руху, показана морально-політична і матеріальна допомога Радянського Союзу революціонерам і борцям проти колоніалізму, імперіалізму та феодалізму.

Щоб учні краще зрозуміли питання про характер китайської революції 1925—1927 рр., учитель, використовуючи міжкурсові зв'язки, ставить їм навідні запитання: «Які завдання повинна була розв'язати китайська революція?», «Які були рушійні сили та хто був гегемоном у революції?» Спираючись на відомі учням факти з нової історії та історії СРСР, учитель разом з учнями починає аналізувати завдання, які стояли в той час перед китайською революцією: а) визволення від імперіалістичного гніту та припинення міжусобних воєн феодальних мілітаристів, як агентури міжнародного імперіалізму; б) ліквідація поміщицької системи землеволодіння; в) встановлення буржуазно-демократичних порядків у країні. Таким чином, можна зробити висновок, що за своїм характером китайська революція 1925—1927 років не виходила за межі буржуазно-демократичної. Але найголовніше її завдання полягало у ліквідації напівколоніального становища Китаю. Ось чому вона носила й антиімперіалістичний і антиколоніальний характер. Учитель підводить учнів до висновку, що основними рушійними силами революції були: національна буржуазія, міська дрібна буржуазія, робітничий клас і селянство, що і визначило ще й національний характер її. Активна участь у революції мільйонів робітників і селян надала їй риси народної. Гегемоном була національна буржуазія, оскільки робітничий клас не зумів завоювати собі це становище, бо комуністи не встигли ще органічно зв'язатися з широкими пролетарськими масами⁸.

Пояснюємо учням, що головною причиною тимчасової поразки національної революції в Китаї було несприятливе співвідношення класових сил навесні і влітку 1927 року, відносна слабкість робітничого класу і Комуністичної партії Китаю, зрада національної та дрібної міської буржуазії і інтелігенції, відсутність у КПК власної революційної армії.

Слід загострити увагу школярів і на історичних наслідках тимчасової поразки. Вони полягали в тому, що: 1) для трудящих мас важливі не декларації, а конкретні справи різних партій і угруповань; 2) робітники і селяни набули цінного досвіду боротьби з своїми гнобителями; 3) величезну політичну школу пройшла молодь, Комуністична партія Китаю, комуністи вчилися на практиці в умовах Китаю застосовувати марксистсько-ленінське вчення, досвід більшовицької партії; 4) дедалі ширше проникали в маси трудящих ідеї дружби з СРСР, розуміння значення безкорисливої братньої допомоги КПК, всього радянського народу для боротьби за незалежність і соціальний прогрес Китаю.

При розгляді теми «Індія» учитель з'ясовує конкретні історичні події в цій країні, що розгорталися під впливом ідей Великого Жовтня наприкінці 20-х і в 30-х роках. Ця тема викладена в підручнику досить ґрунтовно. На нашу думку, слід лише підкреслити, який величезний вплив на піднесення національно-визвольного руху в Індії справив розгром іноземної інтервенції, у тому числі англійських імперіалістів, проти Радянської Росії, а також успішне будівництво соціалізму в Країні Рад. Саме тому не випадково в цей період національно-визвольна боротьба в Індії вступає у свій вищий етап, порівняно з початком 20-х років. Про це свідчать конкретні історичні факти, а саме:

⁸ Новейшая история Китая. 1917—1970 гг., М., 1972, стор. 88—90.

1) посилюється страйкова і збройна боротьба індійського пролетаріату; 2) виникають профспілки, робітничо-селянські партії; 3) завершується організаційне формування Комуністичної партії та її прийняття в Комінтерн; 4) в результаті розколу в середині партії Індійський національний конгрес виникає ліве революційне крило, яке йде на співробітництво з Комуністичною партією для створення єдиного антиімперіалістичного фронту; 5) поширюються марксистсько-ленінські ідеї⁹.

З метою посилення емоційності, переконливості висвітлення історичних подій в країнах Азії під впливом Великого Жовтня доцільно використати на уроках уривки з історико-художньої та мемуарної літератури (або дати учням домашнє завдання самостійно з ними ознайомитися). Наприклад, докладніше дізнатися про інтернаціональну, матеріальну і морально-політичну підтримку радянських людей монгольським і китайським борцям за свободу і прогрес можуть допомогти школярам уривки з біографічної повісті М. Колесникова «Сухе-Батор», із спогадів М. Казаніна «В штабі Блюхера», вірш В. Маяковського «Геть руки від Китаю!»¹⁰. Про зв'язчу розправу англійських колонізаторів над індіями в Амрітсарі та судилище над комуністами і профспілковими борцями в Міруті розповідається в романі Х. А. Аббаса «Син Індії»¹¹.

Деякі методичні поради щодо висвітлення питання про вплив Великого Жовтня на народи Сходу учитель може почерпнути із передової та методичної статей, які надруковані у шкільному історико-методичному журналі¹².

Підсумовуючи підтеми про вплив Великого Жовтня на революційний і національно-визвольний рух в Азії, бажано зробити загальні висновки: 1) після Великої Жовтневої соціалістичної революції почалася криза колоніальної системи імперіалізму, яка була складовою частиною загальної кризи капіталізму; 2) в країнах Азії почався новий етап національно-визвольної і революційної боротьби, важливою ознакою якого був вихід пролетаріату на політичну арену і застосування ним пролетарських форм і методів боротьби; 3) на хвилі революційного руху пролетаріату почали виникати комуністичні партії і профспілкові організації; 4) національна буржуазія у своїх конфліктах з імперіалізмом показала обмеженість і непослідовність, здатність до угодовства з колонізаторами; 5) всебічна і безкорислива інтернаціональна допомога Радянської держави народам колоніальних і напівколоніальних країн мала величезне історичне значення не тільки в їх боротьбі за національну незалежність і прогрес, а й дальшому розвитку; 6) значний вплив на розгортання національно-визвольного і революційного руху народів Азії мав розквіт радянських соціалістичних націй і національностей, які до Великого Жовтня перебували на колоніальному становищі в царській Росії.

М. Ф. АЛЕКСАНДРА (Київ), Я. В. ГІРЧЕНКО (Київ)

⁹ Новейшая история стран Азии и Африки, М., 1965, стор. 265, 267—286.

¹⁰ Новейшая история в художественно-исторических образах. 1917—1945. (Хрестоматія). Сост. Н. В. Попов. М., 1967, стор. 71—74, 219—224.

¹¹ Там же, стор. 66—70, 232—234.

¹² «Об изучении Тезисов ЦК КПСС «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции». — В журн. «Преподавание истории в школе», 1967, № 6, стор. 3—11; А. А. Ахтамзян. «Октябрьская революция и внешняя политика Советского государства», 1967, № 3, стор. 29—41.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

(Хроніка подій).

ВЕРЕСЕНЬ 1917 р.

1 вересня — п'ятниця

В. І. Ленін написав статтю «Про компроміси», в якій вказав на необхідність використання можливості мирного розвитку революції, яка виникла після розгрому корніловщини. Для цього необхідно було укласти угоду з дрібнобуржуазними партіями есерів і меншовиків на основі вимоги передачі всієї влади Радам і створення уряду, відповідального перед Радами.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 127—132.

Харків. Обласна нарада Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну у питанні про поточний момент ухвалила резолюцію, в якій підкреслювалась необхідність боротьби з контрреволюцією, нещадного придушення замаху Корнілова і Каледіна.

«Известия Юга» №№ 149 і 150, 2 і 3 вересня 1917 р.

Катеринослав. На пленумі Ради робітничих і солдатських депутатів при обговоренні питання про поточні події більшовики С. І. Гопнер і Я. А. Епштейн рішуче засудили угодовську політику меншовиків і есерів, викрили коаліційний Тимчасовий уряд, який скотився до корніловщини.

«Звезда» № 81, 3 вересня 1917 р.

Бахмут. Розпочала діяльність місцева організація РСДРП(б).

«Звезда» № 101, 3 жовтня 1917 р.

Одеса. Під впливом більшовиків об'єднане засідання Рад робітничих, солдатських і матроських депутатів, Тимчасового революційного комітету і Румчероду висловилося за негайне скликання Всеросійського з'їзду Рад для розв'язання питань: про владу, землю і мир, встановлення робітничого контролю над виробництвом та ін.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» №№ 123 і 124, 2 і 3 вересня 1917 р.

2 вересня — субота

Катеринослав. 2—3 вересня. На екстреному засіданні міської думи при обговоренні питання про становище в країні в зв'язку з виступом Корнілова більшовицька фракція внесла резолюцію з вимогою нещадної боротьби проти контрреволюції, за негайний перехід влади до Рад, за встановлення диктатури пролетаріату і біднішого селянства.

«Звезда» № 83, 6 вересня 1917 р.

Новомосковський повіт, сел. Нижньодніпровськ. На загальних зборах більшовиків Задніпровського району обрано районний партійний комітет, утворено районне бюро по виборах до Установчих зборів, визнано за необхідне організувати Червону гвардію.

«Звезда» № 84, 7 вересня 1917 р.

3 вересня — неділя

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив у 37 міст Росії, в тому числі в Катеринослав, Київ, Микитівку, Миколаїв, Одесу і Харків термінові телеграми із затверджен-

ним Центральним Комітетом текстом про участь більшовиків у Демократичній нараді, а також циркулярний лист у 415 партійних організацій про корніловський заклад.

В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 279—280.

Московське обласне бюро ЦК РСДРП(б) направило більшовицькій організації у м. Олександрівськ (Катеринославська губернія) 483 примірники книг і брошур.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 60, оп. 1, спр. 103, арк. 76—76 зв.

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Політичний шантаж».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 85—88; «Пролетарий» № 125, 3 вересня 1917 р.

Вінниця. На засіданні Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів більшовиком М. П. Тарногородським була висунута пропозиція приєднатися до резолюції, прийнятої Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів з поточного моменту 31 серпня. Резолюція була схвалена 53 голосами, проти 3, утрималось — 9 чол.

Борьба за власть Рад на Подолі. Документи й матеріали, стор. 102—104.

Бердянськ. На установчих зборах організації РСДРП(б) обрано тимчасовий організаційний комітет у складі 5 чол.: О. О. Дюміна, Р. Я. Тольмаца, Т. П. Оболюсова та ін.

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 583—584.

4 вересня — понеділок

Краматорськ. Загальні збори організації РСДРП(б) схвалили резолюцію із застереженням змови Корнілова, вимагали демократизації армії, скасування смертної кари, арешту корніловців, звільнення із в'язниць революціонерів, негайного відновлення випуску газет «Правда», «Рабочий» та ін.

«Пролетарий» № 129, 14 вересня 1917 р.

Київ. У військово-окружному суді розпочалось слухання справи 78 більшовиків — солдатів Гренадерського гвардійського полку, звинувачених у відмові виконати бойовий наказ про наступ і за агітацію в інших частинах.

1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 230, 231.

5 вересня — вівторок

Секретаріат ЦК РСДРП(б) видав посвідчення представнику Катеринославського комітету більшовиків Г. І. Петровському і представнику Маріупольської організації більшовиків, а також направив листа Маріупольській організації РСДРП(б).

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 131, арк. 24; спр. 140, арк. 158.

Чернігів. Загальні збори організації РСДРП(б) розглянули питання про поточний момент, вибори на обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, про губернську нараду і про Ради.

Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. Сборник документов и материалов, стор. 37—38.

6 вересня — середа

Газета «Рабочий путь» надрукувала статтю члена ЦК РСДРП(б) Я. М. Свердлова про Миколаївську загальноміську конференцію соціал-демократів, яка відбулася 16 серпня, про утворення в місті самостійної організації РСДРП(б) і зростання впливу більшовиків серед робітників.

«Рабочий путь» № 3, 6 вересня 1917 р.

Катеринослав. Загальноміська конференція більшовиків обговорила питання про поточний момент, доповідь про партійну роботу, обрала ревізійну комісію, дообрала членів комітету.

«Звезда» № 83, 6 вересня 1917 р.

Бахмутський повіт, ст. Вітка. Член комітету РСДРП(б) заводу «Русское общество» М. Є. Суглицький у листі до ЦК РСДРП(б) відзначав значні успіхи у роботі організації, кількісному зростанні її, створенні в Юзівці Червоної гвардії, а також просив надіслати статті і промови В. І. Леніна з аграрного питання.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 191—193.

Луганськ. Комітет РСДРП(б) у листі до ЦК РСДРП(б) повідомляв, що всі громадські організації міста перебувають у руках більшовиків.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 194.

Київ. Раніше 6 вересня. Комітет РСДРП(б) ухвалив резолюцію про поточний момент у зв'язку із заколотом Корнілова, висловився за створення влади з представників пролетаріату і біднішого селянства для здійснення основних вимог революційної демократії.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 189—191.

7 вересня — четвер

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив 12 місцевим партійним організаціям телеграми про участь в Демократичній нараді і в 257 організацій — листи про створення муніципальних груп при місцевих партійних комітетах. В Одесу було направлено лист про газету «Голос пролетарія» (листи не знайдені). В 11 міст країни, в тому числі Катеринослав, Київ і Харків, ЦК направив телеграм (текст не знайдено).

В. В. Анисеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 287.

Харків. 7 і 8 вересня газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Уроки революції».

В. І. Ленин. Полное собрание творения, т. 34, стор. 51—66; «Пролетарий» № 127 і 128, 7—8 вересня 1917 р.

Секретар обласного комітету РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну Ф. А. Сергєєв (Артем) направив у ЦК листа про стан роботи в районі, в якому відзначались успіхи більшовизації мас.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 203—204.

8 вересня — п'ятниця

Я. М. Свердлов у листі Миколаївській організації РСДРП(б) вітав створення самостійної більшовицької організації, висловився за доцільність її тимчасового входження в обласну організацію Південно-Західного краю.

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 497.

Ізюмський повіт, м. Слов'янськ. Команда Південного центрального складу воєнно-автомобільного майна у листі до ЦК РСДРП прохала надіслати більшовицькі газети.

Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 183.

Київ. Загальні збори Ради робітничих депутатів 119 голосами проти 67 схвалили більшовицьку резолюцію, в основу якої була покладена резолюція Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів «Про владу» від 31 серпня.

«Голос социал-демократа» № 94, 9 вересня 1917 р.

Новозибківський повіт, м. Семенівка. Блок більшовиків і есерів-інтернаціоналістів (на більшовицькій платформі) одержав 82% голосів на виборах до волосного земства. З 56 гласних було обрано 22 більшовики і 19 есерів-інтернаціоналістів.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. III, стор. 517.

9 вересня — субота

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив І. Г. Кузьменку в с. Собач Кролевецького повіту на Чернігівщині повідомлення про висилку брошур.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 131, арк. 24 зв., 25.

Військову організацію при ЦК РСДРП(б) відвідав представник Одеського комітету більшовиків Іванов.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 464, оп. 1, спр. 11, арк. 3 зв.

Миколаїв. Загальноміська конференція більшовиків і інтернаціоналістів ухвалила резолюцію з вимогою передачі влади Радам, негайного укладення миру, встановлення робітничого контролю над виробництвом. До загальноміського комітету обрано 11 чол.: Ф. О. Бурого, О. І. Зимака, І. В. Петрова, І. С. Скляра та ін.

«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» № 104, 13 вересня 1917 р.

10 вересня — неділя

10—14 вересня. В. І. Ленін написав працю «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», в якій обґрунтував економічну платформу більшовицької партії.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 143—188.

Бахмутський повіт, ст. Микитівка. Проходили перевибори Горлівсько-Шербинівської підрайонної Ради робітничих і солдатських депутатів, які завершилися 18 вересня. З 80 депутатів 63 були більшовиками, 11 — лівими есерами і 6 — меншовиками.

Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, стор. 258—259; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 34, арк. 121—121 зв.

Бахмутський повіт, ст. Ясинувата. Організувалась більшовицька група у складі 40 чоловік. Обрано президію організації.

«Звезда» № 112, 15 жовтня 1917 р.

Бердичів. 10—12 вересня відбулася І конференція організацій більшовиків і інтернаціоналістів Південно-Західного фронту. Була прийнята резолюція з вимогою припинення імперіалістичної війни, обрано тимчасове бюро військових організацій РСДРП(б) фронту під головуванням М. Д. Марченкова.

«Солдат» (Петроград) № 44, 6 жовтня 1917 р.; «Голос социал-демократа» № 96, 29 вересня 1917 р.

11 вересня — понеділок

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив 134 місцевим партійним організаціям циркулярного листа з приводу виборів до Установчих зборів.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 36.

Катеринослав. Секретар комітету РСДРП(б) Я. А. Епштейн у листі до ЦК РСДРП(б) просив направити літературу і партійних працівників.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 214.

Хрустальський гірничий район. Рада робітничих депутатів району, обговоривши питання про поточний момент, висунула вимогу передачі влади Раді робітничих солдатських і селянських депутатів.

Хроника исторических событий на Дону, Кубани и в Черноморье, вып. I, стор. 72.

12 вересня — вівторок

12—14 вересня В. І. Ленін написав Центральному Комітетові, Петроградському і Московському комітетам РСДРП(б) листа «Більшовики повинні взяти владу», в якому обгрунтовано необхідність і можливість взяття влади більшовиками, сформульовано завдання практичної підготовки збройного повстання.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 225—228.

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив повідомлення в Харків про надіслані туди 10 тис. крб. для організації друкарні Донецько-Криворізького обласного комітету партії.

В. В. Анікеєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 293—294.

Катеринослав. 12 і 16 вересня газета «Звезда» передрукувала статтю В. І. Леніна «Про компроміси».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 127—128; «Звезда» №№ 87 і 88, 12 і 16 вересня 1917 р.

Київ. Відбулася нарада представників більшовицьких організацій Південно-Західного краю, на якій були представлені 9 організацій з 25, що входили до нього (Чернігівська, Житомирська, Конотопська, Вінницька, Переяславська, Брусилівська, Радомисльська, Київська, Бердичівська), а також Єлисаветградська. Заслухавши доповіді з місць, нарада відзначила революційне піднесення мас, більшовизацію Рад. Була схвалена запропонована Є. Б. Бош резолюція з поточного моменту, в якій вказувалось, що «...корніловська змова зірвала маску з контрреволюційної буржуазії, дала новий величезний стимул для наростання революційних настроїв робітників і солдатів, зруйнувавши несвідомо довірливе ставлення дрібнобуржуазних елементів до крупної буржуазії, владно штовхнувши їх на шлях розриву з нею». Нарada висунула вимогу створення міцної влади з представників робітників і бідніших селян, розглянула питання про організацію сільськогосподарських робітників, про обласну військову організацію і про проведення кампанії виборів до Установчих зборів.

«Голос социал-демократа», № 95, 24 вересня 1917 р.; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 238—239.

13 вересня — середа

13—14 вересня В. І. Ленін направив в ЦК РСДРП(б) листа «Марксизм і повстання», в якому виклав і розвинув ідеї марксизму про повстання, наполягав на всемірній практичній підготовці до нього мас, накреслив приблизний план організації повстання.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 229—234.

Секретаріат ЦК РСДРП(б) розіслав у 80 партійних організацій циркулярного листа про Установчі збори, повідомив партійну організацію заводу «Русское общество» (ст. Вітка Катеринославської губернії) про одержання через М. Є. Сутлицького 20 крб. за літературу і газети.

В. В. Анікеєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 301—302.

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. Опубліковані результати виборів до міської думи. У виборах брали участь 8072 чол., за більшовиків подано 2199 голосів, з 42 гласних в думу обрано 11 членів РСДРП(б).

«Народная жизнь» (Єнакієве) № 93, 13 вересня 1917 р.

Київ. С. М. Новаковська повідомляла в ЦК РСДРП(б) про організацію в міс- ті комісії по розповсюдженню газети «Рабочий путь», про великий попит на партійну

пресу. В листі містилось прохання повідомити умови для щоденної висилки 400 примірників газети.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 484.

Елисаветград. На зборах об'єднаної соціал-демократичної організації більшовики зробили заяву про створення більшовицької фракції, вимагаючи надання їй права на автономне існування в рамках єдиної організації.

«Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 86, 17 вересня 1917 р.

Бердянськ. Більшовицька фракція зробила заяву на зборах об'єднаної організації РСДРП(б) про вихід із організації і залишила збори.

«Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» № 54, 16 вересня 1917 р.

14 вересня — четвер

Слов'яносербський повіт, сел. Лозово-Павлівка. Відбувся огляд бойових дружин Кадіївського заводу, Брянського рудника і сел. Лозово-Павлівки.

«Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов» № 142, 16 вересня 1917 р.

Бердянськ. Збори організації РСДРП(б) розглянули ряд організаційних питань. Протокол зборів направлено в редакцію «Рабочего пути» для передачі в ЦК РСДРП(б).

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 856—857.

Південно-Західний фронт. Комітет 10-ї окремої штурмової польової батареї XI армії повідомляв у ЦК РСДРП(б) про популярність більшовицької літератури серед солдатських мас, просив надсилати партійні видання у жовтні.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 447.

15 вересня — п'ятниця

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив листи в Катеринослав, Луганськ, Київ.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 131, арк. 26.

Бахмутський повіт, сел. Юзівка. Не пізніше 15 вересня. Загальні збори організації РСДРП(б) у кількості 55 чол. заслухали доповідь Д. Т. Корнієнка про роботу комітету. До складу нового комітету обрано 11 чол. (П. О. Алфьоров, Ф. І. Зайцев, Д. Т. Корнієнко та ін.).

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 609.

Умань. Товариш голови Ради робітничих і солдатських депутатів І. Ю. Урбайліс просив редакцію «Рабочего пути» висилати йому газети «для поширення більшовизму».

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 235.

Одеса. На засіданні виконкому Ради робітничих депутатів після доповіді О. К. Воронського про політичний напрям газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» більшовики добились прийняття рішення про заміну складу редакції і посилення в ній свого впливу.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 133 і 134, 16 і 17 вересня 1917 р.

16 вересня — субота

Член ЦК РСДРП(б) Я. М. Свердлов у листі Катеринославському комітету РСДРП(б) радив використовувати в його роботі більшовиків — робітників заводів Петрограда, які переводились на південь; у листі Луганському комітету більшовиків — висловлював задоволення зростанням впливу комітету в масах, обіцяв у найближчий час направити в Луганськ В. М. Залезського; у листі Київському комітету — піддав критиці комітет за входження його представників в коаліційний «Особливий комітет охорони революції» у дні боротьби з корніловщиною і непогодження цього кроку з ЦК партії.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 37—39.

Бахмутський повіт, сел. Юзівка. На загальних зборах організації РСДРП(б) з доповіддю про поточний момент виступив Я. В. Залмаєв.

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 610—611.

Верхньодніпровський повіт. Надруковано звернення бібліотечної комісії більшовицької групи в с. Попельнасте до робітників Катеринослава з проханням подати допомогу у придбанні політичної літератури.

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 521—522.

Таганрозький округ, сел. Макіївка. Організація РСДРП(б) ухвалила резолюцію на доповідь «Війна, розруха і контроль над виробництвом», у якій контроль над виробництвом визнавався найнеобхіднішим завданням моменту.

«Известия Юга» № 168, 27 вересня 1917 р.

Київ. Секретар обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю О. В. Гриневич направив в ЦК РСДРП(б) звіт про роботу комітету (про партійну нараду 10—15 липня, роботу партійних організацій краю), про склад обласної організації, до якої входило 18—20 місцевих організацій, що об'єднували близько 8 тис. членів партії.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 236—239.

Елисаветград. У листі ЦК РСДРП(б) повідомлялось про одержання листа Я. М. Свердлова, про посилення розмежування і неминучий розкол між більшовиками і меншовиками всередині об'єднаної організації РСДРП, містилось прохання надсилати періодичні видання.

ЦПА ІМ.7 при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 269, арк. 5—6.

Бердянськ. У листі до ЦК РСДРП(б) повідомлялось, що більшовики виділились із об'єднаної у самостійну організацію.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 243—244.

17 вересня — неділя

Харків. Загальноміська конференція РСДРП(б) заслухала звіт комітету і обрала новий склад: С. Ф. Буздальн, І. Я. Грязев, М. С. Данилевський, О. М. Іванов, В. І. Межлаук, С. І. Покко, М. Л. Рухимович, Ф. А. Сергеев (Артем), О. В. Ємельянов (Сурик), П. Д. Рижов та ін. Було сформовано комісію з 15 чол. для виборів до земства.

«Пролетарий» № 133, 19 вересня 1917 р.; «Известия Юга» № 161, 19 вересня 1917 р.

Катеринослав. В центральному органі РСДРП(б) — газеті «Рабочий путь» повідомлялося про поширення впливу більшовиків на трудящі маси міста після корніловщини.

«Рабочий путь» № 13, 17 вересня 1917 р.

Бахмутський повіт, ст. Вітка. Голова комітету РСДРП(б) заводу «Русское общество» М. Є. Суглицький писав до ЦК РСДРП(б), що після корніловщини у Юзівській Раді відбувся перелом на користь більшовиків.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 298—301.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Газета «Рабочий путь» надрукувала лист з Луганська до ЦК РСДРП(б), у якому відзначався переважаючий вплив більшовиків серед населення міста.

«Рабочий путь» № 13, 17 вересня 1917 р.

Елисаветград. Перші організаційні збори членів РСДРП(б) ухвалили створити самостійну організацію, яка стоятиме на ґрунті рішень VI з'їзду РСДРП(б), і образи комітет у складі: В. С. Завадовської, Т. М. Гуляницького, К. А. Скульського та ін.

*«Рабочий путь» № 25, 1 жовтня 1917 р.;
«Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 90,
22 вересня 1917 р.*

18 вересня — понеділок

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. В обстановці переважаючого впливу більшовиків проходили вибори до Ради робітничих і солдатських депутатів, які завершилися у наступні дні. Більшовики одержали 82 із 120 депутатських місць. До виконкому з 20 чол. обрано 14 більшовиків, 6 із 7 членів президії Ради також були більшовиками. Головою Ради обрано К. Є. Ворошилова, його заступником — Ф. У. Вороніна.

*ЦДАЖР УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 9,
арк. 51; «Голос крестянина» (Луганськ)
№ 8 і 17, 22 вересня і 3 жовтня 1917 р.*

Конотоп. На засіданні Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів на пропозицію більшовиків був усунутий від керівництва попередній склад виконавчого комітету. Обрано новий виконком на чолі з більшовиком І. М. Марутою.

Історія міст і сіл УРСР. Сумська область, К., 1973, стор. 255.

Елисаветград. Комітет більшовиків у листі ЦК РСДРП(б) про створення самостійної організації більшовиків просив подати допомогу партійними працівниками і літературою.

*ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а,
спр. 265, арк. 7—8.*

19 вересня — вівторок

Харків. Засідання виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів під головуванням більшовика П. А. Кіна розглянуло питання про боротьбу з продовольчою кризою, про робітничу дружину, поточні справи.

«Известия Юга» № 164, 22 вересня 1917 р.

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. На засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів під головуванням більшовика В. І. Дороніна була схвалена резолюція про запровадження 8-годинного робочого дня у цехах Петровського металургійного заводу.

«Народная жизнь» (Єнакієве) № 99, 22 вересня 1917 р.

Ст. Попасна. Відбулись організаційні збори членів РСДРП(б).

«Звезда» № 103, 5 жовтня 1917 р.

20 вересня — середа

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив у Київ повідомлення про висилку газет.

*ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а,
спр. 131, арк. 27 зв.*

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Як забезпечити успіх Установчих зборів (Про свободу друку)».

*В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34,
стор. 197—202; «Пролетарий» № 134, 20 вересня 1917 р.*

Одеса. На зборах Військової організації РСДРП була схвалена резолюція із засудженням політичної лінії меншовиків і обрано новий склад Військової організації з більшовиків і меншовиків-інтернаціоналістів.

Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 195, арк. 37; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 138, 22 вересня 1917 р.

Південно-Західний фронт. 20—22 вересня. Конференція військових організацій більшовиків та інтернаціоналістів XI армії, на якій було 120 чол., що представляли 3830 членів партії, схвалила резолюцію з вимогою передачі влади Радам.

«Известия армейского комитета XI армии» №№ 100, 101, 102, 24, 26 і 27 вересня 1917 р.

21 вересня — четвер

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. Збори організації РСДРП(б) ухвалили резолюцію про поточний момент з протестом проти угодовства меншовиків, есерів і Тимчасового уряду з контрреволюційною буржуазією, вимогою передачі влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

«Народная жизнь» (Єнакієве) № 107, 1 жовтня 1917 р.

22 вересня — п'ятниця

Секретаріат ЦК РСДРП(б) одержав 100 крб. від Херсонського комітету більшовиків на передплату 50 примірників газети «Рабочий путь», 80 крб.— від групи РСДРП ст. Іловайська — на 18 примірників. Від цієї ж групи одержано 13 крб. 50 коп. у фонд центрального органу. В рахунок 10% відрхувань за липень і серпень надійшло від Щербинівського комітету РСДРП(б) — 85 крб., із Сарн — 17 крб. 30 коп.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 133, арк. 85, 86; спр. 137, арк. 52, 131; В. В. Анкиєєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 322, 323.

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала статтю В. І. Леніна «Як забезпечити успіх Установчих зборів (Про свободу друку)».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 197—202; «Звезда» № 93, 22 вересня 1917 р.

22 і 29 вересня. Відбулася загальноміська конференція РСДРП(б). У зв'язку із страйком залізничників вирішено запропонувати виконавчому комітету Ради робітничих і солдатських депутатів негайно скликати пленум Ради, створити орган для керівництва рухом робітників, озброїти пролетарів і звернутись до ЦВК Рад з пропозицією вжити заходів до негайного задоволення вимог залізничників. Конференція ухвалила створити загальноміський комітет по виборах до Установчих зборів. До загальноміського комітету РСДРП(б) обрані Г. І. Петровський, В. К. Аверін, С. Н. Власенко, С. І. Голнер, Л. М. Гурінштейн (Луговий), Е. І. Кзірінг, Б. О. Ройзенман, Я. А. Епштейн.

«Звезда» №№ 95 і 100, 24 вересня і 1 жовтня 1917 р.

Київ. Обласний комітет РСДРП(б) повідомляв ЦК РСДРП(б), що 12 вересня замість обласної конференції відбулася приватна нарада більшовиків Південно-Західного краю.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 259.

23 вересня — субота

Чернігів. Загальні збори організації РСДРП(б) заслухали доповідь про нараду більшовицьких організацій Південно-Західного краю і одноголосно схвалили лозунг «Вся влада переобраним Радам!».

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 759—761.

Херсон. Оформилась самостійна більшовицька організація міста. На перших організаційних зборах до її складу записалось 50 робітників. До складу комітету ввійшли В. В. Ліпшиць, І. Ф. Сорожін та ін.

Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 310.

Південно-Західний фронт. 23—27 вересня у Бердичеві відбулася II конференція військових організацій більшовиків і інтернаціоналістів фронту, 110 делегатів представляли більше 7 тис. членів партії. Конференція обрала бюро Військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту.

«Солдат» (Петроград) № 44 і 47, 6 і 10 жовтня 1917 р.

Партійна організація команди служби зв'язку 16-го Мінгрельського полку у листі до ЦК РСДРП(б) повідомляла, що полк «...стоїть за більшовиків і у будь-який час (їх) підтримає». У листі повідомлявся адресат для пересилки партійної літератури.

Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 453.

24 вересня — неділя

ЦК РСДРП(б) рекомендував партійним організаціям провести кампанію за негайне скликання II Всеросійського з'їзду Рад.

Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, стор. 69.

Катеринослав. Екстрені збори організації РСДРП(б), заслухавши доповідь Я. А. Епштейна про поточний момент, прийняли резолюцію, в якій викривалась контрреволюційна суть Демократичної наради, висуvalась вимога скликання Всеросійського з'їзду Рад.

«Звезда» № 96, 26 вересня 1917 р.

Київ. 24 і 26 вересня. У зв'язку з незгодами всередині комітету з питань тактики, на вимогу частини членів комітету, відбулася екстрена загальноміська конференція РСДРП(б). Конференція подолала помилкові погляди окремих членів комітету у питанні про перспективи розвитку революції, рішуче висловила проти Демократичної наради і Передпарламенту, за найшвидше скликання з'їзду Рад для організації міцної революційної влади. Було ухвалено негайно відкликати Г. Пятакова з Передпарламенту. Конференція направила привітання В. І. Леніну. До складу новообраного комітету ввійшли Є. Б. Бош, Я. Б. Горвіц, В. П. Затонський, М. М. Майоров, Л. Л. Пятаков, Є. Ф. Едельштейн та ін.

«Голос социал-демократа» № 96, 29 вересня 1917 р.; Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 277; 1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 259—261; Е. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 40.

Бердянськ. Загальні збори організації РСДРП(б) заслухали доповідь про діяльність організаційного комітету.

«Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 66, 30 вересня 1917 р.

25 вересня — понеділок

Секретаріат ЦК РСДРП(б) видав відношення в Центральний страйковий комітет Миколаївської залізниці з проханням сприяти від'їзду делегатів Демократичної наради Г. І. Петровському, Л. М. Гурінштейну (Луговому) — в Катеринослав, К. Є. Ворошилову, К. Д. Ворошиловій і В. М. Залезькому — у Луганськ, просив видавництво «Прибой» відпустити К. Ворошиловій для Луганського комітету РСДРП(б) літератури на 600—700 крб.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 142, арк. 54, 56, 80, 96, 226.

Катеринослав. Головою президії профспілки «Металіст» обрано більшовика І. Г. Жуковського.

«Звезда» № 107, 10 жовтня 1917 р.

Херсон. 25—29 вересня. Губернський з'їзд Рад селянських депутатів висловився за негайну передачу землі земельним комітетам і скликання Всеросійського з'їзду Рад.

Победа Советской власти на Херсонщине. Сборник документов и материалов, стор. 76—81; «Известия Елсаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов» №№ 98, 100 і 106, 1, 4, 11 жовтня 1917 р.

26 вересня — вівторок

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив листа Бердянському комітету більшовиків з привітанням у зв'язку із створенням самостійної організації.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 49.

Київ. Член комісії по поширенню партійних видань при комітеті РСДРП(б) С. М. Новаковська направила в ЦК листа про організацію передплати на центральний орган, одержання і розпродаж 400 примірників «Рабочего пути», просила надати вислати щоденно 300 примірників газети і на 100 крб. більшовицької літератури.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 273—274.

Одеса. 26—27 вересня відбулася губернська конференція РСДРП(б) за участю представників Одеської, Миколаївської і Херсонської партійних організацій. Були обговорені питання про поточний момент і завдання організації, про підготовку до виборів до Установчих зборів. Конференція висунула В. І. Леніна кандидатом в депутати Установчих зборів по губернії. Обрано губернський комітет РСДРП(б) у складі 9 чол. з місцеперебуванням в Одесі.

«Голос пролетария» № 15, 30 вересня 1917 р.

27 вересня — середа

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив циркулярного листа про 10% відрахувань із партійних внесків у касу ЦК, а також в партійні організації Києва, Одеси і Полтави циркулярного листа про вибори до Установчих зборів і листи місцевим партійним організаціям з приводу списків кандидатів ЦК і місцевих партійних організацій до Установчих зборів по Київській і Херсонській губерніях.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 50—51; В. В. Анисеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 336—337.

Секретаріат ЦК РСДРП(б) просив ЦВК Рад видати К. Є. Ворошилову і К. Д. Ворошиловій залізничні квитки для повернення до Луганська і видав посвідчення Р. Ф. Барабашу, відрядженому на роботу в Черкаський повіт Київської губернії.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 142, арк. 57—58; В. В. Анисеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 340.

Харків. Опубліковано звернення комітету РСДРП(б) до селян із закликом на виборах до земств голосувати за списки більшовиків.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. IV, стор. 225.

Катеринослав. Направлений ЦК РСДРП(б) у Придніпров'я А. А. Вербов повідомляв Я. М. Свердлову про стан справ у Катеринославі і про від'їзд на роботу в район.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 280.

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. Загальні збори організації РСДРП(б) ухвалили резолюцію, в якій вітали В. І. Леніна і вимагали переходу влади до Рад, негай-

ного запропоновування демократичного миру всім воюючим країнам, скасування поміщицької власності на землю, запровадження робітничого контролю над виробництвом, оподаткування великих капіталів і конфіскації військових прибутків, скасування смертної кари на фронті.

Резолюція такого ж змісту була прийнята робітниками Верівського рудника Бахмутського повіту.

«Звезда» № 101, 3 жовтня 1917 р.; «Народная жизнь» (Снаківце) № 107, 1 жовтня 1917 р.

Конотоп. 2-тисячний мітинг робітників і солдатів міста на доповідь Є. Б. Бош ухвалив резолюцію з протестом проти політики угодовства з імперіалістами і вимогою скликання Всеросійського з'їзду Рад.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 286.

Південно-Західний фронт. Комітет РСДРП(б) 48-го окремого польового важкого артилерійського дивізіону в листі до ЦК РСДРП(б) просив затвердити їх військову організацію у складі 535 членів, а також повідомляв про висилку 10% відрахувань у фонд ЦК і просив надіслати літературу з питань виборів до Установчих зборів.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 455—456.

28 вересня — четвер

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив у 113 партійних організацій циркулярний лист про скликання екстреного з'їзду партії і проведення кампанії по підготовці до II Всеросійського з'їзду Рад; партійним організаціям Катеринослава, Житомира, Кам'янця-Подільського і Харкова — циркулярного листа і телеграми про кандидатів ЦК і місцевих партійних організацій на виборах до Установчих зборів, а також повідомив Скибичького з Київської губернії про висилку брошури.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 52—53; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 341.

Таганрозький округ, сел. Боково. Переобрано Боково-Хрустальську Раду робітничих депутатів. Більшість місць одержали більшовики.

Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, стор. 242—243.

Житомир. Голова місцевої групи РСДРП(б) Є. Я. Тарашанський повідомляв у ЦК РСДРП(б) про список кандидатів, висунутих більшовицькою організацією в Установчі збори, просив потурбуватись про висилку виписаної групою газети «Рабочий путь» — 25 примірників щоденно.

Борьба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 65—66.

29 вересня — п'ятниця

В. І. Ленін написав статтю «Криза назріла», в якій показав наростання революційного руху на Заході і основні ознаки загальнонаціональної кризи в Росії. В. І. Ленін наполягав на негайній підготовці і проведенні повстання, не чекаючи з'їзду Рад.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 258—268.

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив партійним організаціям Кам'янця-Подільського і Харкова циркулярного листа про кандидатів в Установчі збори; партійним комітетам Катеринослава, Житомира і Харкова — рекомендовані листи.

В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 344, 345.

Ізюмський повіт, сел. Краматорськ. На засіданні Ради робітничих і селянських депутатів голова Ради лівий есер Крюков заявив про свою відставку, мотивуючи тим, що більшість у Раді становлять більшовики. Головою Ради обрано більшовика Н. І. Шкадінова.

Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 171.

Румунський фронт. 29—30 вересня у Могилеві-Подільському відбулася конференція більшовиків і інтернаціоналістів VIII армії. Конференція рішуче засудила імперіалістичну політику Тимчасового уряду, обрала армійський комітет РСДРП(б) у складі П. І. Баранова, П. Г. Журіда, Г. В. Знаменського, Т. Н. Хохлова, Б. І. Солерса та ін.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 348; «Голос революции» (Одеса) № 75, 8 жовтня 1917 р.

30 вересня — субота

Секретаріат ЦК РСДРП(б) надіслав 113 партійним організаціям циркулярного листа про скликання 17 жовтня екстреного з'їзду РСДРП(б), направив у Катерино-слав, Кам'янець-Подільський, Київ, Одесу, Харків і Чернігів телеграми з приводу кандидатів до Установчих зборів, а також рекомендованого листа Харківському комітету РСДРП(б).

ЦК РСДРП(б) повідомив партійній організації сел. Шербинівки про отримання від неї 18 крб. 70 коп. у фонд центрального органу і Умані — про висилку № 15 газети «Рабочий путь».

Секретаріат ЦК РСДРП(б) отримав від Нелепівського комітету РСДРП(б) 120 крб. — 10% відрахувань за травень-липень 1917 р.

В. В. Анিকেєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 349—350.

Одеса. Газета «Голос пролетария» передрукувала (неповністю) статтю В. І. Леніна «Про героїв фальшування і про помилки більшовиків».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 235—242; «Голос пролетария» № 18, 30 вересня 1917 р.

В організації РСДРП(б) налічувалось 3400 членів партії.

«Голос пролетария» № 19, 4 жовтня 1917 р.

Загальні збори організації більшовиків і інтернаціоналістів намітили список кандидатів в Установчі збори, заявили про визнання своїм центральним органом ЦК, обраного VI з'їздом РСДРП(б), вирішили зняти з газети «Голос пролетария» підзаголовок «Орган об'єднаних с.-д. інтернаціоналістів».

«Голос пролетария» № 19 і 20, 4 і 7 жовтня 1917 р.

середина вересня

Старо-Костянтинів. В результаті перевиборів Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів більшовики одержали 98 місць, есери — 16, меншовики-оборонці — 24.

Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, стор. 351.

кінець вересня

Ізюмський повіт, м. Слов'янськ. В результаті того, що соціал-демократична організація залізничників перейшла на позиції більшовицької партії, Рада робітничих і солдатських депутатів перейшла у руки більшовиків. Головою президії Ради обрали більшовика П. І. Шишкова.

Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 478; Парт-архів Донецького обкому Компартії України, ф. 56, оп. 1, спр. 65, арк. 138—139; спр. 15, арк. 18.

вересень

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. В результаті перевиборів Ради робітничих і солдатських депутатів до її складу увійшли 31 більшовик, 6 есерів, 3 меншовики.

Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 156.

Бердянський і Мелітопольський повіти. Виникли більшовицькі організації в Молочанську і Генічеську.

Перемога Великой Жовтневої социалистической революции на Украине, т. II, стор. 339.

НА ЗАКЛИК ВОЛОДИМИРА ІЛЛІЧА ЛЕНІНА — В КРАЇНУ РАД *

(Закінчення)

Листи, надіслані В. І. Леніним Товариству технічної допомоги Радянській Росії в США і Канаді, а також Товариству друзів Радянської Росії (в Америці), відіграли значну роль у створенні й відрядженні у Країну Рад нових сільськогосподарських колективів. Так, у грудні 1922 р. своїх делегатів у Москву для ведення переговорів з Радянським урядом про вибір місця для поселення комун направили Міжнародна німецько-угорська сільськогосподарська комуна «Ехо» (Філадельфія), комуни «Червоний Прапор» (Нью-Йорк), «Серп і молот» (Ансонія), «Червоний промінь» (Чікаго), «Нове життя» (Лінн) та ін. Влітку 1923 р. сільськогосподарська комуна «Колгари» (Канада) об'єдналася з комунною «Новий світ» (США), і разом вони переїхали у Ружин Київської губернії. В її складі на Україну повернувся і політ-емігрант І. П. Шестидесятий, який у 1905 р. брав участь у повстанні на броненосці «Потемкин».

Допомога канадських робітників у відбудові народного господарства не обмежувалася лише організацією комун та відправленням їх у Радянську країну. Інтернаціоналісти Канади подавали радянському народові також і матеріальну допомогу. Наприклад, Вінніпегське товариство технічної допомоги Радянській Росії, дізнавшись від членів першої канадської агрокомуні про організацію під її впливом у сусідньому селі з демобілізованих червоноармійців комуни «Нове життя», що мала у своєму розпорядженні лише кілька коней, один плуг і дерев'яну борону, допомогло їй сільськогосподарськими машинами. У м. Торонто в 1922 р. під безпосереднім керівництвом української секції Робітничої партії Канади було організовано комітет, який займався збиранням коштів для подання матеріальної допомоги Країні Рад. У роботі комітету брали участь місцеве відділення Товариства технічної допомоги Радянській Росії, а також громадська організація російських і українських трудових емігрантів — Російсько-український робітничий ресторан. 24 грудня 1922 р. з ініціативи комітету у Торонто було проведено масовий мітинг робітників. «Ми є частиною тієї великої робітничо-селянської сім'ї, — говорили на ньому робітники, — яка самовіддано жертвувала своїми кращими синами заради перемоги соціалістичного ладу в Росії, ми повинні допомогти своїм братам»¹. На зібранні у Торонто та в інших містах Канади кошти комунари купили 3 трактори, 4 сіялки, 5 жаток, 2 молотарки, картоплесаджалку і картоплекопалку і відправили їх у Радянську Україну, в кому-ну «Нове життя»².

У січні 1923 р. в Канаді відбувся IV з'їзд українського товариства «Робітничий дім», у роботі якого взяли участь представники 54 відділень Товариства технічної допомоги Радянській Росії. На з'їзді було прийнято постанову про створення Товариства технічної допомоги Радянській Україні (ТТДРУ) й обрано його Центральний комітет. Головною метою ТТДРУ було керівництво товариствами технічної допомоги Радянській Україні, що знаходилися на території Канади³. Проте це Товариство проіснувало недовго. В червні 1924 р. його було ліквідовано в зв'язку з реорганізацією Товариства технічної допомоги Радянській Росії в США і Канаді у Товариство технічної допомоги радянським республікам⁴.

Основним джерелом надходження коштів у комуни були пайові внески їх членів. На ці гроші комунари купували сільськогосподарську техніку, обладнання для майстерень тощо. Розмір паю був неоднаковим і коливався від 500 до 1 тис. доларів. Для багатьох комунарів він був обтяжливим. У зв'язку з цим вносити пай дозволялося частинами, в розстрочку, а малозабезпеченим і багатосімейним членам

* Початок див.: «УІЖ», № 8, 1977 р.

¹ «Українські робітничі вісті», 30 грудня 1922 р.; «Русский голос», 1 лютого 1923 р.

² «Русский голос», 11 квітня 1923 р.

³ П. Крачук. На канадській землі, Львів, 1963, стор. 147.

⁴ «Українські щоденні вісті», 18 червня 1924 р.

комун допомагали товариства технічної допомоги Радянській Росії. «Заощадження для паю робітники збирали протягом кількох років»,— розповідав один з членів комуни «Хлібороб»,— протягом яких кожний із нас плекав думку за всяку ціну виїхати в Радянську Росію, збирали їх..., зберігаючи, скільки хто міг... Комунари більш заможні вносили більше... Висока свідомість робітників, їх бажання подати Радянській країні посильну для них допомогу давали можливість зібрати значні суми і купити для комун все необхідне для ведення сільськогосподарських робіт»⁵.

У комуні «Хлібороб» ці внески становили 70 тис. доларів, у «Ниві трудовій» — 50, а в першій канадській агрокомуні — 69 тис. доларів, з яких 50 тис. доларів було витрачено на придбання різної сільськогосподарської техніки та устаткування, що були відправлені з Америки в Радянську Росію⁶. Зокрема, на Україну комунари привезли 11 тракторів, 23 тракторних плуги, 13 широкорядних сіялок, 23 жатки різних марок, 6 тракторних молотарок, кукурудзозбиральні і кукурудзоз'язальні машини, 6 вантажних автомобілів. Крім того, кожна комуна привезла повне обладнання для дрібних електростанцій та механічних майстерень по ремонту сільськогосподарської техніки тощо.

Комуни, які приїхали з Канади, встановили на місцях їх поселення тісні зв'язки з державними дослідними сільськогосподарськими станціями. Так, комуни «Хлібороб» і «Нива трудова» — з криворізькою, а перша канадська агрокомуна — з одеською станціями.

Завдяки впровадженню нових сільськогосподарських машин, своєчасному висіванню чистосортного насіння комунари збирали високий урожай. Так, валовий збір зернових культур у комуні імені Леніна (колишня перша канадська агрокомуна) становив у 1923 р. 42 тис. пудів, у 1926 р. — 70 тис. пудів, у комуні «Хлібороб» у 1924 р. — 20 тис. пудів. 75% зібраного врожаю комуни продавали державі⁷.

Великих успіхів комунари добилися і в розвитку продуктивного тваринництва. Їх господарства були розсадниками плеїнної худоби серед навколишнього населення. Високою продуктивністю відзначалося поголів'я корів. Так, середня удійність корів у комуні імені Леніна в Одеській губернії у 1926 р. становила 5660 літрів. Такої високої продуктивності молочної худоби не мало жодне інше господарство⁸.

Парторганізації іммігрантських господарств були тісно зв'язані з місцевими партійними органами і вели роботу під їх керівництвом. Основним ядром партійних осередків комун були комуністи-іммігранти. Вони проводили велику виховну роботу серед членів своїх колективів, часто виїжджали в інші села, де допомагали партійним і радянським органам проводити різні господарсько-політичні кампанії (перевибори Рад, боротьбу з куркульством тощо).

Велику допомогу партосередкам комун подавали районні та окружні партійні органи. Так, комуністам комуни імені Леніна подавав допомогу Одеський, а комунам «Хлібороб» і «Нива трудова» — Криворізький окружні партійні комітети. Зокрема, бюро Одеського окружного запропонувало комунарам комуни імені Леніна більше залучати її членів, зокрема жінок, «...в керівні органи комуни, у виробничі наради тощо»⁹.

Комуни, що переїхали з Америки й Канади і поселилися на радянській землі, подавали різноманітну допомогу місцевому населенню. Зокрема, селяни безплатно або за низьку плату ремонтували у майстернях комун свій інвентар. Крім того, іммігранти давали їм у користування своє сільськогосподарське знаряддя, а трактори комунарів обробляли селянські ділянки.

У комуни приїжджали делегації селян і представники новостворених колгоспів з Одеської та Катеринославської губерній, вони знайомилися з роботою цих зразкових господарств. На своєму прикладі комунари доводили селянам вигідність колективної праці, сприяли залученню їх до ведення колективного господарства.

Велику роботу комуни проводили і щодо розвитку культури на селі. Вони, зокрема, створили школи, в яких навчалися і діти селян, клуби, де під керівництвом партійних організацій велася культурно-виховна робота, читалися лекції на загально-виховні, політичні і сільськогосподарські теми. В клубах працювали бібліотеки, читальні, самодіяльні театральні, музичні, а також технічні гуртки. «Центром партійно-політичної роботи в комуні імені Леніна, — писала газета «Известия», — був клуб, члени якого вели культурно-освітню і політико-виховну роботу як серед членів комуни, так і серед селян. Регулярно, раз на тиждень тут читалися лекції на агрономічні теми. Це була справжня агрономічна школа для комунарів і селян-одноосібників»¹⁰.

⁵ «Селянська правда» (Харків), 7 грудня 1923 р.

⁶ «Червоний гірник» (Кривий Ріг), 25 червня 1929 р.; «Червоний степ» (Одеса), 3 березня 1926 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 1091, арк. 67; «Известия», 4 червня 1925 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 90, арк. 30.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, опр. 2404, арк. 85—86.

¹⁰ «Известия» (Одеса), 25 вересня 1927 р.

У комуні «Хлібороб» багато уваги приділялося політичному вихованню комунів. Тут було створено марксистський гурток, який працював тричі на тиждень. Його відвідували комунари і селяни. У цій комуні діяв також музичний гурток, що пізніше перетворився в музичну школу, в якій щороку навчалося близько 40 чол. молоді. Її організатором і викладачем був комунар, канадський шахтар, любитель музики Ф. С. Дмитрюк. Спектаклі, концерти, музичні вечори, що їх влаштовували члени комун разом із селянською молоддю, привертали увагу населення навколишніх сіл. Комуну «Хлібороб» місцеві організації вважали культурним центром у Широкивському районі на Криворіжжі.

У перші роки Радянської влади кращі сільськогосподарські колективи, зокрема комуну, багато робили для впровадження в життя селянства нового побуту. Так, у них урочисто відзначалися революційні свята. В ці дні у господарствах проводилися збори, демонстрації, в яких брали участь і селяни з навколишніх сіл. З 1924 р. стало традицією щороку у вересні відзначати День урожаю, на якому в присутності селян-одноосібників підбивалися підсумки сільськогосподарського року, а в жовтні — День молоді.

Перехід радянського села до великого соціалістичного господарювання був одним із складних завдань, що постали перед Комуністичною партією. «Доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорошеного селянського господарства на шлях соціалістичного кооперування»¹¹. Цей перехід і проведення суцільної колективізації сільського господарства Комуністична партія і Радянська держава підготували шляхом ряду економічних і політичних заходів. Основні економічні заходи були такі: система контрактації (договірні відносини державних і кооперативних організацій із селянськими господарствами), надання пільгових банківських кредитів комунам, артілям і товариствам по спільному обробітку землі (ТСОЗ); розвиток на селі всіх видів кооперації і, насамперед, виробничої сільськогосподарської кооперації, організація прокатних пунктів сільськогосподарських машин, державних і кооперативних машинно-тракторних станцій (МТС); політичні заходи: рішуча боротьба проти куркульства, зокрема, під час посівних і хлібозаготівельних кампаній 1928 і 1929 рр., яка серйозно підірвала його силу на селі і згуртувала бідняків та середняків навколо партійних організацій і органів Радянської влади.

Поворот селянських мас до соціалістичних форм ведення господарства був підготовлений також позитивним досвідом роботи багатьох перших колгоспів і радгоспів. Селяни на практиці переконувалися в перевагах великого господарства і колективної праці¹².

Здійснення колективізації сільського господарства почалося і в Радянській Україні. Вона була однією з найрозвинутіших у промисловому відношенні республік СРСР, мала в своєму розпорядженні значну технічну базу для соціалістичного перетворення землеробства. До початку масового колгоспного руху на Україні було вже чимало передових колгоспів і радгоспів, які своєю колективною працею робили великий вплив на селянські маси. До таких господарств, організованих трудящим селянством, відносяться і колективи, створені на радянській землі канадськими інтернаціоналістами. До початку суцільної колективізації це були великі багатогалузеві, зразкові господарства, забезпечені новими сільськогосподарськими машинами. Так, у комуні імені Леніна в той час було 10 тракторів, 15 саялок, 14 жаток, 3 великих молотильних агрегати. «Хлібороб» мала 6 тракторів, а «Нива трудово» — 5¹³. У комуні імені Леніна було понад 2 тис. гектарів землі, з них 561 засіяно пшеницею, 280 — ячменем, 65 — вівсом, 38 — сояшиником, 183 га — кукурудзою. Валовий збір пшениці у комуні «Хлібороб» на початку суцільної колективізації становив 58 тис. пудів при урожайності 150—180 пудів з гектара¹⁴.

Великих успіхів комуну досягли і в галузі тваринництва. На їх фермах було багато корів, свиней, овець. Так, кожна фуражна корова у комуні імені Леніна давала за рік 3800—4000 літрів молока, а у «Хліборобі» — близько 3 тис. літрів¹⁵.

З року в рік зростали і грошові доходи колективів. Цьому, зокрема, сприяла передача комунам внесків, що належали комунарам-іммігрантам. Вартість валової продукції комуні імені Леніна, наприклад, становила в 1930 р. 330 тис. крб. Річний

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

¹² Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1960, стор. 411—412.

¹³ «Червоний степ» (Одеса), 8 серпня 1930 р.; «Червоний гірник», 28 січня 1930 р.

¹⁴ «Червоний степ», 18 листопада 1928 р.; «Червоний гірник», 12 липня 1930 р.

¹⁵ «Червоний степ», 8 серпня 1930 р.; «Червоний гірник», 12 липня 1930 р.

цтво дало 51% цієї суми, тваринництво — 18%, виноградарство — 3,4%, підприємства по переробці сільськогосподарської сировини — 26%¹⁶.

В іммігрантські колективи приїжджали переймати досвід ведення колективного господарства представники колгоспів і делегації селян-одноосібників. У 1929 р. Одеська спілка сільськогосподарських колективів і Одеська дослідна сільськогосподарська станція виділили для цієї мети 7 кращих господарств, у тому числі й комуну імені Леніна. Сотні колгоспників з багатьох артілей навчалися у комуні імені Леніна ведення колективного сільського господарства. Сюди також приїжджали делегації з інших радянських республік, зокрема, з Білорусії та РСФРР¹⁷.

Під впливом комун цілі земельні товариства і селяни-одноосібники переходили на колективні форми господарювання. Перед початком масової колективізації число членів комун зросло в 3—4 рази. Це відбувалося переважно за рахунок місцевого населення. Так, у комуні імені Леніна було спочатку 225 членів, а потім 400, «Ниві трудовій» — 137, а згодом 390, у комуні «Хлібороб», відповідно, — 147 і 360¹⁸.

Із зростанням числа членів колективів у них зростали і ряди партійних організацій. Так, у парторганізації комун «Хлібороб» у 1930 р. було 35 членів і кандидатів ВКП(б), у комуні імені Леніна — 28¹⁹.

У комунах комуністи і комсомольці становили 25—30% усіх членів колективу. Партійні організації подавали велику допомогу колективним господарствам. Так, у січні 1929 р. Одеський окружком КП(б)У в результаті всебічного обслідування роботи комуні імені Леніна подав їй значну допомогу щодо дальшого удосконалення організації й оплати праці комунарів. Зокрема, окружком партії зобов'язав окружні організації — земельний відділ, спілку сільськогосподарської кооперації, банк — взяти безпосередню участь у розробці заходів, спрямованих на дальше зміцнення комун, подання їй необхідної агрономічної і фінансово-економічної допомоги.

Масовий перехід селян до колективних форм господарювання, створення нових колгоспів вимагали нових керівних кадрів. Партія знаходила їх серед робітників, трудового селянства, серед колгоспників. Частина з них підвищували свої знання у спеціальних сільськогосподарських і партійно-радянських школах. Так, Одеську радпартшколу закінчили члени комуні імені Леніна Ю. Ф. Соломко й О. С. Чебан, Дніпропетровську — член комуні «Хлібороб» С. М. Перун. І. Лисовський з останньої комуні закінчив річні курси при Одеському сільськогосподарському інституті.

Кращі колективні господарства були свого роду школами, в яких зростали, навчалися, набували досвіду кадри, які пізніше очолювали молоді колгоспи, сільради тощо. Базою, звідки висувалися кадри для організації соціалістичного землеводіння, були й іммігрантські комуні. Так, механізатор комуні імені Леніна Г. Ф. Гурін, який викладав тракторну справу ще в Канаді, брав активну участь у створенні на Одещині машинно-тракторних станцій. М. Я. Белінського Одеський окружком КП(б)У висунув на посаду завідуючого земельним відділом Роздільнянського району. В 1929 р. його обрали членом правління першого в округу об'єднання сільськогосподарських колективів — окроколгоспекції. Ю. Ф. Соломка партійні органи направили в Кам'янець-Подільський район, де він очолював комуну в с. Руди, а також був головою сільради у с. Цикловці, а згодом — директором радгоспу.

Головами сільських Рад на Одещині працювали С. Г. Дзвонар (с. Трудомирівка), Д. П. Захарчук (с. Вербани), Ю. М. Саботяк (с. Мигаєве), М. С. Порайко (с. Верби), І. Кульчинський (с. Поплавське) та ін.

У Дніпропетровській області у будівництві нового соціалістичного села брали участь члени комуні «Хлібороб». На партійно-політичній роботі в МТС працювали, зокрема, І. Лисовський і С. М. Перун: перший — на посаді заступника начальника політвідділу Козельської МТС, другий — заступником директора Петриківської МТС по політичній частині. С. М. Перун працював також секретарем Божедарівського райкому КП(б) України і головою Верхньодніпровської районної ради сільськогосподарських колективів. Головою Солдатської сільради Апостолівського району неодноразово обирали Г. Я. Стульського.

Іммігранти-комунари брали активну участь і в індустріалізації Радянської країни, будівництві й експлуатації промислових підприємств-гігантів перших п'ятирічок. На цю роботу їх, як членів партії і як кваліфікованих працівників, направили партійні організації. За рішенням Гросульського райкому КП(б) України з комуні імені Леніна на будівництво Дніпрогесу було направлено О. Я. Порайка. Після закінчення будівництва гідростанції він довгий час працював на заводах Запоріжжя. На будівництві запорізьких заводів працював і А. Лабур — організатор і перший голова

¹⁶ Доходность и труд в коллективных и индивидуальных хозяйствах, М., 1930, стор. 45.

¹⁷ «Червоний степ», 8 червня 1930 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 84, арк. 289.

¹⁸ «Червоний степ», 8 серпня 1930 р.; «Червоний гірник», 12 липня 1930 р.

¹⁹ «Червоний гірник», 12 липня 1930 р.

комуни «Хлібороб». Член тієї ж комуни М. І. Драгомирський працював на будівництві Криворізького металургійного заводу.

Коли на радянську землю напали фашисти, 140 чол. з колгоспу імені Леніна одягли воєнну форму і зі зброєю в руках захищали Радянську країну. Майже половина з них загинула в боях. Шістдесят членів колгоспу імені Леніна за доблесть і відвагу, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, були нагороджені бойовими орденами і медалями.

По-різному склалася дальша доля колишніх комунарів. Ті, які залишилися живими після війни, нині перебувають на заслуженому відпочинку. Працюють в колгоспах, створених батьками, їх діти.

Радянський народ ніколи не забуде про ту допомогу, яку йому подав міжнародний пролетаріат, у тому числі й трудящі Канади. Ця допомога назавжди увійшла в історію Радянської країни, в історію світового революційного руху як одна з яскравих її сторінок.

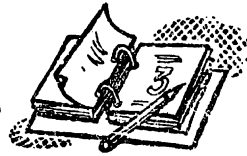
В. І. Кисельов (Київ)

ВІД РЕДАКЦІЇ

Автор даної статті, Василь Іванович Кисельов, народився в 1900 р. у с. Чулкове Вацького району Горьковської області, член партії з 1918 р., був учасником Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, закінчив Харківський інститут народного господарства.

В кінці 20-х — на початку 30-х років В. І. Кисельов був членом правління Української сільськогосподарської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр), яка здійснювала директиви партії щодо колективізації сільського господарства республіки. Перебував на відповідальних постах на радянській роботі, зокрема, в 30-х роках був головою виконкому міських Рад депутатів трудящих у Кривому Розі, Дніпродзержинську, Вінниці, у 50-х роках був відповідальним працівником Ради Міністрів Української РСР. Обирався делегатом VIII Всеросійського з'їзду Рад (1920 р.), VII Всесоюзного з'їзду Рад (1935 р.), VIII Надзвичайного Всесоюзного з'їзду Рад (1936 р.), XII, XIII і XIV Надзвичайного з'їздів Рад України, а також делегатом XI, XII і XIII з'їздів КП(б) України. З 1961 р. — персональний пенсіонер республіканського значення.

Наш календар

ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ВОЕННОГО БУДІВНИЦТВА

(До 10-річчя
прийняття діючого Закону СРСР
про загальний військовий обов'язок)

Комуністична партія і Радянський уряд постійно і неухильно здійснюють ленінську політику мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом. Але, враховуючи агресивну природу імперіалізму, вони вживають необхідних заходів для зміцнення обороноздатності країни, посилення бойової могутності Армії і Флоту.

Одним із цих заходів було прийняття 12 жовтня 1967 р. третьою сесією Верховної Ради СРСР сьомого скликання Закону про загальний військовий обов'язок.

Прийняття Закону про загальний військовий обов'язок було викликане рядом важливих об'єктивних умов суспільного розвитку. За період, що пройшов після прийняття попереднього Закону (з 1939 р.), СРСР досяг видатних успіхів, побудував розвинуте соціалістичне суспільство.

Після закінчення другої світової війни виникла і зміцніла могутня співдружність соціалістичних країн, гарантом миру і безпеки народів стала їх військово-політична організація — Варшавський Договір. Відбулися величезні якісні й кількісні зміни в технічному оснащенні Збройних Сил СРСР і країн соціалістичної співдружності.

Враховуючи потреби оборони країни, а також народного господарства в трудових ресурсах, прийнятий закон по-новому визначив оптимальні строки військової служби, призовний вік і періодичність призовів. Громадяни чоловічої статі тепер призиваються на військову службу по досягненні ними на день призову 18 років (за законом 1939 р. — 19 років) і строк служби зменшений на один рік, відповідно до визначених законом від 1939 р. строків служби для всіх родів військ.

Такі зміни стали можливими завдяки зростанню матеріального добробуту й освітньо-культурного рівня народу, поліпшенню морально-політичної, технічної і фізичної підготовки призовників, враховано також явище антропологічної акселерації, яка особливо посилюється в останні десятиріччя.

Закон про загальний військовий обов'язок ґрунтується на ленінському вченні про захист соціалістичної Батьківщини. «Радянська держава виходить з того, — наголошується в Законі, — що поки існує імперіалізм, буде залишатися небезпека агресивних воєн. Збройні Сили СРСР повинні бути завжди наготові дати рішучу відсіч і повністю розгромити будь-якого агресора, що намілившись досягнути на нашу Батьківщину»¹.

Відповідно до Закону здійснюється два призови на рік — весняний і осінній, що забезпечує належну боеготовність Армії та Флоту.

Як і раніше, але на вищому рівні, повсюдно запроваджено державну систему підготовки молоді до служби у Збройних Силах СРСР. Вона складається з таких ланок: початкової військової підготовки у середніх загальноосвітніх школах, профтехучилищах, технікумах; підготовки військово-технічних і інших спеціалістів в навчальних організаціях ДТСААФ, технікумах і профтехучилищах; військово-професійної орієнтації на вступ до військових навчальних закладів тощо. Практика останніх десяти років свідчить, що дана система ефективно забезпечує своєчасне поповнення нашої армії підготовленою молоддю.

Принципове значення мають положення Закону, що стосуються військової служби офіцерського складу та підготовки офіцерів запасу. Щоб досвідчені, працездатні офіцери більш довгий час віддавали свої знання і досвід військовій підготовці і вдосконаленню майстерності воїнів Радянської Армії, вікові межі звільнення у запас офіцерів було розширено: для молодших лейтенантів і лейтенантів — з 30 до 40 років, старших лейтенантів — з 35 до 40, майорів — з 40 до 45, полковників з 45 до 50 років.

¹ Див.: Закон СССР о всеобщей воинской обязанности. М., 1967, стор. 3.

Отже, закон виходить з необхідності поєднання в Армії і на Флоті досвідчених і молодих офіцерських кадрів. Тепер радянський офіцерський корпус характеризується високим рівнем загальної і спеціальної підготовки.

У мирний час Закон передбачає призов у армію на 2—3 роки офіцерів запасу у віці до 30 років. У зв'язку з цим перед військовими кафедрами вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, військовими комісаріатами постало питання якісного поліпшення й удосконалення спеціальної підготовки зазначеної категорії офіцерів.

Зaproвадження Закону про загальний військовий обов'язок вже дало і даватиме позитивні результати. Виконуючи свій священний обов'язок перед Батьківщиною, радянські воїни виявляють зразки високої бойової підготовки, політичної свідомості, постійної готовності дати рішучу відсіч будь-якому агресорові.

Завдяки Закону про загальний військовий обов'язок 1967 року, на вищий рівень піднялася вся оборонно-масова робота в країні. Значно активізувало свою діяльність ДТСААФ, що налічує тепер понад 80 млн. чол.

У наступні роки деякі положення Закону розвивались і доповнювались. Виявом великої турботи Комуністичної партії про підвищення боєготовності Радянських Збройних Сил є відкриття в 1971 р. вперше в історії радянського військового будівництва Інституту прапорщиків і мічманів, розробка і прийняття в 1975 р. нових Статутів Збройних Сил, встановлення нових військових нагород тощо.

Завдяки ленінській миролюбній зовнішній політиці Радянського Союзу та братніх країн соціалістичної співдружності, їхнім незаперечним успіхам у справі соціалістичного та комуністичного будівництва, розрядка міжнародної напруженості стала визначним фактором сучасного світового розвитку. Проте палії війни за всяку ціну намагаються зупинити поступ сил миру і соціалізму. Імперіалізм США форсує виробництво стратегічних бомбардувальників В-1, атомних підводних човнів системи «Трайдект», крилатих ракет, нейтронної бомби, активізує діяльність військових блоків, передусім НАТО. Враховуючи агресивні підступи ворогів миру, КПРС і Радянський уряд постійно піклуються про посилення обороноздатності країни. Новим свідченням цього є, наприклад, окремий розділ «Захист соціалістичної Вітчизни» у проекті нової Конституції СРСР. У ньому підкреслюється: «Захист соціалістичної Вітчизни є найважливіша функція держави, справа всього народу... Обов'язок Збройних Сил СРСР перед народом — надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові»².

Постійна і неослабна увага Партії та Уряду до питань зміцнення Збройних Сил та оборони країни є запорукою того, що мир і творча праця радянського народу перебувають під надійним захистом.

В. П. ДРОБОТ (Львів)

² Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий конституційною Комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для знесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, стор. 12.

СЛАВНИЙ СИН БАШКИРСЬКОГО НАРОДУ

(До 225-річчя з часу народження
Салавата Юлаєва)

Ім'я Салавата Юлаєва — славного сина башкирського народу, поета і талановитого керівника повстанців — нерозривно пов'язане з найбільшою в історії Росії Селянською війною 1773—1775 рр. під проводом Семеяна Пугачова.

Народився Салават Юлаєв близько 1752 р. в с. Текеево Шайтан-Кудейської волості Уфімської провінції (нині Салаватівський район Башкирської АРСР) в сім'ї старшини Юлая Азналіна. У 50-і роки XVIII ст. в Росії посилюлася феодално-кріпосницька реакція, небачених розмірів досягла експлуатація поміщиками і заводчиками селян і робочих людей. Одночасно царизм перейшов у рішучий наступ на трудове козацтво, права якого поступово ліквідовувалися, та народності, що населяли окраїни Російської імперії, у тому числі й на башкирів.

З початком Селянської війни, що вибухнула в 1773 р. на сусідньому Яїку, прагнення башкирського та інших народів до визволення значно посилілися. Цьому сприяли й дії керівників Селянської війни, які з самого її початку проголосили цілковиту свободу пригноблених народів. Так, в одній з відозв О. І. Пугачова говорилося: «Да и приклонившиеся под нашу корону народы могут возжовствовать легкость от наложенного на них от злодеев тяжчайшего ига работы (тобто, від кріпацт-

ва. — І. Р.), освобождены будут платежа податей и дана будет им свободная воля — без всякого в России притеснения; не так как ныне Россия утеснена бедностью и отягощена работами, нзложенными от злодеев сребролюбцов и гордости напсленных дворян и находящихся в градах губернаторов, зоевод и протчих тому подобных мироедов, кои не сытою своею завистию почти уже всю Россию погла-тили...»¹.

Повстання швидко ширилося. 5 жовтня 1773 р. загопи Омеляна Пугачова розпочали облогу Оренбурга — адміністративного центру і найбільшої фортеці краю. Уряд, занепокоєний настроями народних мас, вирішив придушити селянський виступ у зародку. З Казані до Оренбурга було спішно направлене каральне військо під начальством генерал-майора Кара — 1467 солдатів при 5 гарматах. На допомогу йому башкирським старшинам, у тому числі батькові Салавата Юлаєва, було наказано негайно відправити загопи башкирів. Одночасно із заходу на з'єднання з Каром спішно йшло військо полковника Чернишова — 3468 солдатів з артилерією, — яке повинно було відрізати Пугачову шлях до відступу на Яйк. Зі сходу до Кара поспішали військо під командуванням бригадира Корфа і генерал-поручика Деколонга. Становище повстанців ускладнювалося тим, що з тилу їм загрожував оренбурзький гарнізон. Сили карателів набагато переважали селянську армію. Однак 7 листопада 1773 р., напередодні вирішальної битви між повстанцями і військом Кара, башкирський загін на чолі з Салаватом Юлаєвим, Кінзою Арслановим та іншими старшинами перейшов на бік Пугачова. Карателі були розгромлені вщент, а сам генерал Кар ганебно втік спочатку в Казань, а потім у Москву.

Після цього облога повстанцями Оренбурга відновилася. Активно діяли кінні загопи башкирів. Серед їх ватажків великими здібностями і мужністю виділявся Салават Юлаєв, якому тоді щойно минуло 20 років. Підлеглі надзвичайно любили його. У зв'язку з цим О. Пугачов «по просьбе... башкирцев» призначив С. Юлаєва їхнім командиром і полковником. З цього часу С. Юлаєв став одним з найближчих сподвижників О. Пугачова.

Взяття Оренбурга не було кінцевою метою повстанців. Відразу після оволодіння ним О. Пугачов мав намір через Уфу йти на Казань, а звідти — далі на захід, до Москви, щоб підняти на боротьбу пригноблені маси центральних областей і покінчити з ненависними кріпосницькими порядками в країні. Тому для розширення району повстання в Башкирії, взяття її адміністративного центру — фортеці Уфи, — а також металургійних та гарматних заводів краю він вирішив направити туди С. Юлаєва і К. Арсланова. С. Юлаєв з честю виконав це відповідальне доручення. У відповідь на його відозви народ енергійно брався за зброю. Невдовзі повстання охопило всю Башкирію.

Тим часом С. Юлаєв діяльно взявся за формування великого повстанського зйська в Башкирії, приділяючи водночас значну увагу зміцненню тут влади повсталих. 25 грудня він здобув м. Сарapul, а ще через кілька днів — Красноуфімськ. В інструкції отаману Красноуфімська Макару Попову С. Юлаєв наказував дбати насамперед про інтереси повстання, не шкодуючи для цього свого життя: «Если... с ксей-либо стороны слышишь на его императорскаго величества (Пугачова. — І. Р.) бунт или другое что, то всевозможно стараться до последней капли крови охранить и оборонять». Торкаючись ставлення повстанських властей до населення, він вимагав «со здешними гражданами поступать добпорядочно: побор, притесненіе и налог ни под каким видом никому не чинить»²⁻³. Крім того, він наказував подавати всебічну допомогу сусіднім повстанським загонам, вести суворий облік прибутків і витрат міської казни, контролювати продаж солі і напоїв тощо. Велике значення для дальшого розгортання селянської війни мало здобуття загонами С. Юлаєва ряду металургійних заводів — Сімського, Юрезанського, Катав-Івановського, — які ставали важливою базою постачання повстанської армії озброєнням та боеприпасами.

Наляканий розмахом повстання, уряд вживав нових термінових заходів для його розгрому. Скориставшись тим, що керівники повсталих селян майже на півроку затрималися під Оренбургом, він мобілізував величезні сили і навесні 1774 р. завдав повстанцям ряд поразок. Уникаючи переслідування, О. Пугачов з невеликим загonom пішов на північний схід, а потім, поблизу Троїцької фортеці, круто повернув на північний захід, маючи намір якомога швидше переправитись через Волгу, оволодіти Казанню і рушити на Москву. Проте його становище було дуже складним: у своєму розпорядженні Пугачов мав лише 500 повстанців, по п'ятах за ним йшли царські війська І. Міхельсона, а попереду, біля Волги, стояли значні сили, стягнуті урядом з турецького фронту. В цей критичний момент, наприкінці травня, на допомогу до Пугачова прибув С. Юлаєв з тритисячним загonom башкирів. Це значно

¹ Крестьянская война 1773—1775 гг. в России. Сборник документов, М., 1973, стор. 96—97.

²⁻³ Крестьянская война 1773—1775 гг. на территории Башкирии. Сборник документов, Уфа, 1975, стор. 76.

підбавдирило повстанців, зміцнило їхні сили. З червня вони завдали серйозного удару корпусові Міхельсона поблизу с. Кига, в результаті якого Пугачов дістав можливість рухатися далі на захід. 21 червня він оволодів м. Оса, переправився через Каму і швидко пішов до Волги. Однак, оскільки корпус Міхельсона, війська генерала Щербатова та інші урядові частини продовжували загрожувати повстанцям з тилу, Пугачов ще до переправи через Волгу залишив для боротьби з ними С. Юлаєва та його загін.

Розпочався новий, кульмінаційний етап у розвитку Селянської війни. Одним з найвизначніших її діячів і в цей час продовжував залишатися С. Юлаєв. Не випадково у виroku оренбурзького губернатора згодом зазначалося: «Они (Салават і його помічники. — І. Р.) не только во время бывшего народного мятежа, но и по отлучении из пределов Оренбургской губернии... Пугачева, имея послушных себе башкирцев большую толпу, злость свою с неудержимым злодейским стремлением продолжал». Крім того, С. Юлаєв «во многих местах сражался с верными воинскими командами (царскими загонами. — І. Р.), где также не бес кровопролития причиненого и верной стороне быть случилось»⁴. Умілими і рішучими діями він надовго затримав у Башкирії війська, які переслідували О. Пугачова, чим сприяв небувалому піднесенню повстання на правому березі Волги, в центрі країни. Однак становище самого С. Юлаєва дедалі більше ускладнювалося. Його спроба оволодіти в липні 1774 р. Уфю не вдалася, і він змушений був перенести свої дії на р. Ай, на територію Сибірського шляху.

Тим часом уряд поспішив укласти мир з Туреччиною і всі війська, що були зайняті на фронтах, кинув проти повстанців. 25 серпня 1774 р. поблизу Царицина О. Пугачов зазнав остаточної поразки і незабаром був заарештований. Але С. Юлаєв і після цього не склав зброї. Показовими щодо цього є свідчення, які давав під час слідства вірний урядові башкирський старшина К. Болтачев. «Когда уже злодей Пугачев был пойман и находился под караулом, а потом и все тамошние селения (у Поволжй. — І. Р.) пришли уже в должное повиновение, — говорил він, — то и тогда оной Салават от произведений своего злодейства не отстал, а набрав подобных себе..., чинил разорения столь громкие, что имя его, Салавата, в тамошних местах везде слышно было. А посему для поимки его и посланы были военные команды, с которыми он неоднократно сражался»⁵. Одна з таких битв між загоном С. Юлаєва, який налічував близько 3000 повстанців, і каральним військом під командуванням полковника І. К. Рилєєва відбулася 18 вересня 1774 р. поблизу слободи Тимошкіної Бураївської волості. І. К. Рилєєв змушений був відзначити майстерність С. Юлаєва, його мужність і стійкість⁶.

Незабаром настала зима. Кількість урядових військ, направлених у Башкирію, швидко зростала. Величезна більшість башкирських феодалів, повинившись перед урядом, допомагала йому придушувати повстання. «Покайся, познай вину свою и приди с повинением», — звертався до С. Юлаєва особистий представник Катерини II. П. С. Потьомкін, обіцяючи йому за це милостиве «прощение» цариці. Та марними були ці умовляння. С. Юлаєв і його невеликий загін у неймовірно тяжких умовах продовжували боротьбу з ненависним ворогом. Тільки 25 листопада 1774 р. царським військом вдалося схопити С. Юлаєва. В той час поблизу Катавського заводу він саме збирався «уйти прямо лесом и горами в киргисцы (у Казахстан. — І. Р.), к чему все его товарищи согласны были», поповнити там свої сили і знову розпочати бойові дії. Карателі торжествували. Цариці негайно доповіли про арешт «главного между башкирским народом теперь возмутителя Салаватки»⁷.

Під посиленою охороною С. Юлаєва привезли в Уфу, де вже знаходився його ув'язнений батько. Звідти їх обох доставили в Таємну комісію в Казань і там допитували протягом семи днів, після чого направили в Таємну експедицію в Москву, а потім — в Оренбург.

Навіть перебуваючи під слідством, С. Юлаєв продовжував боротьбу і відмовлявся давати будь-які відомості, що їх вимагали слідчі. У виroku в його справі зазначалося, що він «в Тайной экспедиции истинного о злодеяниях своих признания по коренившимся в них злостях не учинил», навпаки, виявився «на дерзости уклоняться скор, а на признание упрям»⁸.

Нарешті, слідство, яке тривало близько шести місяців, було закінчено. 15 липня 1775 р. оренбурзький губернатор затвердив остаточний вирок. С. Юлаєва підда-

⁴ Ю. А. Лимонов, В. В. Мавродин, В. М. Панеях. Пугачев и его сподвижники, М. — Л., 1965, стор. 132; Крестьянская война 1773—1775 гг. на территории Башкирии, стор. 332.

⁵ Крестьянская война 1773—1775 гг. на территории Башкирии, стор. 307.

⁶ Ю. А. Лимонов, В. В. Мавродин, В. М. Панеях. Назв. праця, стор. 133.

⁷ Крестьянская война 1773—1775 гг. на территории Башкирии, стор. 242.

⁸ Ю. А. Лимонов, В. В. Мавродин, В. М. Панеях. Назв. праця, стор. 135.

ли тривалій і болісній езекуції: його доставляли в різні населені пункти, пов'язані з активними діями очолюваних ним повстанців, і в кожному він діставав по 25 ударів батога, а загалом 175 ударів. Потім йому вирвали ніздрі, а на лобі та щоках розжареним залізом випекли літери «ЗБИ» («злодей, бунтовщик, изменник»). По дорозі на вічну каторгу у порт Рогервік (східна частина Фінської затоки, нині м. Нальдіскі Естонської РСР) виявилося, що у С. Юлаєва та його батька «ноздри... тепер уже соасем заросли, а у Юлайки ставленні знаки почти не видны». Тому було вирішено в присутності «народной публике им, Юлаю и Салавату, те ноздри подчисить вновь, а Юлаю и знаки поставить явственнее»⁹.

На каторзі С. Юлаєв і його батько працювали на будівництві молу, каміння для якого добувалося у віддалених кар'єрах. Каліцтво і смерть постійно чатували на ув'язнених. Спочатку помер батько, а 26 вересня 1800 р. у віці 48 років, з яких 25 пройшло на каторзі, тут же, в Рогервіку, як повідомляв у своєму рапорті командир місцевої охорони майор Дітмар, «помре каторжный невольник Салават Юлаев. О чем сим донестъ честь имею»¹⁰.

Царизм і башкирські феодали зробили все, щоб стерти з народної пам'яті мужній образ Салавата Юлаєва: його рукописи були спалені, а пісні про нього — заборошені. Однак ніякі заходи не допомогли. Полум'яні вірші поета і борця, що кликали пригноблених до згуртування, до об'єднання зусиль у боротьбі з ворогами, передавалися з покоління в покоління і дійшли до наших днів.

Пам'ять про Салавата Юлаєва — мужнього борця за свободу — свято бережуть усі народи нашої великої Батьківщини.

І. Г. РОЗНЕР (Київ)

⁹ Крестьянская война 1773—1775 гг. на территории Башкирии, стор. 427—428.

¹⁰ Там же, стор. 341.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ ПІД ПРОВОДОМ К. О. БУЛАВІНА І ПІДНЕСЕННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРЬОБИ НА УКРАЇНІ

Минає 270 років з того часу, коли запалахкотіло полум'я селянської війни в Росії під проводом К. О. Булавина (1707—1708 рр.), що глибоко потрясла підвалини самодержавно-кріпосницького ладу. Ця подія з марксистсько-ленінських позицій висвітлена в ряді фундаментальних праць радянських істориків¹, їй присвячено спе-

ціальний збірник документів і матеріалів².

Селянська війна під проводом Кіндрата Опанасовича Булавина — яскравий прояв соціальних суперечностей і класової боротьби в Росії на початку XVIII ст. Вона виникла на Дону й охопила велику територію півдня Російської держави, в тому числі Поволжя, Слобідську Україну і Запоріжжя, що межували з Донською областю, де народ свято зберігав пам'ять про героїчні подвиги повстанців, очолюваних легендарним отаманом С. Т. Разінім.

На Дон, де після селянської війни 1667—1671 рр. феодально-кріпосницькі відносини ще не зміцніли, збиралися десятки тисяч знедолених селян-утікачів, готових будь-що відстояти свою свободу. В Росії, зазначав з цього приводу К. Маркс, селяни, розорені поміщиками й утискувані місцевою адміністрацією, «втєчами рятувалися від розправи»³.

Селянська війна виникла з ряду стихійних народних повстань. «Хіба можна, — писав В. І. Ленін, — вказати в історії хоч один народний, хоч один класовий рух, який би не починався із стихійних неорганізованих вибухів...?»⁴.

Своєрідним прологом до селянської війни стали події 1705 р. на Бахмутських соляних промислах, які царський уряд вирішив передати у власність слобідським старшинам та заможним козакам Ізюмського полку і позбавити цим заробітку козацьку «голоту». В той час станичним отаманом у м. Бахмуті був донський козак з Трьохіз-

¹ А. П. Пронштейн. Земля Донская в XVIII в., Ростов-на-Дону, 1961; Е. П. Подъяпольская. Восстание Булавина. 1707—1709, М., 1962; И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М.—Л., 1966; В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1967; В. И. Лебедев. Булавинское восстание (1707—1708), М., 1967; В. И. Буганов. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М., 1976.

² Булавинское восстание (1707—1708 гг.), М., 1935.

³ К. Маркс. Стенька Разин. — «Молодая гвардия», 1926, кн. 1, стор. 114.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 301.

бянського городка К. О. Булавін. Він рішуче підтримував місцевих козаків, що здавна видобували і продавали сіль. На знак протесту проти дій царського уряду козацька «голота» на чолі з К. О. Булавіним спалила соляні заводи⁵. З того часу Бахмут став важливим центром антифеодального руху, а згодом і одним з опорних пунктів повстанців у селянській війні.

6 липня 1707 р. вийшов царський указ про розшук на Дону селян і міщан, які, відмовившись платити податки і коритися поміщикам, утекли з жінками та дітьми і переховувалися в донських городках-станицях. Козаки записували втікачів у громади або тримали їх у своїх дворах як наймитів. В указі, виконання якого покладалося на князя Ю. В. Долгорукого, містилася вимога переписати втікачів і під вартою доставити в місця, звідки вони прийшли⁶.

2 вересня 1707 р. Долгорукий із загоном, що налічував 200 чол., прибув у центр Донського війська м. Черкаськ. Військовий отаман Л. Максимов і старшина активно підтримали проведення перепису втікачів⁷, яких немилосердно карали і під вартою відправляли в місця виходу⁸.

Жорстокі заходи царського уряду викликали гострий протест не лише серед втікачів, а й серед місцевого населення. У вересні 1707 р. в Оріхозому буераку, поблизу Новоайдарського городка, почали збиратися селяни-втікачі, бурлаки, наймити, козацька «голота». Їх очолював К. О. Булавін⁹. У ніч з 8 на 9 жовтня 1707 р. повстанці, яких було близько 200—250 чол., оточили каральний загін Ю. В. Долгорукого в Шульгинському городку і повністю знищили його¹⁰. Ця подія стала початком селянської війни.

Протягом кількох днів число повсталих зросло до 2 тис. чол. Вони захопили Шульгинський, Трьохізбянський, Новоборовський, Староборовський, Новоайдарський, Біляньський та інші козацькі городки, населення яких активно підтримало повстанців. Щоб розширити район повстання, К. О. Булавін направив своїх представників у міста і села Війська Донського, Слобідської України, Поволжя, Запоріжжя та інших місцевостей Росії із закликом виступити проти утисків бояр і козацької верхівки¹¹.

Тим часом у Черкаську донська старшина на чолі з військовим отаманом Л. Максимовим спішно збрала досить значне і добре озброєне військо. 18 жовтня 1707 р. на р. Айдар, поблизу Закотенського городка, воно вступило в бій з повстанцями, які не витримали натиску й відступили¹². Зазнали невдачі й інші повстанські загоны. Повстанці рятувалися від розправи в лісах поблизу річок Хопер, Бузулук, Медведиця і Терся¹³.

Отже, перший період селянської війни закінчився поразкою повстанців. Однак, незважаючи на жорстокі репресії місцевої адміністрації, повстанський рух на Дону не припинявся, а, навпаки, охоплював нові й нові райони. Для боротьби з феодальним гнітом К. О. Булавін вирішив використати організовані й досвідчені у військовому мистецтві збройні сили запорізького козацтва. Тому в листопаді 1707 р. він з 12 товаришами-однодумцями прибув на Запоріжжя і розташувався в козацькій фортеці Кодяку¹⁴. Звідси він звернувся до козаків з листом, у якому умовляв Військо Запорізьке підтримати повстання, розпочате на Дону.

Дізнавшись про перебування К. О. Булавина на Запоріжжі, царський уряд і гетьман І. Мазепа намагалися припинити його діяльність і вимагали від кошового отамана арештувати повстанського ватажка та його товаришів, закувати в кайдани й відправити в Москву. Але рядове козацтво не видало К. О. Булавина, хоч старшина й намагалася це зробити.

8 лютого 1708 р. К. О. Булавін з'явився в Січі й звернувся до козацької ради з проханням дозволити підняти на допомогу донцям охотне військо із запорожців. Рядові козаки підтримали отамана і навіть вимагали взяти гармати й негайно йти на Орельські городки (Полтавщина), щоб винищити там панів і орендарів, які «заволоділи Україною»¹⁵.

⁵ И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 179, 182; Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 113—114.

⁶ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 113—114.

⁷ И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 181.

⁸ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 116—117.

⁹ И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 182.

¹⁰ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 127—128, 453.

¹¹ Там же, стор. 129—130.

¹² Там же, стор. 135—144.

¹³ Там же, стор. 144—145, 153—154; В. И. Буганов. Назв. праця, стор. 125—126.

¹⁴ Е. П. Подъяпольская. Назв. праця, стор. 33.

¹⁵ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 368, 373.

Зібравши кілька сотень запорізьких козаків-добровольців, К. О. Булавін наприкінці лютого 1708 р. переправився поблизу Кічкаса через Дніпро і розташував свій загін табором в урочищі на р. Вороновиці за 20 верст від Новобогородицької фортеці. В табір прибували люди, поповнюючи сили повстанців¹⁶. 7 березня гетьман Лівобережної України наказав Полтавському та кінному охотницькому полкам негайно виступити в похід проти булавінців і зруйнувати їх укріплений табір. Крім того, з цією самою метою київський воевода направив загін царської кінноти з 600 чол. Дізнавшись про наближення ворожих військ, К. О. Булавін разом із загоном, який він очолював, залишив урочище на р. Вороновиці й вирушив на Дон¹⁷.

Перебування К. О. Булавина на Запоріжжі з листопада 1707 до березня 1708 р. мало значний вплив на посилення антифеодальних настроїв серед незаможного місцевого козацтва. 13—14 травня 1708 р. в Січі відбулася досить бурхлива рада. Дійшло до сутички сіроми із старшиною та заможними козаками, які перешкоджали участі запорожців у селянській війні. Зрештою, кілька сотень кінних і піших козаків вийшли з Січі і, зібравшись в урочищі Кічкасі та біля Переволочної, обрали старшину й рушили на з'єднання з повстанськими військами К. О. Булавина¹⁸.

Ще на початку березня 1708 р. з укріпленого табору на Запоріжжі від імені К. О. Булавина, названого «військовим похідним отаманом», поширювалася відозва («прелестное письмо») із закликом до пригнобленого народу Росії приєднуватися до повстанців¹⁹. Ця відозва сколихнула населення Дону, Запоріжжя, Слобожанщини, Поволжя, південних повітів центральної Росії. Скрізь почали виникати антифеодальні заворушення, які переростали в грізну селянську війну. Протягом короткого часу полум'я народних антифеодальних повстань охопило 43 повіти Росії²⁰.

22—23 березня 1708 р. на Дону, в Пристанському городку, відбувся великий збір повстанців, на якому К. О. Булавін від імені «всього Війська Донського» у спеціальній відозві закликав пригноблений народ Росії повстати за правду, рішуче боронити свої права від зазіхань гнобителів бояр, воевод, чиновників. Відозва була позначена релігійними мотивами та царистськими ілюзіями, але, незважаючи на це, класові та соціальні вимоги пригноблених мас, їх прагнення до об'єднання сил у боротьбі за волю звучали в ній досить чітко²¹. Збір не тільки сприяв дальшому розвитку селянської війни, а й надав їй певної організованості, хоч, звичайно, подолати об'єктивні риси бунтарської обмеженості повсталих мас в умовах феодалізму він не міг. Під час збору відбулося «хрестопоцілування» — своєрідна присяга повстанців, що вносила в їх ряди елементи дисципліни²².

У Пристанському городку, який став тимчасовим центром селянської війни, повстанці обговорювали питання, пов'язані з своїми дальшими діями. Зокрема, вони мали намір насамперед оволодіти центром Війська Донського — м. Черкаськом, здобути Тамбов, Козлов, Саратов, Борисоглебськ, Азов, Таганрог, Троїцьк та інші міста-фортеці, визволити територію Війська Донського та України, об'єднати сили й розпочати похід на Москву.

На початку квітня 1708 р. семитисячне повстанське військо на чолі з К. О. Булавиним вирушило на Черкаськ. Військовий отаман Л. Максимов зібрав значні сили донських козаків і спільно з загонами царської кінноти 8 квітня зустрів булавінців поблизу м. Паншина й урочища Червона Діброва на р. Лискуватці. Однак донські козаки відмовилися вступати в бій з повстанцями і перейшли на їх бік. Царська кіннота змушена була відступити до Черкаська і Азова²³. Ця перша значна перемога зміцнила бойовий дух повстанців.

Коли військо К. О. Булавина підійшло до м. Черкаська — добре укріпленої фортеці, на валах якої стояло понад 50 гармат, — у місті спалахнуло повстання козаків. 1 травня до Черкаська увійшли булавінці. Заарештовані старшини на чолі з Л. Максимовим були засуджені і страчені. 9 травня військове коло обрало К. О. Булавина отаманом Війська Донського²⁴. Серед помічників отамана з'явилися й представники старшини та заможного козацтва (І. Зершикоз, Т. Соколов, С. Ананьїн та інші), які згодом виявилися запеклими ворогами селянської війни.

Ставши військовим отаманом, К. О. Булавін подбав про те, щоб закріпити своє становище і використати владу для розширення селянської війни. В листах до царя і воевод він вимагав припинити похід урядових військ на Дон, але водночас продовжував збирати під свої прапори людей, незадоволених кріпосницьким гнітом,

¹⁶ Там же, стор. 369.

¹⁷ Там же, стор. 375—377.

¹⁸ Там же, стор. 383, 386.

¹⁹ Там же, стор. 450; В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 330.

²⁰ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 331.

²¹ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 450—451.

²² И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В.

Мавродин. Назв. праця, стор. 185.

²³ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 199—200.

²⁴ Там же, стор. 230—231, 233.

не пропуская на Дон карателів. У Черкаську зібралося 18—20 тис. повстанців. Туди прибували й загони запорожців²⁵.

26 травня 1708 р. один з визначних керівників селянської війни соратник К. О. Булавина отаман С. Драний від імені Війська Донського надіслав у Запорізьку Січ листа з пропозицією виступити проти царських полків, що йшли на придушення народних виступів. Повстанці, зазначалося у листі, «ожидают к себе их запорожской общей козацкой братской любви и вспоможения, чтоб их казацкие реки были попржежнему, и им быть казаками, как было искони казатство и между ими казаками единомышленное братство...»²⁶. Запорізька сірома гаряче відгукнулася на цей заклик. 9 червня ще 500 піших козаків залишили Січ і зібралися в Кодаку, щоб іти на Дон для участі в селянській війні²⁷.

Гетьман Лівобережної України одержав царський наказ послати підпорядковані йому війська для проведення каральних дій проти повстанців. Однак селянські заворушення, що почалися на Лівобережній Україні, перешкодили гетьману виділити для цих цілей більш-менш значні сили. У повстанському війську діяв окремий загін запорожців, який брав участь у багатьох боях проти карателів²⁸. Крім того, кілька тисяч українських селян і козаків влилося в інші загони булавинців на Дону, Поволжі та Слобідській Україні²⁹.

28 квітня 1708 р. біля переправи через р. Курлак на Слобожанщині відбувся бій загону повстанців, що прикривав територію Дону з півночі, з переважаючими силами карателів. Повстанці зазнали поразки і відступили до Черкаська³⁰.

Тим часом К. О. Булавін готував сили для рішучої боротьби проти царських військ. У травні — червні 1708 р. з Черкаська у різних напрямках вирушили загони повстанців. На Слобожанщину, в район м. Ізюма, куди наступали головні сили карателів, повстанців повів отаман С. Драний; у басейн р. Хопер — Г. Некрасов, на Поволжя — І. Павлов, а під фортецю Азов — Л. Хохлач³¹. Під час походів ці загони швидко поповнювалися за рахунок жителів навколишніх міст і сіл.

На початку травня 1708 р. царський уряд кинув на придушення селянської війни цілу армію (32 тис. чол.) під командуванням В. В. Долгорукого (брата Ю. В. Долгорукого). На Слобожанщині, у м. Чугуєві, бригадир Ф. Шидловський зібрав Харківський, Охтирський, Сумський і Чугуївський козацькі полки для походу проти булавинців. Однак ці війська виявилися ненадійними, оскільки козаки співчували повстанцям. У Валуйках (Слобожанщина), Полтаві (Лівобережжя) та деяких повітах Росії почалися заворушення³².

Сили повстанців швидко зростали. На допомогу загонів С. Драного до м. Бахмута прибув загін запорожців на чолі з отаманом С. Безпалим. На Слобожанщину з району м. Ровеньок рухався значний повстанський загін під керівництвом отамана М. Голого, який також звернувся з відозвою до бідноти вступати в повстанські загони і вести боротьбу проти бояр. 21 травня запорожці визволили с. Ямпіль за 7 верст від м. Маяків Ізюмського полку³³. Багато жителів Ізюмського полку підтримали повстанців або приєдналися до них.

В урочищі над р. Уразою, поблизу м. Валуйок, об'єднані сили повстанців на чолі з отаманами Драним, Безпалим і Голим оточили Слобідський Сумський полк (1200 чол.) і в запеклому бою здобули над ним перемогу. Повстанцям дісталися гармати, багато рушниць, пороху, коней³⁴.

Певних успіхів досягли повстанці на Тамбовщині і в Поволжі. Зокрема, при підтримці населення вони оволоділи містами Борисоглебськом і Дмитрієвськом, взяли в облогу Царицин і Саратов. Кілька днів повсталі селяни і козаки тримали в облозі Тамбов, але під натиском царських військ змушені були відступити³⁵.

На початку червня 1708 р. К. О. Булавін, мобілізуючи сили для облоги Азова і Троїцького городка, розіслав у станиці Війська Донського, на Слобожанщину і Запоріжжя грамоти із закликом направляти до нього військові сили. Азовському губернатору був пред'явлений ультиматум з вимогою не чинити опору³⁶. У відповідь на

²⁵ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 193, 261; Е. П. Подъяпольская. Назв. праця, стор. 136, 138; И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 188.

²⁶ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 387.

²⁷ Там же, стор. 390.

²⁸ Там же, стор. 391, 395.

²⁹ И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 188.

³⁰ Е. П. Подъяпольская. Назв. праця, стор. 92.

³¹ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 244, 250, 424.

³² Там же, стор. 232, 273, 288.

³³ Там же, стор. 260, 466.

³⁴ Там же, стор. 261—263, 265.

³⁵ Там же, стор. 174—176, 377, 426, 437.

³⁶ Там же, стор. 264; В. И. Буганов. Назв. праця, стор. 137.

грамоту К. О. Булавина повстанці, які перебували в Бахмуті, вирішили, що частина добровольців має відправитися в Черкаськ, а решта — наступати на Валуйки та Ізюм³⁷. В середині червня загін запорожців здобув Сухарєвський городок. Значне повстанське військо концентрувалося в районі Тора, Маяків і Бахмута³⁸.

30 червня 1708 р. 5 тис. повстанців під командуванням отаманів С. Драного, С. Безпалого, Т. Білгородця, Т. Бахмутського та 1,5 тис. запорожців на чолі з Т. Кордіакою наблизилися до містечок Тора і Маяків Ізюмського полку. Булавинці поширювали серед місцевих жителів і гарнізону відозву, в якій писали, що вони стали за правду, проти свавілля бояр і поміщиків. Тим часом до Тора прибули значні сили царських військ, слобідські полки, а також Полтавський і компанійський полки з Лівобережжя. Повстанці відступили до р. Сіверський Донець, в урочище Крива Лука. 2 липня там відбулася кровопролитна битва, що тривала кілька годин. Повстанці мужньо билися з переважаючими силами ворога, але зазнали поразки, втративши 1000 чол. У цьому бою загинув і С. Драний. 4 тис. повстанців, переправившись через Сіверський Донець, відступили до р. Борової, а в серпні разом з бахмутськими повстанцями прибули на Запоріжжя³⁹.

Невдача спіткала й п'ятитисячне повстанське військо на чолі з наказним отаманом Л. Хохлачем під м. Азовом. Стягнутим сюди царським військам і гарнізонів при підтримці фортечної та корабельної артилерії в запеклих боях 5—6 липня 1708 р. вдалося завдати булавинцям поразки⁴⁰.

Скориставшись з цих невдач, донська старшина в Черкаську вчинила змову. 7 липня 1708 р. змовники оточили ставку отамана Війська Донського. В запеклому бою К. О. Булавін загинув⁴¹.

Незважаючи на тяжкі поразки й великі втрати, що їх зазнали повстанці, селянська війна тривала. Після довгої облоги булавинцям на чолі з Г. Некрасовим та І. Павловим 17 липня вдалося зламати опір царського гарнізону фортеці м. Царицина і здобути її. Це було значним успіхом повстанців. 19 липня на повстанському колі (зборах) у Царицині було вирішено наступати на Черкаськ⁴².

Прибувши на Дон, загін Г. Некрасова став центром, навколо якого гуртувалися головні сили повстанців. Серед місцевого населення поширювалися відозви з закликами продовжувати боротьбу⁴³.

На початку вересня 1708 р. в Голубинському городку зібралося десятитисячне повстанське військо на чолі з отаманами Г. Некрасовим, І. Павловим і С. Безпалим. Крім того, в Єсауловому городку укріпилося близько 3 тис. повстанців з 16 станиць, розташованих вздовж річок Дону, Хопра, Медведиці, Бузулука і Сіверського Дінця. Разом з місцевими козаками в городку налічувалося майже 5 тис. повстанців. Щоб не допустити об'єднання повстанських сил, В. В. Долгорукий і Ф. Шидловський 22—23 серпня 1708 р. повели каральні загони царських військ у наступ на Єсаулів городок. Повстанці, не витримавши бою в оточенні, здалися⁴⁴.

Трагічні події в Єсауловому городку справили негативний вплив на дальший розвиток селянської війни. Загін повстанців на чолі з Г. Некрасовим, забравши жінок і дітей, переправився під м. Нижнім Чиром через Дон і попрямував на Кубань, де й поселився у володіннях Ногайської орди. За ним пішли й інші повстанські загони. Отаман М. Голій, який з тритисячним загоном ішов на з'єднання з повстанськими силами в Голубинському городку, був змушений від Обливського городка повернути назад, у район Нового Айдара, на Сіверський Донець.

Царське військо під командуванням В. В. Долгорукого 14 вересня 1708 р. вступило в Новий Айдар, де перед цим кілька днів перебував з повстанцями М. Голій. При наближенні карателів повстанці відступили у напрямку Донецького городка. Тут їм допомогли місцеві жителі на чолі з отаманом М. Количевим. 27 вересня спільними силами вони вщент розгромили царський полк, який супроводжував 100 човнів, що пливли по р. Дон, з боєприпасами і провіантом для гарнізону фортеці Азов. У жовтні царські війська після бою з булавинцями захопили й спалили Донецький городок. Загін М. Голого відступив на р. Хопер. У Мігулинській станиці він розгромив частину карального війська донської старшини і змусив його повернутися в Черкаськ. Проте на березі Дону, під городком Решетовим, чотири тисячний загін кінноти і піхоти М. Голого зазнав поразки від головних військових сил В. В. Долгорукого. Карателям вдалося захопити в полон керівників повстанців — М. Голого і М. Количева. 2 лютого 1709 р. обидва вони були доставлені у м. Воро-

³⁷ Булавинское восстание (1707—1708 гг.), стор. 270—271, 273.

³⁸ Там же, стор. 273, 277, 280, 286—287.

³⁹ Там же, стор. 288—291, 294—295.

⁴⁰ Там же, стор. 292—293.

⁴¹ Там же, стор. 293.

⁴² Там же, стор. 310—312, 317.

⁴³ Там же, стор. 317, 322, 324—325.

⁴⁴ Там же, стор. 325—327.

неж, де перебувала ставка В. В. Долгорукого⁴⁵. Там, у катівнях військової канцелярії, і скінчили життя славні селянські ватажки. Таким чином, останні значні повстанські загони на Дону припинили своє існування. Не стало й організованого опору карателям. Селянська війна, що тривала майже півтора року на величезній території Дону, Поволжя, Слобожанщини і Запоріжжя, закінчилася. В ній брало участь не менш як 60 тис. повстанців. Три чверті з них становили селяни⁴⁶.

Повстання на Дону, у Поволжі, на Слобожанщині та Запоріжжі царський уряд придушив з нечуваною жорстокістю: тисячі повстанців і їх сімей було винищено, багато городків спалено і стерто з лиця землі.

Селянська війна під проводом К. О. Булавина була одним з найзначніших проявів класової боротьби в Росії на початку XVIII ст. Народні маси всю свою класову ненависть спрямували проти феодального гноблення бояр, поміщиків, старшини, царських воевод тощо. Незважаючи на героїзм і самопожертву повстанців, царський уряд, скориставшись локальністю, роздрібненістю, недостатньою організованістю їх виступів, жорстоко придушив цей класовий рух пригноблених проти гнобителів. Проте селянська війна мала велике історичне значення. Спрямована проти необмеженої експлуатації й сваволі поміщиків, вона підірвала основи феодального ладу, збагачувала революційні традиції трудящих, сприяла утвердженню єдності пригноблених мас російського, українського та інших народів Російської держави в їхній боротьбі проти соціального гноблення і царизму.

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

⁴⁵ Там же, стор. 347—353, 358—361; Е. П. Подъяпольская. Назв. праця, стор. 191.

⁴⁶ И. И. Смирнов, А. Г. Маньков, Е. П. Подъяпольская, В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 179—180, 201.

СОЛДАТСЬКІ МАСИ НА УКРАЇНІ У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Останнім часом радянські дослідники посилили увагу до вивчення історії боротьби більшовицької партії за солдатські маси та висвітлення їхньої ролі в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інтерес до даної теми пояснюється винятковим значенням збройних сил, як одного з вирішальних факторів перемоги соціалістичної революції і захисту її завоювань. Саме на це звертається увага у Звітній доповіді ЦК КПРС на XXV з'їзді партії. В стислій формулі — «революція повинна вміти себе захистити»¹, — що прозвучала з трибуни найвищого форуму комуністів Радянського Союзу, втілено величезний досвід більшовицької партії у створенні і зміцненні робітничо-селянської армії, основи якої були закладені ще Великим Жовтнем.

Важливість і актуальність проблеми зумовили появу цілого ряду праць, у яких переконливо розкривається процес більшовизації солдатських мас, без переходу яких на бік соціалістичної революції «ми не могли б перемогти»², показується їх активна участь у боротьбі за встановлення влади Рад у нашій країні³. Значне місце в опублікованих працях відводиться розкриттю багатогранної діяльності керованої В. І. Леніним більшовицької партії, яка відвойовувала у свого класового ворога «озброєні маси робітників і селян для боротьби проти експлуататорів»⁴.

Проте при всій значимості проведеної дослідниками роботи, яка стала надійним фундаментом для майбутніх наукових розвідок, в окремих важливих питаннях ще немає достатньої ясності. В ряді праць висловлено спірні думки, інколи спостерігається суттєвий різнобій у викладенні окремих принципових моментів. На деяких з них слід спинитися детальніше. Насамперед, це стосується кількісних характеристик військових частин у гарнізонах основних промислово-торговельних центрів України. Аналізуючи кількісний склад військ у гарнізонах великих міст, дослідники, як правило, не вказують час, до якого належать наведені ними показники. Тому при співставленні даних виявляються певні розбіжності. Про це свідчить наведена нижче таблиця, яку складено на підставі підрахунків, зроблених Ю. Н. Розенфельдом, Н. М. Якуповим, А. Г. Ткачуком та авторами колективної монографії «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 33.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 8.

³ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года), К., 1958; його ж. Партия, армия и революция. Отвоение партии большевиков армии на сторону революции. Март 1917 — февраль 1918, М., 1967; Ю. Н. Розенфельд. Борьба большевиков за революционизирование солдатских масс тыловых гарнизонов на Украине в период подготовки социалистической революции, Харьков, 1963; А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917 року — січень 1918 року), К., 1964; Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 — январь 1918, К., 1967; його ж. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия, К., 1972; його ж. Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах), М., 1975; А. Г. Ткачук. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне и в период Великого Октября (1916 — февраль 1918 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Львов, 1968; В. И. Миллер. Солдатские комитеты русской армии (возникновение и начальный период деятельности), М., 1974; Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Шусь. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.), К., 1974; А. М. Андреев. Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции, М., 1975; та ін.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 8.

Таблиця 1

№№ п.п.	Міста	Чисельність військ у гарнізонах у 1917 р. (у тис.)				
		за Ю. Н. Розенфельдом	за Н. М. Якуповим	„Перемога” т. I	„Перемога” т. II	за А. Г. Ткачуком
1.	Київ	30	80	35	70—80	30
2.	Харків	40	50 40 (X)	40	50	30
3.	Одеса	50	100 80 (X)	50	100	50
4.	Катеринослав	20	60 20 (XI)	20	—	—

Такі відмінності в кількісних характеристиках пояснюються тим, що протягом року чисельність військ у гарнізонах змінювалася. Тому важливо прослідкувати за цими коливаннями і обов'язково встановити кількість військ у них наприкінці року. Це дало б змогу з'ясувати співвідношення класових і політичних сил у найбільших промислових центрах України напередодні і в період безпосередньої боротьби за владу Рад.

У тиллових гарнізонах, як і в усій армії, після повалення самодержавства широко розгорнувся процес організації Рад солдатських депутатів і солдатських комітетів — споріднених з Радами виборних виконавчих органів. Вони керували революційними виступами, захищали інтереси солдатів, дбали про зростання їх політичної свідомості, слідкували за внутрішнім порядком, займалися господарською і культурно-освітньою роботою тощо.

Про діяльність солдатських комітетів, склад та процес їх більшовизації в літературі відомо ще досить мало. В загальносоюзному масштабі уже створено перші наукові праці на цю тему. Що ж до гарнізонів на Україні, то дане питання ще чекає на свого дослідника.

Незважаючи на сувору військову дисципліну, в тиллових гарнізонах розгортався революційний за змістом і різноманітний за формами солдатський рух. За підрахунками академіка І. І. Мінца, з березня до кінця жовтня 1917 р. тільки в тиллових гарнізонах країни відбулося понад 700 виступів солдатів⁵. Які гарнізони відзначалися особливою революційною активністю, зокрема, на Україні, як здійснювався процес переходу солдатських мас на бік партії пролетаріату — всі ці, а також інші аспекти революційного руху солдатів тиллових гарнізонів ще потребують уважного вивчення. Дослідження діяльності Рад солдатських депутатів і солдатських секцій в об'єднаних Радах перебуває в порівняно кращому стані. Вже відомою є кількість Рад солдатських депутатів на початковому етапі їх існування. В. Л. Харитонов, зокрема, вважає, що в березні 1917 р. на Україні діяло 18 Рад солдатських депутатів. Оpubлікований у вигляді додатку до монографії, а згодом і в окремій статті список виявлених автором Рад із зазначенням часу їх створення, який, на його думку, ще не є остаточною, становить безперечний інтерес⁶. До списку включено переважно Ради солдатських депутатів, які виникли в першій половині березня 1917 р. у найбільших містах України — Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Вінниці, Житомирі та ін. Згодом було доведено, що в березні 1917 р. Ради солдатських депутатів існували і в інших населених пунктах. Так, за даними О. Й. Шусь, лише на території Київського військового округу в березневі дні виникло 28 Рад солдатських депутатів⁷.

Не викликає сумніву, що процес виявлення нових Рад буде продовжено, і з часом дослідники матимуть максимально наближену до справжньої кількість Рад солдатських депутатів у 1917 р. Отже, до цього часу ще точно не встановлено, скільки Рад солдатських депутатів діяло на Україні в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, а їхня багатогранна діяльність зовсім не досліджувалася.

Ради солдатських депутатів проводили величезну роботу, яка відображала активний процес революційної творчості трудящих мас. Про надзвичайно насичену ді-

⁵ І. І. Мінца. *Історія Великого Октябрю*, т. 2, М., 1968, стор. 859.

⁶ В. Л. Харитонов. *Лютнева революція 1917 року на Україні*, Харків, 1966, стор. 155, 158, 247; його ж. *З історії створення Рад на Україні в березні 1917 р.* — «УІЖ», 1975, № 1, стор. 82—89.

⁷ О. Й. Шусь. *Створення Рад солдатських депутатів у тиллових гарнізонах України в 1917 р.* — *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні*, К., 1973, стор. 53, 54.

яльність Київської Ради солдатських депутатів свідчить, наприклад, такий показовий факт: лише за 40 днів (з 22 березня по 1 травня 1917 р.) її виконком провів 25 засідань, на яких було розглянуто 258 різних питань⁸.

Результатом недостатнього вивчення історії солдатських секцій в об'єднаних Радах і Радах солдатських депутатів є відсутність чіткого уявлення про їх партійний склад. Суперечливі відомості до цього часу існують навіть щодо Київської Ради солдатських депутатів. На думку окремих авторів, у складі виконкому цієї Ради на початку листопада було лише 16% більшовиків⁹, тобто стільки, скільки їх було і у самій Раді. Інші дослідники, посилаючись на анкету одного з делегатів цієї Ради на II Всеросійському з'їзді Рад, вважають, що напередодні Жовтня більшовиків у ній налічувалося 30%¹⁰.

Конкретну картину партійного складу Київської Ради солдатських депутатів та змін, які в ній відбулися в другій половині 1917 р., можна відтворити на підставі нижченаведеної таблиці¹¹.

Таблиця 2

№ п.п.	Партійність депутатів	8 серпня 1917 р.		10 листопада 1917 р.	
		Рада	виконком	Рада	виконком
1.	Більшовики	19	1	47	5
2.	Меншовики	42	3	23	3
3.	Есери	83	6	52	6
4.	Українські есери	137	10	138	14
5.	Українські соціал-демократи			20	2
Разом:		281	20	280	30

Набагато важче визначити склад Одеської Ради солдатських депутатів. Щодо останньої в історичній літературі також немає чіткої характеристики¹², незважаючи на те, що документів про революційні події в Одесі маємо значно більше, ніж по інших містах України.

Безумовно, питання про партійний склад Рад солдатських депутатів і солдатських секцій об'єднаних Рад є досить складним, його з'ясування потребує наполегливої, копіткої праці, але без цих даних неможливо відтворити з необхідною повнотою і точністю процеси, які відбувалися серед солдатів тиллових гарнізонів, як вони впливали на стан і темпи більшовизації міських Рад і врешті на час перемоги революційних сил.

З перших днів організації робітничих і солдатських Рад більшовики повсюдно розгорнули активну діяльність по їх об'єднанню. «Більшовики, — зазначає І. І. Мінц, — йшли на злиття Рад, незважаючи на те, що на деякий час позиції угодівців посилюється. Партія більшовиків керувалась не тимчасовими інтересами, не прагненням одержати більше місць, а інтересами руху в цілому»¹³. Однак було б неправильним вважати, що це об'єднання відбувалося механічно. Проводячи твердий курс на злиття Рад, більшовики в кожному конкретному випадку враховували реальну ситуацію, співвідношення і розстановку партійних сил з тим, щоб не допустити розчинення в дрібнобуржуазному середовищі Рад нечисленних у їх складі в період двовладдя більшовицьких фракцій.

У більшості Рад, як відомо, на початковому етапі їх існування переважав блок есерів-меншовиків. Об'єднання робітничих та солдатських Рад відбувалося без особливих ускладнень. Але в окремих випадках цей процес мав свою специфіку. З'ясовуючи причину роздільного існування робітничих і солдатських Рад у Катеринославі, Києві та Одесі, дослідники (і така думка досить поширена в літературі) вважають, що подібне становище склалося «через сильний опір буржуазії»¹⁴. Таке пояснення, на наш погляд, недостатнє і потребує уточнення. Безумовно, сила опору

⁸ «Киевская мысль», 4 травня 1917 р.

⁹ Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Назв. праця, стор. 267.

¹⁰ Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах), стор. 151.

¹¹ «Воин свободной России», 11 серпня 1917 р.; 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 381.

¹² Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс, стор. 192; його ж. Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах), стор. 97.

¹³ И. И. Минц. Образование Советов (февраль — март 1917 г.) — «История СССР», 1967, № 1, стор. 5.

¹⁴ «УІЖ», 1975, № 1, стор. 83.

буржуазії в таких містах, як Катеринослав, Київ та Одеса, була більшою, ніж в інших містах України. Але й революційні маси тут діяли значно активніше порівняно з Черніговом, Полтавою, Херсоном або Миколаєвом, де об'єднання Рад відбулося порівняно швидко і без особливих ускладнень і де в той час не існувало окремих більшовицьких організацій.

У Катеринославі, зокрема, об'єднання відбулося 16 травня, тобто після повернення з VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) делегатів місцевої більшовицької організації, озброєних чіткими настановами з основних питань розвитку революції¹⁵. Переважна більшість депутатів-більшовиків зрозуміла, що необхідно об'єднатися. Злиття Рад сприяло посиленню боротьби за зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством, зростанню ролі робітничого класу. Воно відкривало можливості для розгортання наступу на угодівців у значно ширшому масштабі.

Більшовики Києва та Одеси також неодноразово обговорювали питання про об'єднання Рад, хоча і тут серед деякої частини членів комітету мали місце певні хитання¹⁶. В Одесі, наприклад, з ініціативи більшовиків виконком Ради робітничих депутатів п'ять разів вносив питання про об'єднання Рад на засідання виконкому Ради солдатських депутатів¹⁷. Було створено комісію, якій доручалося «виробити формулу злиття і спільної дії обох Рад»¹⁸.

Існування окремих Рад у Києві й Одесі насамперед пояснювалося тим, що ці міста були центрами військових округів, тому солдатські Ради тут не обмежувалися справами лише місцевого гарнізону. У Києві Рада так і називалася — окружною Радою солдатських депутатів. До її складу входили представники численних гарнізонів і Рад солдатських депутатів Київського округу, що відповідним чином позначалося на її складі і водночас утруднювало об'єднання з міською Радою робітничих депутатів. Певною мірою це стосується і Одеської Ради солдатських депутатів.

У післяжовтневі дні, незважаючи на те, що в Київській Раді солдатських депутатів більшовицька фракція становила лише 16,6% складу, а в Раді робітничих депутатів — 60%¹⁹ (в Одесі, відповідно, — 27,1% і 40%²⁰), процес об'єднання цих Рад практично здійснювався на основі більшовицької платформи. На II Всеросійському з'їзді Рад їх представники підтримали ленінський лозунг про зосередження всієї влади в країні в руках Рад. Але на шляху єднання сил робітників і трудящих селян стала буржуазно-націоналістична контрреволюція. Українські соціал-демократи і есери, яким на той час належала більшість місць у зазначених солдатських Радах, намагалися протиставити робітникам селянинові. В єднанні революційних сил вони вбачали реальну загрозу для буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Хоча існування в Києві та Одесі окремих Рад — солдатської і робітничої — протягом 1917 р. певним чином гальмувало згуртування робітничих і солдатських мас, воно не могло спинити цього об'єктивного процесу, який успішно завершився перемогою соціалістичної революції і встановленням влади Рад у зазначених містах у січні 1918 р.

Недостатнє вивчення історії Рад солдатських депутатів і солдатських секцій об'єднаних Рад виявляється також у неправильному з'ясуванні причин засилля в них на певному етапі представників дрібнобуржуазних партій. Так, переважання угодівців у Київській Раді солдатських депутатів, наприклад, пояснюється окремими дослідниками не рядом об'єктивних обставин, а пасивністю місцевих більшовиків, які начебто «під час проведення виборів до Рад не розгорнули активної боротьби»²¹ і не викривали дрібнобуржуазний блок. На адресу київських більшовиків робиться серйозний закид, що вони взагалі відмовилися «від роботи в Раді»²². Для підтвердження сказаного цитуються слова з виступу представника військової організації на міській конференції більшовиків: «Доки немає більш-менш солідної групи в самій Раді, від роботи в ній доводиться відмовитись». Та на цьому виступ у протоколі не обривається, далі в ньому читаємо: «...і перенести її в окремі частини, де вона може бути більш плідною»²³. Зміст цього виступу, а він доповнювався і уточнювався

¹⁵ Октябрь и гражданская война в СССР, М., 1966, стор. 145—146.

¹⁶ Там же, стор. 147—150.

¹⁷ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, спр. 92, арк. 18; спр. 90б, арк. 41, 46, 51.

¹⁸ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 2 червня 1917 р.

¹⁹ Октябрь и гражданская война в СССР, стор. 148.

²⁰ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 87, арк. 39; Хроніка революційних подій в Одесі.

Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 р.— січень 1918 р.), Одеса, 1958, стор. 129; Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. І. Щусь. Назв. праця, стор. 248.

²¹ Н. М. Якулов. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия, стор. 232.

²² Там же, стор. 133.

²³ «Голос социал-демократа», 25 травня 1917 р.

іншими учасниками конференції²⁴, зводився до того, що в конкретній ситуації кілька більшовиків не могли вплинути на політичну орієнтацію Ради солдатських депутатів, забезпечити корінний перелом у її діяльності. Та це не означало, що вони взагалі відмовляються від участі в практичній діяльності Ради солдатських депутатів. Перенесення центру ваги агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків безпосередньо в частини гарнізону давало значно ефективніші результати, створювало сприятливі умови для успішних переворотів, а потім і організації в Раді більшовицької фракції²⁵. Вся наступна діяльність більшовиків спростовує висловлену помилкову думку²⁶, яка, до речі, суперечить і фактичному матеріалу, наведеному в інших працях²⁷.

Перехід солдатських мас на бік соціалістичної революції в результаті набутого власного політичного досвіду, що формувався насамперед під впливом роз'яснювальної політики ленінської партії, відбувався порівняно швидко. Проте не можна цей процес зображувати в згладженому вигляді й тим більше вважати, що він завершився на Україні до жовтня 1917 р. Відомо, що армія складалася в основному з селян, і ця обставина певним чином впливала на темпи поширення більшовицьких ідей у дрібнобуржуазному середовищі. Не зважати на складність, що мала місце, значить не враховувати труднощів, які доводилося долати більшовикам на шляху до перемоги соціалістичної революції.

В. І. Ленін, проаналізувавши результати виборів до Установчих зборів, які відбулися в листопаді 1917 р., прийшов до висновку, що армія була «уже на жовтень — листопад 1917 року *наполовину більшовицькою*»²⁸. Така характеристика поширювалася на всю армію в цілому. Та становище не було скрізь однаковим. «...На Північному і Західному фронтах, — підкреслював Володимир Ілліч, — у більшовиків була гігантська перевага, а на всіх інших фронтах, далеких від центру, більшовики мали час і змогу *відвоювати селян у есерівської партії*...»²⁹. За більшовиків, як відомо, віддали свої голоси 30% солдатів Південно-Західного фронту.

Безумовно, ця ленінська оцінка стосується і прифронтових гарнізонів, революційна активність яких значною мірою залежала від рівня промислового розвитку району, наявності в ньому міцного пролетарського ядра і сильної більшовицької організації. Ця конкретна специфіка не завжди враховується дослідниками, фактичний бік справи недостатньо вивчається, і в результаті перебільшується ступінь більшовизації солдатів Південно-Західного фронту і тилкових гарнізонів на Україні напередодні Жовтня.

Окремі дослідники висловлюють думку, не підтверджену ніякими доказами, нібито «влітку 1917 р. більшість військових частин як тилу, так і Південно-Західного фронту підтримувала лозунг «Вся влада Радам»³⁰. Перебільшення готовності солдатських мас до зосередження влади в руках Рад у той час, коли «не було ще більшості у нас серед робітників і солдатів столиць»³¹, не кажучи вже про армії Південно-Західного фронту і гарнізони прифронтової смуги, по суті перекреслює всю наступну діяльність партії пролетаріату по підготовці трудящих мас до збройного повстання, не враховує процесу зростання політичного досвіду солдатських мас, дедалі більшого розуміння ними необхідності тісного союзу з робітничим класом для ліквідації буржуазно-поміщицького ладу і встановлення влади Рад.

Зростання впливу більшовиків серед солдатів, їх перехід на бік партії пролетаріату напередодні Жовтня інколи подається як завершений процес, у той час як на Україні саме тоді він лише почав широко розгортатися. Тому наведений нижче висновок також дещо випереджає хід подій. «Партія більшовиків, — зазначається в одній з праць на цю тему, — за вісім місяців революції зуміла добитися переходу на бік соціалістичної революції переважної більшості солдатів тилкових гарнізонів на Україні. В цілому вже до Жовтневого збройного повстання більшість ротних і пол-

²⁴ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 286.

²⁵ Там же, стор. 674; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 168, 174, 182, 210, 283, 322.

²⁶ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 54—57.

²⁷ Н. М. Якупов. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия, стор. 157—160; його ж. Борьба за армию в 1917 году, стор. 88.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 8.

²⁹ Там же, стор. 9.

³⁰ М. Я. Онуфриенко. Партия большевиков — организатор вооруженных сил социалистической революции на Украине. — Научные труды по истории КПСС. Межвузовский сборник, вып. 27, К., 1968, стор. 44.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 230.

кових комітетів була завойована більшовиками»³². Не підкріплена відповідними доказами, ця заява залишається декларативною.

Зовсім протилежну позицію займає автор іншої праці, який твердить, що «до Жовтневого перевороту виключна більшість комітетів все ще перебувала в руках меншовиків і есерів»³³. Це визначення також не підтверджується документами. В результаті залишається невідомим, яким же було співвідношення більшовицьких і угодських полкових та ротних комітетів у гарнізонах напередодні Жовтня.

Ретельно вивчаючи фактичний матеріал, дослідники згодом прийшли до більш аргументованих висновків порівняно з попередніми. Так, Н. М. Якупов у своїх ранніх публікаціях стверджував, що більшовизація солдатських мас в Одеському військовому окрузі до жовтня 1917 р. в основному завершилася³⁴. Однак у процесі поглибленого дослідження теми, узагальнення широкого документального матеріалу цей же автор прийшов до точнішого визначення. Порівнюючи становище у Петроградському, Двінському та Мінському округах з Київським і Одеським, він, зокрема, відзначає: «У жовтні 1917 р. в цих округах (двох останніх. — Ю. Г. солдати багатьох гарнізонів (за винятком великих міст) ще не були достатньо організованими і згуртованими. Незважаючи на розчарування в есерах і меншовиках, вони продовжували плентатися у хвості угодських і буржуазно-націоналістичних партій»³⁵.

При визначенні ступеня впливу різних партій у солдатському середовищі напередодні вирішальних подій важливе значення мають дані про вибори до Всеросійських Установчих зборів. На жаль, переважна більшість дослідників не робить відповідного їх аналізу. Винятком є праця П. Я. Голуба, який, звертаючись до цих даних, наприклад, вважає, що «процент більшовицьких голосів у гарнізонах таких великих промислових центрів, як Харків, Миколаїв, Одеса, був значно вищим середнього показника по району», і більшовики, на думку дослідника, зібравши «близько 40% голосів, мали тут перевагу над блоком націоналістів»³⁶. Не викликає сумніву, що автор мав намір з'ясувати справжній стан у гарнізонах України в листопаді 1917 р., проте питання висвітлено ним ще не повністю і потребує певних уточнень. І суть не в тому, що використані дані неповні і охоплюють лише частину гарнізонів³⁷. Наведена їх кількість (для 17 міст України і Криму) цілком достатня для того, щоб зробити правильні висновки про вплив політичних партій серед солдатів у той час. Йдеться про те, що наведені показники відбивають політичні настрої тієї частини солдатів, яка прийшла на вибори. Але ж у виборах у ряді випадків взяла участь лише половина солдатів гарнізону. Отже, необхідно всебічно аналізувати ці дані, інакше складається не зовсім правильне уявлення про співвідношення сил у гарнізонах України в листопаді 1917 р.

Проілюструємо це на прикладі Харкова. Згідно з даними, які наводяться у праці П. Я. Голуба, а їх точність не викликає сумнівів, за більшовиків віддали свої голоси 8623 солдати (53,4%) з 16 142 чол., що взяли участь у виборах, а за українських соціал-демократів і есерів — 5190 (32,7%). Виникає цілком закономірне питання, чому, маючи переважачий вплив у гарнізоні і спираючись на революційний пролетаріат міста, готовий на перший заклик партії виступити за владу Рад, більшовицька організація Харкова, очолювана членом ЦК РСДРП(б) Артемом (Ф. А. Сергеевим), все-таки не підняла тоді на боротьбу червоногвардійців і революційно настроєних солдатів гарнізону. Це пояснювалося насамперед тим, що більшовики враховували всі фактори, а не лише цифрові показники виборів по гарнізону. Відомо, наприклад, що у виборчій кампанії до Установчих зборів більшовики Харкова одержали лише 27,7% голосів³⁸. Невипадково головою військово-революційного комітету був тоді український есер Северов-Одоевський, начальником гарнізону — соціал-демократ Чоботарьов, а комендантом міста — командир 2-го українського полку підесаул Волох. Досить показовим є й той факт, що майже половина солдатів (44,6%) 30-тисячного харківського гарнізону не взяли участі в голосуванні³⁹. Не підтримавши жодної з партій, вони все ж впливали на співвідношення сил у гарнізоні, а їх настрої бралися до уваги обома протиборствующими сторонами. Крім того, до Харкова в листопаді прибували українізовані частини⁴⁰, а в районі міста зосереджува-

³² Ю. Н. Розенфельд. Назв. праця, стор. 77.

³³ А. Васильков. Назв. праця, стор. 62.

³⁴ Н. М. Якупов. Большевики в борьбе за солдатские массы накануне Октября 1917 г. (По материалам Одесского военного округа). — «Военно-исторический журнал», 1964, № 11, стор. 9.

³⁵ Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 137.

³⁶ П. А. Голуб. Партия, армия и революция, стор. 241.

³⁷ Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 210.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. II, К., 1957, стор. 175, 629.

³⁹ «Социал-демократ», 17 листопада 1917 р.

⁴⁰ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, стор. 239.

лися значні контрреволюційні сили⁴¹. Все це добре усвідомлювали харківські більшовики, готуючи сили для вирішального удару.

Щодо Одеси, то наведені дослідником дані (з 39 тис. солдатів, що взяли участь у виборах, 17 536, або 44,9%, віддали свої голоси за більшовицький список) також лише частково свідчать про розстановку сил у гарнізоні, який налічував у жовтні до 80 тис. чол.⁴² До того ж ситуація тут дещо відрізнялася від тієї, що склалася в Харкові.

Отже, результати виборів до Установчих зборів по гарнізонах, якими б показовими вони не здавалися, не можна розглядати ізольовано від загальної обстановки в кожному конкретному районі. Підсумки виборів створюють завершену картину, коли їх використовувати з обов'язковим аналізом ступеня повноти, з урахуванням передислокації частин, яка відбувалася надзвичайно швидко і впливала на розстановку сил та їх активність. Ретельне дослідження цих даних, а також цілого ряду інших показників допоможе глибше висвітлити питання історії боротьби за владу Рад, роль солдатських мас тилових гарнізонів у соціалістичній революції.

Суттєвим недоліком опублікованих праць є також відсутність чітких відомостей про національний склад російської армії, значний процент у складі якої становили представники багатьох народів країни. Глибоке вивчення цього аспекту проблеми є дуже важливим для розуміння революційних процесів, що відбувалися в армії, допоможе прослідкувати, як міцніла класова й інтернаціональна солідарність солдатів, як вони приходили до усвідомлення необхідності єднання трудящих різних народів у спільній боротьбі за встановлення робітничо-селянської влади.

Дослідження цього питання має не тільки суто наукове значення. Українські буржуазні націоналісти всупереч фактам намагаються довести, що російська армія складалася в основному з українців. Вони твердять, що в роки першої світової війни було мобілізовано понад 6 млн. українців, що нібито «головний хребет боєздатності російської армії творили українці»⁴³.

Радянські дослідники провели значну роботу в цьому напрямі і визначили, що на Південно-Західному фронті солдати-українці становили третину, а на Румунському фронті — чверть складу розташованих там військових частин⁴⁴. Відомо також, що села Катеринославщини, Херсонщини, Бессарабії (без Хотинського повіту) і Таврії, тобто району Одеського військового округу, дали 1 144 200 призовників⁴⁵. В літературі називається і кількість мобілізованих селян з України — близько 3 млн. чол.⁴⁶ Про кількість мобілізованих селян по губерніях свідчить таблиця № 3⁴⁷.

Таблиця № 3

№№ п.п.	Губернії	Кількість призовників
1.	Волинська	267 300
2.	Катеринославська	237 035
3.	Київська	383 927
4.	Подільська	391 000
5.	Полтавська	337 794
6.	Таврійська	212 600
7.	Харківська	337 285
8.	Херсонська	438 600
9.	Чернігівська	280 229
Разом:		2 885 470

⁴¹ А. Г. Ткачук. Крах спроб Центральної ради використати українізовані військові формування в 1917 р.— «УІЖ», 1967, № 8, стор. 83.

⁴² «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 21 листопада 1917 р.

⁴³ В. Кедровський. Українізація в російській армії. — «Український історик», Нью-Йорк — Мюнхен, 1967, № 3—4 (15—16), стор. 61.

⁴⁴ А. Г. Ткачук. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов, стор. 17.

⁴⁵ Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс, стор. 20.

⁴⁶ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 20—21; Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 8.

⁴⁷ Див.: Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 54 губерниям и областям, т. V, кн. 2, М., 1923; Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах), М., 1925, стор. 49.

Таким чином, на 1 вересня 1917 р. до армії було мобілізовано 2 885 470 селян-українців. Загальновідомо, що армія за соціальним складом була переважно селянською (на 90%)⁴⁸. Проте останнім часом дослідники дедалі більше схиляються до висновку, що питома вага селян в армії була тоді трохи нижчою і становила всього 81%⁴⁹. Отже, з 15,8 млн. усіх мобілізованих 12,8 млн. становили селяни. Загальною зазначеною критерією, можна визначити кількість мобілізованих з України — 3,5 млн. чол., або п'ята частина всієї армії.

На 1 червня 1917 р. втрати в армії становили, за одними джерелами, — понад третину⁵⁰, за іншими (на осінь 1917 р.), — майже половину складу всієї армії⁵¹. Відомо, наприклад, що в австро-німецьких таборах у 1917 р. перебувало понад 2 млн. військовополонених⁵², з них — 400 тис. українців⁵³. Отже, для визначення загальної кількості солдатів армії і кількості українців у її складі в 1917 р., очевидно, слід враховувати і зміни, що відбулися в ній протягом трьох років війни. У зв'язку з цим наведена А. Г. Ткачуком цифра (3 млн.) на літо 1917 р.⁵⁴, на наш погляд, є завищеною.

Оцінюючи збройні сили революції і контрреволюції, дослідники висловлюють інколи ще досить загальні міркування, які нічого не дають для характеристики чисельності сил протистоящих сторін^{55–56}. Останнім часом дедалі частіше з'являються дані про склад революційних і ворожих частин в окремих гарнізонах на Україні під час вирішальних боїв з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією⁵⁷. Все це лише початок важливої і необхідної роботи, оскільки повне уявлення про розстановку збройних сил у найбільших містах України, як це видно на прикладі Петрограда і Москви⁵⁸, скласти ще досить важко.

Немає єдиної думки і в питанні про українізовані частини. Так, Н. М. Якупов вважає, що на жовтень 1917 р. вони налічували у Києві — 50 тис. чол., Харкові — 40 тис., в Одесі — 10 тис. чол. тощо⁵⁹. Однак наведені цифри потребують відповідних пояснень. Насамперед їх, очевидно, слід співставити також із загальною кількістю військ у гарнізоні. Взяті ізольовано, вони викликають сумнів, виглядають надто перебільшеними, а часом і суперечливими. Переконалися в цьому можна на прикладі Київського гарнізону, в якому у жовтні 1917 р. в розпорядженні контрреволюційної Центральної ради в Києві було 18-тисячне військо⁶⁰.

Безумовно, не можна вважати, що українізовані полки були виключно націоналістичними. «...І в чисто українських частинах, — повідомлялося в одній з буржуазних газет, — спостерігається сильне тяжіння до більшовиків...»⁶¹. Однак у той час серед солдатів цих частин ще були поширені ілюзії щодо Центральної ради.

Яким же було становище в Київському гарнізоні насправді? Найбільш точну відповідь може дати аналіз підсумків виборів до Установчих зборів, які відбулися 26 листопада 1917 р. У Києві у виборах взяли участь майже всі солдати гарнізону «У військових дільницях абсентеїзм виборців — незначний, — друкувалося в інформації про вибори, — солдати, як по команді, майже поголовно прийшли на вибори»⁶². На жаль, таких матеріалів немає по всіх 23 військових дільницях, але на підставі існуючих результатів по 20 дільницях складається досить чітка картина: і

⁴⁸ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта, стор. 32; Ю. Н. Розенфельд. Назв. праця, стор. 4; А. Г. Ткачук. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов, стор. 16; Н. М. Якупов. Партия большевиков в борьбе за армию, стор. 46.

⁴⁹ П. Голуб. Партия, армия и революция, стор. 25; Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 21, 28.

⁵⁰ Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс, стор. 27, 29.

⁵¹ П. Голуб. Партия, армия и революция, стор. 63.

⁵² Начальник генерального штаба німецької армії Е. Людендорф у листі до рейхсканцлера Гертлінга від 11 грудня 1917 р. писав, що російських полонених у Німеччині налічується приблизно 1 млн. 200 тис., в Австрії — майже 1 млн. (Див.: Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Респальского договора 1917—1918 гг. Сборник документов, М., 1968, стор. 68).

⁵³ «Нова Рада», 11(24) квітня 1918 р. (Слід додати, що в закордонних виданнях фігурує цифра 500 тис. військовополонених-українців).

⁵⁴ «УІЖ», 1967, № 8, стор. 76.

^{55–56} А. Васильков. Назв. праця, стор. 65.

⁵⁷ А. Г. Ткачук. Військово-революційні комітети на Південно-Західному і Румунському фронтах (жовтень 1917 р. — лютий 1918 р.) — «УІЖ», 1966, № 5, стор. 76—81; Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 200, 202, 213, 237, 240.

⁵⁸ П. Голуб. Партия, армия и революция, стор. 231—232, 236.

⁵⁹ Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 169.

⁶⁰ Там же, стор. 202.

⁶¹ «Киевская мысль», 30 листопада 1917 р. (вечірній випуск).

⁶² Там же.

33 636 солдатів гарнізону, що взяли участь у виборах, 36,8% (12 401 чол.) віддали свої голоси більшовикам. Відзначаючи цей безперечний успіх, слід однак враховувати, що значну частину голосів одержали і українські есери та соціал-демократи — 47,6% (16 011)*. Всього ж у Київському гарнізоні у жовтні налічувалося близько 40 тис. чол. Українізовані частини становили в ньому приблизно 18—19 тис. (таку кількість називає у мемуарах і голова Київської Ради робітничих депутатів більшовик А. В. Іванов⁶³). Отже, наведені Н. М. Якуповим дані про українізовані частини у Києві, Харкові тощо потребують ретельної перевірки і уточнення. Це зумовлено також і тим, що в літературі є згадка про 70-тисячну (на початок грудня 1917 р.) українізовану армію⁶⁴. Але що при цьому мається на увазі — фронтові частини чи війська тилових гарнізонів — залишається нез'ясованим. Цілком очевидно, що це не може бути загальна кількість військ ради на той час. Адже тільки «вільне козацтво» і 34-й (1-й українізований) корпус Скоропадського значно перевищували зазначену кількість, не кажучи вже про так звані «гетьманські» полки. Інші дослідники вважають, що наприкінці 1917 р. у розпорядженні Центральної ради на фронті було 180 тис. чол., у тилових гарнізонах — 150 тис., а разом з «вільним козацтвом» (60 тис.) українізовані частини налічували майже 400 тис.⁶⁵ В майбутньому, очевидно, вчені дійдуть єдиної думки з цього питання.

Радянські дослідники, викриваючи буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів (які старанно приховують справжні причини розкладу українізованих частин), підкреслюють, що перехід солдатів-українців на бік соціалістичної революції був результатом усвідомлення ними необхідності класової солідарності у боротьбі проти «своєї» і «чужої» буржуазії, глибокого проникнення в маси ленінської ідеї про єдність пролетарів великоруських і українських, як головної передумови створення робітничо-селянської Української Радянської республіки. У масовому переході солдатів українізованих частин на бік партії пролетаріату велику роль відіграв їх власний політичний досвід. Ленінські декрети про мир і землю, діяльність Раднаркму, перші кроки Українського Радянського уряду в Харкові переконували солдатів військових частин у тому, що лише Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів втілюють їхні надії і прагнення.

Поряд із зростанням класової солідарності трудящих, їх політичного досвіду — основного фактору розкладу військ Центральної ради — привертає увагу ще одна суттєва обставина, яка відіграла неабияку роль у відході солдатів від буржуазно-націоналістичних партій. Це — зміцнена в ході всього попереднього історичного розвитку братерська солідарність російського й українського народів, «таких близьких, — за словами В. І. Леніна, — і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁶⁶.

Ідеї непорушного братерства, необхідності згуртування у спільній боротьбі проти насильства і експлуатації глибоко проникали у свідомість робітників та селян Росії і України. Їх не могли викоренити ні царські сатрапи, ні великоруська буржуазія, ні українські націоналісти. «Братерський союз між нами і українськими робітниками, селянами і солдатами буде міцніти, незважаючи ні на що. *Немає тієї сили в світі, яка розірвала б цей союз*»⁶⁷, — підкреслювалося в центральному органі партії більшовиків напередодні відкриття І Всеукраїнського з'їзду Рад. Характеризуючи становище на Україні наприкінці 1917 р., «Правда» відзначала: «Серед солдатів-українців назріває виразне невдоволення Центральною радою і Генеральним секретаріатом, контрреволюційна політика яких стає очевидною трудовим масам. Незважаючи на всі намагання, Центральної раді не вдалося посіяти ворожнечі між українськими і російськими робітниками. Таке ж становище і в полках...»⁶⁸. Українські буржуазні націоналісти наštовхнулися на рішучий опір більшості солдатів, яким плани «своєї» буржуазії були глибоко ворожими, а інтереси російських робітників і селян — рідними, близькими.

Навіть у спеціально створених австро-німецькими властями таборах для військово-звільнених солдатів-українців спроби спеціально підготовлених агітаторів зіграти

* На підставі цих даних, очевидно, окремі дослідники зробили висновок, що у Києві війська Центральної ради в листопаді 1917 р. налічували 16 тис. чол. (Див.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, стор. 48).

⁶³ А. Іванов. Центральна рада и Киевский Совет в 1917—1918 годах. — «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 13.

⁶⁴ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 228; його ж. Партия, армия и революция, стор. 170; Н. М. Якупов. Борьба большевиков Украины за здійснення ленінських ідей про завоювання армії на бік соціалістичної революції (1917—1918 рр.). — Наукові праці з історії КІРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 36, К., 1970, стор. 176.

⁶⁵ «УІЖ», 1967, № 8, стор. 84.

⁶⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

⁶⁷ «Правда», 10 грудня 1917 р.

⁶⁸ «Правда», 28 грудня 1917 р.

на їх національних почуттях, посіяти ворожнечу до російського народу не дали бажаних результатів. «І все ж близькість до великоросів брала гору!»⁶⁹, — відзначав В. І. Ленін.

Тому, коли Україна запалала в огні повстань проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, солдати українізованих частин, виявляючи класову й інтернаціональну солідарність, відмовилися підтримувати націоналістів і переходили на бік військ революції. Газета українських есерів, яким належала більшість у складі Центральної ради, з обуренням повідомляла про відмову українізованих полків захищати раду. На всі заклики виступити проти революційних військ вони відповідали, що не хочуть «проливати братньої крові»⁷⁰.

У працях, присвячених участі солдатських мас у революційних подіях на Україні, наводиться значний матеріал про допомогу солдатів російської армії робітникам і трудящим селянам України в розгромі буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Їх спільна боротьба розглядається, як приклад інтернаціональної взаємодопомоги і єдності революційних сил⁷¹. Та все ж більшої уваги дослідників заслуговує і процес революціонізації солдатів українізованих частин. Опубліковані статті є лише початком розробки даної теми⁷².

Підсумовуючи, слід зазначити, що виявлений істориками новий документальний матеріал свідчить про зростання політичної свідомості солдатських мас. Це проявлялося у посиленні впливу більшовицьких ідей, у поступовому, але неухильному відході солдатів від оборонських настроїв і підтримки угодовських партій, у створенні в частинах численних більшовицьких осередків і груп, у масовому переході солдатів на бік соціалістичної революції.

Радянські вчені ведуть дослідження основних напрямів цієї важливої теми. Але ще не всі порушені ними питання належним чином висвітлено в літературі. Це насамперед стосується солдатських організацій — Рад і комітетів (про їх склад і діяльність відомо зовсім мало). Потребує також уважного вивчення вплив різних партій серед солдатів, їх участь у виборчих кампаніях до Рад, міських дум, Установчих зборів. Перед істориками стоїть важливе завдання — розкрити крах спроб буржуазно-націоналістичної контрреволюції створити своє військо, а також глибше показати перехід переважної маси солдатів українізованих частин на бік революції. Чітке уявлення про співвідношення сил у тиллових гарнізонах наприкінці 1917 р. дасть можливість дослідити процес зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством, аргументовано відповісти на питання про гостроту боротьби і час встановлення влади Рад у найбільших промислових центрах України, що врешті допоможе глибше розкрити роль армії в перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ю. М. Гамрецький (Київ)

⁶⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 362.

⁷⁰ «Народня воля», 16 січня 1918 р.

⁷¹ П. Голуб. Партія, армія и революция, стор. 242; Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году, стор. 237.

⁷² Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания, К., 1969; «УІЖ», 1967, № 8.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

С. Колтунюк.

ВИХОВУЄМО ПАТРІОТІВ,

Політвидав України, К., 1976, 104 с.

У системі комуністичного виховання радянських людей значне місце відводиться формуванню в них почуття любові і відданості Вітчизні, партії, народові. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії відзначав, що «утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹. Вивчення й узагальнення досвіду партійних організацій у справі військово-патріотичного виховання трудящих є важливим напрямком роботи не лише науковців, а й практичних працівників. У цьому плані неабиякий інтерес становить книга секретаря Ровенського обкому партії С. В. Колтунюка «Виховуємо патріотів», у якій на великому фактичному матеріалі простежується й аналізується різнобічна робота Ровенської обласної партійної організації по військово-патріотичному вихованню трудящих, розкриваються її форми і методи, яких набули партійні, громадські організації і культурно-освітні заклади Ровенщини.

В книзі наводяться чимало яскравих, подекуди маловідомих для широкого кола читачів, фактів про славне минуле Ровенщини. Революційні і бойові традиції області допомагають виховувати трудящих у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, готовності до подвигу в праці і захисті Вітчизни. Автор зауважує, що така виховна робота при вмійній організації впливає на розвиток соціальної і політичної активності молоді.

У книзі на багатьох прикладах висвітлюється система військово-патріотичного

виховання трудящих, яка акумулює в собі цілий комплекс важливих заходів. Так при обкомі партії діє рада з оборонно-масової роботи, а при міській і районних комітетах партії — відповідні позаштатні ради і відділи. Вони стали своєрідними штабами, де народжуються цікаві задуми і пропозиції, які згодом втілюються у різні форми діяльності культурно-освітніх закладів.

Багато уваги приділяє С. В. Колтунюк аналізу різноманітних форм і методів військово-патріотичного виховання, набутих партійними організаціями, узагальнює краще з них, робить відповідні висновки.

Чимало місця в книзі відведено розглядові такої дійової форми патріотичного виховання молоді, як походи по місцях революційної, бойової і трудової слави, їх учасники відновлюють в області безіменні могили, виявляють нові імена визволителів краю від німецько-фашистських загарбників. У цих походах кожна молода людина немов серцем торкається до звершеного народного подвигу, глибоко усвідомлює свій патріотичний обов'язок примножувати славні традиції старших поколінь.

Автор підкреслює, що за останній час військово-патріотичне виховання радянських людей піднялося на якісно новий, вищий рівень. Вирішальну роль у цьому відіграли рішення XXV з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», рішення травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України.

Розглядаючи процес патріотичного виховання трудящих від початкового його етапу — роботи з дітьми — до формування світогляду зрілого громадянина, С. В. Колтунюк показує конкретні шляхи ідейного впливу на свідомість і поведінку людини, перетворення її в патріота своєї Батьківщини.

У книзі висвітлюється роль партійних організацій області в організації і здійсненні початкового військового навчання молоді призовного і допризовного віку, характеризуються особливості цієї роботи в навчальних закладах, на виробництві, у колгоспах. С. В. Колтунюк аналізує також діяльність клубів та університетів майбут-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 524—525.

нього воїна, розповідає про проведення районних і обласних спартакіад, спортивних ігор «Зірниця», конференцій на військово-патріотичні теми.

Докладно показано також роль громадських організацій, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації і пропаганди у військово-патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих. Успіхи у вихованні патріотизму радянських людей, підкреслює автор, залежать насамперед від ефективності всієї ідеологічної роботи. З цією метою партійні організації Ровенщини виробляють комплексний підхід до цієї важливої справи.

Через усю книгу проходить думка про те, що і в мирних умовах є місце для подвигу. С. В. Колтунюк наводить багато яс-

кравих прикладів трудового героїзму правофлангових десятої п'ятирічки. Саме вони виступають заспівавачами патріотичних починань, вписують славні сторінки в літопис комуністичного будівництва.

В цілому позитивно оцінюючи книгу, не можна не вказати на деяку перенасиченість її фактичним матеріалом, не завжди достатнє розкриття тих чи інших форм роботи. Однак роздуми автора книги, його висновки і рекомендації з питань військово-патріотичного виховання становлять значний інтерес для всіх, хто займається цією важливою державною справою.

О. М. Слободанюк (Ровно),
В. І. Маключенко (Ровно)

М. В. Резницкая.
**РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНЫ
В ПЕРИОД
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
РЕКОНСТРУКЦИИ**

**НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (1926—1937).
ОЧЕРК ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ.**

К., вид-во «Вища школа», 1977, 168 с.

Рецензована книга є першим дослідженням того, як радянські історики вивчали протягом п'ятдесяти років важливу проблему участі робітничого класу України в соціалістичній реконструкції народного господарства СРСР. Величезний внесок робітників нашої республіки в загальнонародну справу будівництва сучасної соціалістичної економіки знайшов уже широке відображення у ґрунтовних монографічних працях, різноманітних виданнях з історії фабрик і заводів, міст і сіл, у статтях наукового та науково-популярного змісту. За підрахунками автора загальна кількість цих публікацій перевищує 1000 назв. Крім того, питанням історії боротьби робітничого класу України за реконструкцію народного господарства країни в 1926—1937 роках присвячено понад 100 кандидатських і докторських дисертацій.

У книзі всебічно показано, як з названої проблеми розгорталася та вдосконалювалася дослідницька діяльність радянських істориків, як збагачувалися форми і методи їх роботи у процесі поглиблення наукових знань про радянський робітничий клас — провідну силу соціалістичного і комуністичного будівництва. Поєднання двох принципів історіографічного дослідження (хронологічного — в аспекті історії історичної науки та проблемного) дало змогу автору ґрунтовно проаналізувати хід і результати вивчення трудового героїзму

перших п'ятирічок, досвіду робітників України у соціалістичному будівництві.

Творчий доробок учених Української РСР розглядається автором у нерозривному зв'язку з розвитком усієї радянської історичної науки.

У першій частині монографії дається розгорнута характеристика послідовних етапів піввікового вивчення історії робітничого класу реконструктивного періоду. У другій частині в історіографічному аспекті детально розглядаються найважливіші питання багатогранної проблеми, а саме: зміни у кількісному і якісному складі робітничого класу, процес підвищення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня робітників, зростання трудової та громадсько-політичної активності робітничих мас. Така структура дослідження дозволила автору глибоко відтворити процес поступального розвитку історичного пізнання даної проблеми.

Найрезультативнішим загалом і, зокрема в дослідженні історії робітничого класу реконструктивного періоду, став сучасний етап розвитку радянської історичної науки, який автор традиційно розпочинає з середини 50-х років і доводить до наших днів (слід зазначити, що нині фахівці-історіографи вбачають у цьому етапі два періоди, межею між якими, на їх думку, є середина 60-х років). На прикладі наукової розробки радянськими істориками згаданої вище проблеми автор показує, що відмітними рисами сучасного етапу розвитку історичної науки в СРСР є надзвичайно розширені масштаби досліджень, проблематики та джерельної бази, підвищена увага істориків до теоретичних проблем, найважливіше вивчення ленінської методології наукового аналізу і синтезу, участь самих робітників у науково-дослідній роботі, прагнення всебічно пізнати багатий досвід Комуністичної партії керівництва робітничими масами та ін.

Велику кількість публікацій автор аналізує у другій частині монографії. Не залишаються в тіні не досліджені або мало-розроблені питання. Автор цілком слушно звертає увагу читача на наявність в літературі ряду розбіжностей щодо кількісного зростання робітників України, досягнутого ними культурно-технічного рівня, часу виникнення масового соціалістичного змагання тощо. М. В. Резницька не обмежується констатацією цих розбіжностей, а висловлює, як правило, свою аргументовану думку з дискусійних питань. Вона вказує на нерівномірність наукової розробки розглядуваної теми в хронологічному, географічному і в галузевому аспектах. Так, у переважній більшості опублікованих праць, як видно з книги, висвітлюється початковий етап реконструкції, головним чином, на матеріалах важкої промисловості Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших найбільших адміністративно-економічних центрів Української РСР. Спостерігається не виправдане дублювання розробки окремих тем проблеми.

На жаль, і автор рецензованої монографії в ряді випадків обмежується лише загальною констатацією наявності недоліків в опублікованих дослідженнях (стор. 34) або й зовсім обходить це питання (стор. 33). Без щонайменших спроб історіографічного аналізу згадано збірники документів (стор. 32).

На нашу думку, в історіографічній праці неприпустимо називати лише періодичне видання без згадки автора і назви публікації. Між тим подібних «глухих» посилай є чимало в рецензованій книзі. В доданому списку прийнятих автором скорочень періодичних видань і тих, що продовжуються, пропущені деякі аббревіатури, які є в підрядниках книги (напр., «УІЖ», «Вісті ВУАН»).

В. В. Мусієнко.

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ

В ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ.

БЕРЕЗЕНЬ 1917 р. — БЕРЕЗЕНЬ 1918 р. ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ.

*Вид-во при Київському державному
університеті, К., 1976, 195 с.*

Минуло майже шість десятиліть з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, а інтерес до цієї головної події XX століття, яка докорінно змінила хід розвитку людства, з роками не тільки не зменшується, а зростає. Тому заслуговує схвалення спроба В. В. Мусієнка проаналізувати наукові праці по згаданій тематичі, висловити свої судження щодо висвітлення окремих питань, визначити ті проблеми, які, на його думку, є першочерговими.

Передусім автор поставив собі за мету

Допущені окремі неточності, зокрема, на стор. 14 — щодо жовтневого (1927 р.) пленуму ЦВК СРСР, основний зміст якого було спрямовано на актуалізацію науково-дослідницької діяльності в галузі історії міжнародного пролетаріату; на тій же сторінці — неточна назва доповіді і датування першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів; на стор. 26—27 автор, підмінивши поняття «узагальнюючі праці» поняттям «підручники», дав дещо перекручене зображення однієї з тенденцій розвитку радянської історичної науки з другої половини 30-х до середини 50-х років. Спірним, на наш погляд, є віднесення автором рецензій до категорії історіографічних досліджень (стор. 44).

В цілому рецензована монографія є корисним історіографічним дослідженням, яке допоможе глибокому осмисленню як досягнень, так і поки що нерозв'язаних питань у вивченні історії робітничих мас Української РСР, що становлять один з найчисленніших регіональних загонів робітничого класу всього Радянського Союзу. Заслужовують підтримки пропозиції автора щодо активізації дослідницьких пошуків у галузі вивчення соціалістичного способу життя. Безперечно, як перша в основному вдала спроба всебічного історіографічного розгляду проблеми рецензована книга сприятиме дальшому успішному розв'язанню найактуальнішого сьогодні завдання української історіографії — створення великих синтетичних праць з історії робітничого класу Української РСР, його внеску в загальносоюзну справу соціалістичного і комуністичного будівництва.

**В. Г. Сарбей (Київ),
В. П. Сидоренко (Київ)**

з'ясувати стан розробки питань партійного будівництва. Він докладно аналізує праці, які характеризують кількісне зростання більшовицьких організацій. Ці питання, на його думку, найбільш ґрунтовно розглядаються у працях П. Л. Варгатюка, Б. І. Корольова, У. І. Рядніної, М. Т. Сидорчука О. Т. Юрченка та інших дослідників.

Аналізуючи чисельний склад партійних організацій після їх виходу з підпілля, автор вважає, що дані Ю. М. Гамрецького (1200—1400 чол.) значно занижені, і погоджується з даними Б. І. Корольова, який свідчить, що з підпілля на Україні вийшло близько 3 тис. чол.

П. Л. Варгатюк в одній із статей наводить іншу цифру — понад 2000 членів партії¹. При співставленні з документальними

¹ «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 39.

даними ця шифра здається найбільш імовірно.

Аналізуючи праці істориків і ряд документів, автор показує, що на кінець 1917 р. на Україні вже діяв 70-тисячний загін більшовиків. А в березні 1918 р., за свідченням Ю. В. Шиловцева, налічувалося 580 партійних організацій, що об'єднували близько 80 тис. членів партії. Наведені дані переконливо показують брехливість буржуазних фальсифікаторів у тому, що нібито ідеї більшовизму були далекі трудящим України.

У розгляді питань партійного будівництва значне місце посідає аналіз праць про утворення двох обласних партійних об'єднань — Південно-Західного краю та Донецько-Криворізької області, а також з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю (3—5 грудня 1917 р.) та обласної партконференції Донецько-Криворізької області (5—6 грудня 1917 р.), що мало важливе значення для згуртування партійних сил і мобілізації трудящих мас на успішне виконання невідкладних революційних завдань. По цих питаннях автор аналізує змістові праці М. Р. Донія, П. В. Замкового, Б. І. Корольова, І. Ф. Кураса, В. Л. Харитонова, Ю. В. Шиловцева та інших істориків. Спираючись на узагальнений матеріал, він спростовує вигадки буржуазних фальсифікаторів, що нібито відносини між більшовицькими організаціями України були ланцюгом безперервних незгод і суперечностей.

У рецензованій книзі аналізуються праці, в яких висвітлюється виникнення, організаційна побудова та революційна боротьба профспілок і фабзавкомів за встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом, 8-годинний робочий день, керівництво більшовиків страйковим рухом.

Автор робить спробу показати стан вивчення діяльності більшовиків по залученню до соціалістичної революції широких верств біднішого селянства. Він відзначає певні досягнення українських радянських істориків у вивченні ролі національно-визвольного руху трудящих у перемозі соціалістичної революції на Україні. В. В. Мусієнко вказує і на окремі помилки в книзі П. І. Воробя щодо характеристики національно-визвольного руху і керівництва ним з боку більшовиків (стор. 75—76). На нашу думку, слід було також відмітити недоліки у висвітленні національно-визвольного руху у працях інших істориків.

Значне місце у книзі відведено розгляду праць, у яких відображається боротьба більшовиків у Радах за завоювання їх і перетворення в органи диктатури пролетаріату. Автор показує той вклад, який внесли у дослідження цього питання В. Я. Борщевський, Ю. М. Гамрецький, М. Г. Гончаренко, С. М. Королівський, М. І. Супруненко В. М. Терлецький та ін. Однак він справедливо зауважує, що суто історико-партійних досліджень поки що мало.

І в цьому він має рацію. На нашу думку, в літературі ще слабо висвітлено діяльність більшовиків по утворенню Рад, недостатньо показано, як більшовицькі фракції розгортали свою роботу в Радах і поза ними, який вплив мали робітничі Ради на утворення і діяльність Рад селянських депутатів, як більшовики за допомогою Рад завойовували підтримку широких верств трудящих.

Певне місце у книзі відведено аналізу праць, у яких розглядається військово-бойова діяльність більшовиків України. Дослідник виділяє монографії П. А. Голуба, А. Г. Ткачука, М. С. Френкіна та Н. М. Якупова, в яких на основі широкої джерельної бази з'ясовуються ще недостатньо висвітлені питання боротьби більшовиків за свій вплив у армії, піддається критиці політика і тактика дрібно-буржуазних і націоналістичних партій, позкривається участь революційних солдатських мас у перемозі Великого Жовтня.

Серед питань, які аналізує В. В. Мусієнко, значну увагу приділено тим, які присвячені боротьбі більшовиків за розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції і встановлення диктатури пролетаріату. Позитивну оцінку дослідник дає у зв'язку з цим узагальнюючий фундаментальній книзі С. М. Королівського, М. А. Рубача, М. І. Супруненка «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К. 1967). У 70-х роках розширюється і поглиблюється тематика досліджень. Зокрема, у книзі М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука² глибоко розкриті лєнінські положення з національного питання, показана діяльність більшовиків, спрямована на організацію розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

В. В. Мусієнко цілком слушно звертає увагу на розбіжності, що мають місце в історичній літературі відносно оцінки факту вступу більшовиків Києва до Центральної ради в серпні 1917 р., а також тактики Київського комітету стосовно Центральної ради в жовтні — листопаді 1917 р. Нам здається, що автору слід було б чіткіше проаналізувати різні точки зору, негативні сторони декларації Київського комітету, проголошеної в Центральній раді. Разом з тим слід відмітити, що він приходить до вірного висновку, що входження більшовиків Києва до Центральної ради не впливало із завдань, намічених VI з'їздом РСДРП(б), і було політичною помилкою.

У книзі підкреслюється, що дальшого ретельного вивчення заслуговує питання про тактику Київського комітету щодо Центральної ради в Жовтневі дні, участь представників Київського комітету

² М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., 1971.

РСДРП(б) у створеному Центральною радою «Крайовому комітеті охорони революції». Розглядаючи різні погляди на питання про вступ більшовиків до згаданого «Комітету», В. В. Мусієнко доходить висновку, що цей тактичний крок не виправдав себе, він сіяв серед трудящих мас хибні міркування про «закономірність» влади Центральної ради, ускладнив боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

У книзі розглядається історико-партійна література про боротьбу більшовиків за встановлення Радянської влади на всій території України. Пильну увагу науковців, як показує автор, привернули питання підготовки та проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад, лєнінського «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який відіграв надзвичайно важливу роль в остаточноному викритті і мобілізації всіх революційних сил на повний розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

У книзі відзначається, що на основі значного фактичного матеріалу істориків докладно висвітлили діяльність першого Радянського уряду України, більшовицьких організацій по збройному розгрому контрреволюційних сил. Вони показують велику економічну, політичну і воєнну допомогу братнього російського народу, очолюваного партією більшовиків, трудящим України в боротьбі з експлуататорськими класами за встановлення робітничо-селянської влади, перші кроки партійного керівництва соціалістичним будівництвом.

Монографія В. В. Мусієнка є певним вкладом в українську радянську історіографію. Але в ній є і ряд недоліків. Передусім звертає на себе увагу недосконалість структури книги. У розділі про боротьбу партії за маси, на нашу думку, слід було проаналізувати і праці про діяльність партійних організацій по завоюванню солдатських мас. Які б не були мотиви, але питання про створення політичної армії соціалістичної революції не треба штучно розривати. Невдало також побудований розділ про керівництво соціалістичним будівництвом. Значна частина матеріалу цього розділу відноситься до попереднього (утворення і діяльність ревкомів, I Всеукраїнська селянська конференція, рішення місцевих з'їздів Рад про встановлення Радянської влади, виникнення Рад селянських депутатів у процесі розвитку соціалістичної революції). Виходячи з важливості питання і значної кількості публікацій на цю тему, було б доцільно окремий розділ присвятити аналізу праць про боротьбу більшовиків за інтернаціональну єдність трудящих Росії

й України в ході соціалістичної революції, про керівництво більшовиків національно-визвольним рухом трудящих.

Невдала структура книги у ряді випадків приводить до повторень (про рішення обласних конференцій і з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю — стор. 46—50, 154—156 та ін.).

Як нам здається, один із суттєвих недоліків праці полягає в тому, що автор не дає докладного аналізу статей і відповідних розділів монографії про ідейно-політичне зміцнення більшовицьких організацій на різних етапах розвитку революції, про непримиренну боротьбу з різного роду опортуністами, за захист марксистсько-лєнінської теорії.

Недоліком книги є й те, що автор розпочинає аналіз праць, присвячених партійному будівництву, з питання про боротьбу з об'єднавчими тенденціями. Адже головну роль в керівництві революційною боротьбою мас відігравали самостійні більшовицькі організації, які вийшли з підпілля у великих промислових містах і на рудниках Донбасу, а до об'єднаних організацій входила незначна кількість більшовиків. З рецензованої книги невідомо, скільки ж об'єднаних організацій було на Україні. В ній не аналізується таке важливе питання, як допомога ЦК РСДРП(б) партійним організаціям у проведенні в життя стратегічної лінії партії з урахуванням місцевих умов на різних етапах розвитку революції.

В. В. Мусієнко недостатньо аналізує стан вивчення питання про допомогу ЦК РСДРП(б), особисто В. І. Леніна більшовикам України в озброєнні загонів Червоної гвардії, про зв'язки більшовицьких організацій великих промислових центрів з партійними організаціями Петрограда, Москви та інших міст в питаннях допомоги зброєю, вивчення досвіду організації і навчання Червоної гвардії та ін.

Не можна погодитися з твердженням, що головним завданням I Всеукраїнської селянської конференції було «розв'язання земельного питання» (стор. 170). Така трактовка применшує її значення.

У книзі трапляються також нечіткі формулювання, неточності, описки.

На нашу думку, доцільним було б створити досвідчений авторський колектив, який би написав фундаментальну історіографічну працю про діяльність більшовиків у період підготовки і здійснення соціалістичної революції на Україні. Це мало б не тільки важливе науково-пізнавальне, а й політичне значення.

О. І. Смолінчук (Львів),
В. М. Чуприна (Львів)

* * *

За 60 років існування Країни Рад створено чимало праць, у яких висвітлюється діяльність більшовицьких організацій в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні. Це дозволяє приступити до підготовки ґрунтовних досліджень з історії більшовицьких організацій України в цей період.

Одним з перших розпочав здійснення цього важливого завдання В. В. Мусяєнко. Однак з його поля зору майже випадає загальнопартійні праці. Він повинен був проаналізувати висвітлення проблеми в 3-му тому багатотомної «Історії Коммунистической партии Советского Союза», тим більше, що в ряді аспектів позиції авторів цього тому не співпадає з думкою авторів деяких праць, що вийшли на Україні. Мало згадати книгу В. В. Анисеева «Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий)», треба було дати їй історіографічний аналіз, ґрунтовно проаналізувати «Нариси історії Комуністичної партії України». При цьому автор не повинен був забувати того, що вийшли три видання «Нарисів», у яких висвітлення деяких питань історії більшовицьких організацій України в 1917—1918 роках не ідентичне.

У рецензованій книзі випущені з уваги нариси з історії обласних організацій Компартії України. А між тим ці колективні праці, багаті фактичним матеріалом, дають ґрунтовне, як правило, вірне висвітлення діяльності більшовицьких організацій в період боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення влади Рад.

Автор не дослідив монографій ряду істориків про зв'язки більшовицьких організацій Харкова, Катеринослава, Києва, Одеси, Чернігова, Донбасу, всієї України з В. І. Леніним, ЦК РСДРП(б). Між тим ці праці разом з нарисами обласних партійних організацій показують, як на місцях втілювалися в життя ленінські теоретичні, політичні та організаційні настанови, ленінський курс на перемогу соціалістичної революції, як озброєні цими настановами партійні організації керували боротьбою робітничого класу і біднішого селянства за встановлення Радянської влади.

Історико-партійний аспект перемоги Великого Жовтня на Україні широко представлений у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР», яка відзначена Державною премією СРСР за 1976 рік. Не дослідивши цієї та інших праць, В. В. Мусяєнко обмежив коло історіографічних джерел, що не дало йому змогу точно визначити стан і наступні завдання вивчення проблеми.

У першому розділі з усієї сукупності питань партійного будівництва автор спинається лише на висвітленні чисельності більшовиків, наявності об'єднаних органі-

зацій РСДРП, утворенні обласних партійних організацій, спробах скликання всеукраїнського з'їзду РСДРП(б). В розділі не аналізуються участь більшовицьких організацій України в VII (Квітневій) конференції, VI і VII з'їздах партії, вплив цих партійних форумів на внутріпартійну діяльність більшовиків на місцях, форми і методи організаторської та ідейно-політичної роботи місцевих організацій, їх боротьба за єдність партії проти опортуністичних проявів, проти буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології. До того ж, ці питання не можуть бути належно з'ясованими, бо автор не бере до уваги історіографію зв'язків з В. І. Леніним, ленінської допомоги і керівництва партійними організаціями України.

У книзі зазначається, що створення «обласних партійних центрів відбувалося в два етапи» (стор. 37). Автор вважає, що перший етап охоплює період підготовки і проведення в липні обласних конференцій більшовиків Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну. Він вірно пише, що на цих конференціях «були створені обласні партійні організації», навіть — завершився процес їх створення (стор. 38, 39). Однак далі зазначає, що названий процес мав продовження. Між тим те, що автор вважає другим, післяжовтневим етапом утворення обласних партійних організацій (скликання в грудні партійної конференції Донецько-Криворізької області в Харкові та обласного з'їзду РСДРП(б) в Києві), — насправді пов'язане з першими практичними кроками на шляху до створення КП(б)У.

В. В. Мусяєнко приділив велику увагу історіографії питання про скликання з'їзду більшовицьких організацій у Києві в грудні 1917 р. (стор. 45—50). Він справедливо заперечив тим авторам, які називають цей з'їзд всеукраїнською партійною конференцією або нарадою, проте не критично приєднався до інших, хто називає його «обласним з'їздом РСДРП(б) Південно-Західного краю» (стор. 49). За характером скликання, прийнятими рішеннями і представництвом на ньому це був з'їзд, який хоч і не став всеукраїнським, але його значення не обмежувалося районом Південно-Західної області. Серед представлених на з'їзді організацій, що не входили до цієї області, автор назвав лише Катеринославську, «наділивши» її повноваженням делегата тільки інформаційними завданнями (стор. 48). Відомо, що з організацій, які виходили за межі названого району, крім Катеринославської, з правом вирішального голосу на з'їзді брали участь ще Єлисаветградська і дві військові організації з Південно-Західного фронту, а також чотири організації цього фронту — з дорадчим голосом³.

³ «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 89—90.

З'їзд скликався після консультації в ЦК РСДРП(б), за порадою Я. М. Свердлова, як обласний (в межах території України) з'їзд організації єдиної партії більшовиків. У його протоколах засвідчується, що він конституювався як «Обласний з'їзд РСДРП(б) у Києві»⁴. Неповне представництво не дозволило йому визначитися всеукраїнським з'їздом більшовиків, але він також не називав себе з'їздом РСДРП(б) Південно-Західного краю.

В історичній літературі зустрічаються відомості про те, що в кінці 1917 — на початку 1918 рр. у Херсоні, Одесі, окремих населених пунктах Донбасу виникли організації (групи) і секції т. зв. «українських більшовиків». В Одесі під час роботи II з'їзду Румчероду вже існувала окрема секція «українських більшовиків». Автор монографії позитивно оцінює це явище. Однак він підмінює його при цьому питанням про необхідність агітації серед українців рідною мовою. З цим погодитися не можна. Спроби утворення окремих секцій «українських більшовиків», незалежно від бажання їх ініціаторів, суперечили ленінським принципам партійного будівництва і життям були відкинуті.

Автор монографії в основному вірно, але не зовсім чітко оцінив вступ представників Київського комітету РСДРП(б) до складу Центральної ради 9 серпня і в т. зв. «Крайовий комітет охорони революції», створений Радою 25 жовтня 1917 р. До цього слід додати, що нема підстав твердити, як це робить автор, нібито 25 жовтня Центральною радою пішла на зближення з більшовиками (стор. 146). Насправді, це був маневр Ради, спрямований на те, щоб відвернути збройне повстання в Києві. Не слід також забувати, що повстання 29—31 жовтня було спрямоване не проти Центральної ради, а тільки проти військ штабу Київського військового округу. І

хоч наслідками повстання скористалася Центральна рада, Київський комітет РСДРП(б) визнав її вищим органом влади на Україні і, не рахуючись з наростанням класових битв, висунув ідею скликання спільно з нею всеукраїнського з'їзду Рад для мирної «реорганізації» Центральної ради в центральний орган Радянської влади. Але на момент скликання Обласного з'їзду РСДРП(б) і Всеукраїнського з'їзду Рад (початок грудня) ці ілюзії розвіялися. Тому викликає подив, що ця ідея, як твердить автор, обговорювалася на обласному з'їзді РСДРП(б) в Києві і відображена в його резолюціях (стор. 154). Цитуючи резолюцію про те, що «партія всіма заходами боротиметься проти нинішнього складу Центральної ради і буде прагнути на Україні, як і в усій Росії, створити дійсно революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів», автор всупереч їй пише, що вона виражає тактичну лінію «на мирний шлях завоювання влади Радами» (стор. 154).

У рецензованій праці звертає на себе увагу й те, що в одному її місці (стор. 41) перша конференція Донецько-Криворізького басейну датується правильно (13—15 липня), в іншому (стор. 38) — неточно (13—16 липня). Хоч з протоколів обласного з'їзду РСДРП(б) відомо, що В. А. Валявко був делегатом від Катеринославської організації, автор включає його в число представників Полтавського чи Київського комітету більшовиків (стор. 155).

В цілому ж монографія В. В. Мусієнка заслуговує на увагу, як перша спроба створення узагальнюючого дослідження історіографії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції, вона займе належне місце серед праць, що своїм змістом і привертують до нього увагою читачів сприятимуть розвиткові історико-партійних історіографічних досліджень.

П. Л. Варгатюк (Київ)

В. И. Буганов.

**КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОЙНЫ
В РОССИИ XVII—XVIII ВВ.
Издательство «Наука»,
М., 1976, 221 с.**

В XVII—XVIII ст. Росія вступила в «новий період» своєї історії. Саме в цей час відбувався процес зародження і розвитку буржуазних відносин. В надрах феодалізму народжувалось нове буржуазне суспільство.

Боротьба трудящих мас, насамперед селянства, проти феодального гноблення бу-

ла яскравим, найбільш повним виразом антагоністичного характеру історичного розвитку Росії XVII—XVIII ст. В. І. Ленін, підкреслюючи особливе загострення класової боротьби в період селянських війн, називав їх також громадянськими війнами¹.

В марксистсько-ленінській історичній науці проблеми селянських війн в Росії зайняли важливе місце. Праці, присвячені висвітленню цієї теми, свідчать про досягнення в конкретному-історичному вивченні

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 71.

селянських війн в Росії XVII—XVIII ст., а також в розробці теоретичних проблем. Останні, як відомо, стали предметом ряду дискусій².

Значний інтерес викликає рецензована книга. Її автор — відомий радянський історик, фахівець з питань історії феодалізму в Росії, ще раз переконливо підтвердив необхідність творчого осмислення проблем, що здавалось би вже знайшли своє вирішення в історіографії. В. І. Буганову вдалося сконцентрувати значний за обсягом фактичний матеріал, що охоплює історію чотирьох селянських війн в Росії.

Початком 1-ї Селянської війни автор називає 1601 рік (стор. 20). Щоправда, в цьому питанні послідовність до кінця не дотримується. На одній і тій же сторінці початком 1-ої Селянської війни називаються і 1603 рік, і 1601—1603 роки. Останні водночас визначаються і як переддень Селянської війни (стор. 20). Як завершальний спалах 1-ої Селянської війни визначається велике повстання селян ряду центральних повітів (на північ і південний схід від Москви) 1614—1615 років (стор. 49). Таким чином, хронологічні рамки 1-ої Селянської війни значно розширені в порівнянні з попередніми уявленнями. Вони охоплюють близько півтора десятиріччя. Початком 2-ої Селянської війни автор вважає 1666 рік (стор. 62, 66). Кінцем 3-ої Селянської війни — 1710 рік (стор. 149).

Після довголітніх хрестоматійних викладок дещо іншого плану з цих питань важко одразу сприйняти запропоновані в рецензованій книзі висновки. Але й заперечити їм, на нашу думку, недостатньо підстав. В усякому разі правомірною є думка автора про те, що селянську війну, як і кожен історичну подію, необхідно вивчати в розвитку — від зародження руху (коли ще не було повстанської армії і т. ін.) до його поразки (див. стор. 61).

Цінність праці і в її теоретичній частині, в аналізі окремих явищ селянських війн, нерідко своєрідній їх інтерпретації, широких історичних узагальнень.

Більшість радянських істориків уже твердо дотримується тієї думки, що в період селянських війн в Росії повсталі вели боротьбу зрештою не за поступки з боку панівного класу, не за той чи інший варіант феодалізму, а за ліквідацію кріпосницької системи в масштабах всієї країни³. Послідовно проводить аналогічну точку зору і автор книги, справедливо зазначаючи при цьому, що повсталі в силу їх історичної обмеженості, будучи «синими свого часу» (стор. 106), суб'єктивно не усвідомлювали спрямованості своєї бо-

ротьби проти феодальної системи в цілому.

В. І. Буганов слушно наголошує, що, вступаючи проти гніту і несправедливостей існуючого ладу, повсталі мріяли про свободу й волю, влаштування життя на манер козацьких порядків, або, за Марксом, «християнської козацької республіки» (стор. 106, 213). Загальновідомо, що козацький соціальний устрій XVII—XVIII ст. значною мірою відповідав прагненням селянства. Адже козацтво уособлювало той лад вільних дрібних виробників, про який завжди мріяло і до якого неухильно прагнуло селянство. До того ж козацтво ніколи, з самого початку свого виникнення, не було однорідним. Трудове козацтво, яке чисельно зростало, будучи тісно пов'язаним з селянством як за походженням, так і місцем у виробничій сфері, ставало в XVII—XVIII ст. природним союзником селянства в боротьбі проти спільного ворога — феодаль-кріпосників.

Ми поділяємо думку автора в тому, що називати устрій козацького самоуправління у повному смислі «республіканським» — невірно (див. стор. 59). Думається, що це так само зрозуміло, як і те, що антифеодальні війни XVII—XVIII ст. залишались селянськими при всій значимості участі в них козаків.

Важливе місце серед теоретичних викладок рецензованої праці займає таке складне питання, як ідеологія учасників селянських війн в Росії. Автор, як і в попередніх своїх працях⁴⁻⁵, безпідставно дотримується того, що термін «ідеологія» можна і потрібно (звичайно з врахуванням історичної доби) вживати стосовно системи поглядів, рівня свідомості, лозунгів учасників селянських війн в Росії.

Звичайно, ідеологічною оболонкою селянських війн в Росії був своєрідний «наївний монархізм», віра в «доброто», «мушкетерського царя», «добрих бояр» тощо. Політична обмеженість, недалекоглядність повстанців — очевидна. Зрештою й сам автор визнає, що «для XVII—XVIII ст. можна говорити тільки про примітивні, ненаукові, невиразні форми ідеологічних уявлень учасників селянських війн» (стор. 220). В той же час дуже резонанс, на наш погляд, зауваження автора про те, що «усі міркування про «поганих» і «добрих» бояр, наївні і незрілі з точки зору людини XX або навіть XIX ст., цілком природні для російських людей XVII ст.» (стор. 88).

Яскравою лінією в книзі проходить ідея єдності трудящих мас народів, що населяли Росію, в боротьбі проти спільного ворога — класу феодалів. Ця єдність була могутнім фактором у боротьбі проти національного і феодального гніту.

У книзі справедливо дається висока оцінка селянським війнам в Росії як істо-

² Див. Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения, М., 1974 (відп. редактор академік Л. В. Черепнін).

³ Див. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., стор. 7, 36, 37, 38 та ін.

⁴⁻⁵ Див., зокрема, журнал «Вопросы истории», 1974, № 1.

ричним подіям великого масштабу і значення. Разом з тим книга має деякі недоліки. Так, не зовсім переконливим є твердження автора про те, що донське козацтво, як і козаки взагалі, у другій половині XVII ст. не займалися землеробством (стор. 59). Одним з прикладів, що спростовує це твердження, може бути, зокрема, землеробська діяльність козацтва Лівобережної України⁶.

На стор. 134, говорячи про поширення селянської війни під проводом К. Булаві-

⁶ Див. А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, тт. I—III, К., 1893, 1898, 1902; В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — I-ї чверті XVIII ст. К., 1959.

Період феодалізму продовжувався понад тисячу років. І протягом усього цього часу селянство було найчисленнішим класом, основною силою, яка по суті здійснювала всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві, визначала своєрідність епохи. Селянство відігравало величезну, визначальну роль у класовій боротьбі проти феодального гніту. К. Маркс і Ф. Енгельс відмічали, що «всі великі повстання середньовіччя походили з села»⁷. На високий рівень у ту епоху класова боротьба піднімалася в ході селянських війн, які відбувалися в ряді країн і набували характеру громадянських війн селян проти поміщиків⁸. Саме через згадані обставини, проблеми і теми, пов'язані із селянством періоду феодалізму, були і залишаються актуальними в марксистсько-ленінській історичній науці. Дослідженню селянських війн в Росії XVII—XVIII ст. присвятив свою монографію В. І. Буганов.

Епоха феодалізму позначена частими війнами, які велися в феодально-династичних інтересах експлуататорського класу. Але вже тоді «бували війни, які, незважаючи на всі страхоття, звірства, бідкування й муки, неминуче зв'язані з усякою війною», — писав В. І. Ленін, — були прогресивні, тобто приносили користь розвитку людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи...»⁹ Такі війни мали демократичний, справедливий характер, бо велися прогресивними силами суспільства в інтересах широких народних мас. До числа таких війн, як про це переконливо розповідається в праці В. І. Буганова, належать селянські війни під керівництвом Івана Болотникова та Степана Разіна у XVII ст., Кондратія Булавіна та Омеляна Пугачова у XVIII ст.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 48.

⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 71—72.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 293.

на на Україну, автор серед тих, хто приєднався до повстанців, називає лише запорожців і козаків Лівобережної України. Але ж відомо, що антифеодальна боротьба охоплює в цей час значно ширші верстви населення України, і в першу чергу селянські маси. На стор. 108 неввірно названо прізвисько прихильника Степана Разіна, керівника повстання 1670 р. у м. Острогоську (Слобідська Україна) полковника Івана Дзиковського.

В цілому книга, на наш погляд, заслуговує високої оцінки. Вона стане в пригоді історикам і з інтересом буде прочитана тими, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни.

О. А. Парасунько (Київ),
О. І. Пугро (Київ)

* * *

Автор не тільки дає певну систематизовану суму відомостей про селянські війни в Росії, але й своєрідно підсумовує вже досягнуте в радянській історіографії у дослідженні цієї важливої проблеми. Цікаво, що в рецензованій книзі вперше розглядаються чотири селянські війни, що дали можливість співставити, а в результаті цього визначити спільне і своєрідне в кожній війні, історично підійти до розуміння подій.

Згадані селянські війни в Росії відбувалися в досить широкий історичний період — 175 років. В цей час відбувалися відповідні зміни і в розвитку феодалізму, як соціально-економічного, так і суспільно-політичного характеру. Безумовно, що це впливало на хід і зміст класової боротьби, зокрема, на селянські війни. Посилювалася їх класова гострота та цілеспрямованість. На цьому наголошується в книзі, коли йдеться про кожну із згаданих війн, яким присвячено спеціальні розділи. Однак слід згадати й про те, що внутрішні події і зміни, які відбувалися в країні, не ізолювані від міжнародних відносин. А цьому питанню дуже мало приділено уваги в монографії, особливо, де йдеться про третю і четверту селянські війни в Росії.

В. І. Буганов розмірковує з приводу такого поняття, як селянська війна, що відрізняється від численних селянських заворушень і повстань періоду феодалізму, для яких була притаманна локальність, короткочасність і територіальна обмеженість. Для селянських же війн характерне об'єднання повстанців в армії та великі загоны, виникнення своєрідного военно-політичного керівництва, органів управління, ліквідація царської адміністрації на території, охопленій повстанням, зростання класової свідомості та посилення організованості учасників. Автор книги має рацію, що селянські війни, як і кожні інші суспільні явища, слід розглядати не тільки в їх кульмінаційний етап, але починати із зародження і до закінчення.

У зв'язку із згаданим хочеться висловити одне міркування з приводу великих

т. зв. селянсько-козацьких повстань на Україні, які теж відбувалися в період феодалізму. Незважаючи на певні специфічні риси та умови, в таких повстаннях на Україні, як 1591—1593 рр. під проводом К. Косинського, що було фактично продовжене повстанням 1594—1596 рр., очоленим С. Наливайком, повстання 1637—1638 рр., кероване Павлюком, К. Скиданом, Я. Остриницею, а у XVIII ст. велике селянське повстання на Правобережній Україні, очолене в 1768 р. М. Залізняком, що продовжувалося й в 1769 р., мають, на нашу думку, багато спільного з названими селянськими війнами в Росії. І мова йде не взагалі про паралелі та аналогії, а спільність в характері, суті подій. Це питання потребує обговорення науковою громадськістю.

Характер воєн, у тому числі і селянських, їх хід залежать від різних факторів. В. І. Ленін писав про величезне значення військових знань, озброєності, організації «як зняряддя, що ним користуються маси народу і класи народу для вирішення великих історичних сутичок»¹⁰. В. І. Буганов переконливо показує важливу роль використання військового досвіду, а також традицій козацтва в управлінні звільненою від феодального гніту територією. Аналогічного характеру події також відбувалися і на Україні під час народних повстань в XVI—XVIII ст.

В радянській історіографії, зокрема, в праці В. І. Буганова, розкриваються причини селянських воєн, їх справедливий характер, зростання класової свідомості учасників. Повстале селянство вело боротьбу не тільки з експлуататорами-поміщиками, але й нищило ті установи та діячів, які

допомагали, захищали гнобителів. Таким чином, ця боротьба набирала політичного характеру. І хоч цьому аспекту боротьби в селянських війнах і приділена певна увага в книзі В. І. Буганова, ця тема за своєю важливістю заслуговує на спеціальні монографічні дослідження в історії як Росії, так і України. Заслуговує більшої уваги питання психології боротьби трудящих мас, яка досить виразно проявляється в ході виступів проти своїх гнобителів.

Автор неодноразово зазначає, що в селянських війнах брали участь також козаки і певні кола міського населення, «служили люди» (стрільці, гарматники та ін.). Згадаймо, що в селянських повстаннях на Україні мали місце аналогічні явища. Тому, очевидно, не слід було обмежуватися короткими згадками, а розкрити причини того, що єднало різні соціальні групи в спільній боротьбі, хоч вони і виходили з власних інтересів, з своїх позицій.

В рецензованій монографії є згадки про те, що в селянських війнах Росії, крім росіян, брали участь українські селяни і козаки, татари, мордвини, казахи та інші народності. Таким чином, антифеодальний характер селянських війн об'єднував представників різних народів. Це був один із етапів спільної боротьби трудящих багатонаціональної нашої країни проти соціального гніту. Напевно, настав час, а для цього є також відповідна фактична основа, створити спеціальне, єдине монографічне дослідження про участь українських народних мас в селянських війнах Росії XVII—XVIII ст.

Монографія В. І. Буганова, безумовно, дасть поштовх для дальших досліджень важливої проблеми.

Ф. П. Шевченко (Київ)

Р. П. Гришина.

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ФАШИЗМА
В БОЛГАРИИ. 1919—1925 гг.,**

*Изд-во Болгарской академии наук,
София, 1976, 341 с.*

Суть фашизму, його єство завжди однакові: це (якщо він захоплює владу) — відкрито терористична диктатура найреакційніших кіл монополістичного капіталу, яка використовує найбільш жорстокі форми насильства для придушення робітничого класу і всіх трудящих; це — войовничий антикомунізм, шовінізм, расизм, широке використання державно-монополістичних методів, максимальний контроль над усіма проявами суспільного і особистого життя громадян, прагнення мобілізувати і політично активізувати населення країни

в інтересах експлуататорського ладу, з метою збереження капіталізму. У зовнішній політиці фашизм відзначається агресивністю та імперіалістичними загарбаннями, експансивними устремліннями щодо інших народів і країн.

Фашизм як політичний напрям не виключає існування різних його форм, що часто характеризуються ступенем переваг політичних або мілітаристських сил. Про так звані «класичні» форми фашистських режимів у Німеччині, Італії написано вже чимало праць. Зокрема, основні аспекти гітлерівського націонал-соціалізму розкрито у працях В. Кульбакіна, В. Фоміна, І. Файлгара, В. Ушакова, Г. Розанова, А. Єрусалимського, О. Галкіна, Л. Гінцберга та інших. Про розвиток фашистського руху та фашистського режиму в Італії йдеться в дослідженнях Д. Антонова, Б. Лопухова, Г. Філатова, Д. Аквіла, П. Алатрі.

Протягом багатьох років після другої світової війни фашизм залишався при владі в Іспанії і Португалії, тяжким кошмаром стала фашистська диктатура для чільського народу сьогодні. Існували свого часу тоталітарні режими із специфічними особливостями і в Угорщині, Румунії, Польщі, Болгарії та деяких інших державах. Питанням виникнення фашизму в цих країнах присвячено значно менше наукових розвідок і праць. Отже, недостатньо досліджена проблема встановлення фашистської диктатури, зокрема, в Болгарії. Цілком слушно зауважує у своїй передмові до рецензованої книги академік Болгарської академії наук Дмитр Косев, що «книга Р. П. Гришиної — перше в історичній літературі багатопланове монографічне дослідження першого і, можливо, найскладнішого етапу розвитку фашизму в Болгарії, який почався... в роки післявоєнної революційної кризи у країні і набув характерних рис в політиці фашистського уряду О. Цанкова в бурхливій 1923—1925 рр.» (стор. 5).

При ознайомленні з монографією Р. П. Гришиної привертає увагу широка джерельна база. Автор використала документи ряду болгарських архівів: Архіву Міністерства внутрішніх справ, Центрального державного історичного архіву, Архіву Болгарської академії наук, Воєнно-історичного архіву, документи Болгарської комуністичної партії, офіційні матеріали, що публікувалися у «Държавен вестник», парламентські звіти, статистичні матеріали, окремі документи, знайдені у книгозшивці Державної бібліотеки імені Кирила і Мефодія в Софії, пресу 20-х років, мемуарну літературу тощо. Глибоко проаналізувавши згадані джерела і критично використавши праці радянських, болгарських та деяких авторів з інших зарубіжних країн, Р. П. Гришина, на нашу думку, зуміла переконливо розкрити суть фашизму в Болгарії, його глибоко антинародний характер.

Струнка, чітко окреслена структура книги дала змогу авторові в шести розділах у хронологічній послідовності охопити основні проблеми зародження, встановлення і розвитку фашизму в країні аж до падіння першого фашистського уряду у 1925 р.

У першому розділі праці дослідниця, торкаючись політичних і соціальних умов формування сил крайньої реакції у післявоєнний період, висвітлює такі важливі питання, як своєрідність вирішення революційної ситуації 1918—1919 рр. в Болгарії та вплив реформаторської діяльності уряду Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) на розстановку класових і політичних сил у країні, на виникнення реакційного табору.

У другому розділі книги розглядаються процеси консолідації реакційних сил у країні, створення легальних центрів боротьби проти уряду БЗНС, очолюваного

О. Стамболійським, організації фашистського політичного центру «Народний згівір» та його програма, підготовка і здійснення державного перевороту 9 червня 1923 р. І хоч ці питання вже певною мірою висвітлено раніше, проте Р. П. Гришина, проаналізувавши вже відомі і використавши нові джерела, зуміла по-новому розкрити деякі події, явища, повніше викласти ряд проблем. Так, наприклад, ґрунтовно і цікаво досліджено роль представників монополістичного капіталу у воєнно-фашистському перевороті.

Питанням формування механізму тоталітарної влади та її репресивного курсу щодо БКП і лівого крила БЗНС, відносно фашистської диктатури і буржуазної опозиції присвячується третій розділ, написаний головним чином на основі нових архівних матеріалів.

У четвертому розділі монографії міститься найбільш повний, порівняно з попередніми працями, виклад зовнішньої політики фашистського уряду Болгарії. Особливий інтерес викликає докладна характеристика відносин між фашистською Болгарією та Сербсько-Хорватсько-Словенським Королівством, очолюваним реакційними націоналістичними колами сербської буржуазії. Звичайно, деякі моменти зовнішньополітичної діяльності уряду О. Цанкова вимагають глибшого вивчення, яке можливе лише за умови ознайомлення з документальними матеріалами міністерств закордонних справ Англії, Франції та деяких інших країн, що відігравали в той час більшу чи меншу роль у розвитку подій на Балканському півострові.

Р. П. Гришина використала багато нових матеріалів для ґрунтовного розкриття соціально-економічної політики першого фашистського уряду Болгарії (п'ятий розділ книги). Привертає увагу, зокрема, висвітлення основних напрямів соціально-економічного законодавства, відносин між державною владою і монополістичними колами та ін.

В останньому розділі книги автор спинається на питаннях, пов'язаних з кризою фашистського табору та падінням фашистського уряду на чолі з О. Цанковим. Якщо досі цей комплекс питань розглядався дослідниками дещо спрощено, то Р. П. Гришина, спираючись на нові архівні документи та інші джерела, досить глибоко розкриває, зокрема, причини, які привели до розколу «Демократичного зговору» і заміни кабінету О. Цанкова кабінетом А. Ляпчева.

Характеризуючи окремі фашистські організації, режим у цілому і роблячи аналіз антинародної, терористичної політики першого фашистського уряду в Болгарії, автор спинається також докладно й на ролі головних ватажків буржуазно-фашистського табору, зокрема царя Бориса III та глави Воєнної ліги генерала І. Вилкова. Аргументовано доводиться причетність спроб фашистів створити своєму режимові

широку соціальну базу, зміцнити її, аналізуються суперечності в буржуазно-фашистському таборі та ін.

Р. П. Гришина робить правильний висновок про те, що внутрішня слабкість воєнно-фашистського режиму в Болгарії значною мірою визначалась опором йому з боку болгарських трудящих, який набув характеру активної збройної боротьби. Керівником цієї боротьби стала Болгарська комуністична партія, яка вже у 1923 р. виступила ініціатором створення антифашистського блоку праці, до складу якого ввійшли робітники, селяни, ремісники, прогресивна інтелігенція та ін. У дні Вересневого повстання 1923 р., яке було найвищою точкою збройної антифашистської боротьби, бойовий союз робітників і селян був скріплений спільно пролитою кров'ю. Чітка політична конфронтація широких народних мас і воєнно-фашистської верхівки, як цілком слушно зауважує автор, зумовила нестійкість і крах реакційного режиму.

На закінчення слід відзначити, що Р. П. Гришина на сторінках своєї книги викриває концепції тих буржуазних авторів, які намагаються перевернути суть фашистського режиму в Болгарії. Взагалі усій праці Р. П. Гришиної характерна класова заго-

стреність, партійна пристрасність і полемічність у висвітленні даної проблеми.

Не можна не погодитися з академіком Димитром Косевим, який у своєму вступі до рецензованої монографії відзначає, що вона є «новим цінним внеском у розвиток радянської болгаристики..., основною працею з історії фашизму в Болгарії першого етапу його розвитку. Всі наступні дослідники проблематики фашизму в Болгарії періоду між двома світовими війнами повинні будуть брати за основу книгу Р. П. Гришиної, використовувати внесений її автором вклад у наукову розробку важливої теми» (стор. 8).

Своєю книгою Р. П. Гришина на прикладі аналізу болгарського фашизму викриває звиряче обличчя найреакційніших і агресивних сил імперіалістичної буржуазії взагалі. Ця праця буде корисною для всіх тих, хто займається вивченням сучасної історії капіталістичних країн, вона допомагатиме широким колам дослідників у викритті антинародної суті фашизму як ганебного соціального явища.

*І. М. Кулинич (Київ),
П. С. Сохань (Київ)*

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН,

*вип. 1, К., 1975, 175 с.; вип. 2,
К., 1976, 105 с.*

У 1975 р. Інститут історії АН УРСР розпочав випуск збірників досліджень з проблем історії зарубіжних країн. Вже опубліковано два випуски цього збірника.

25 наукових статей і повідомлень, розміщених у них, можна розділити за їх змістом на чотири групи. Перша охоплює статті, що торкаються окремих, переважно зовнішньополітичних аспектів розвитку провідного фактору світової політики — співдружності соціалістичних країн. Так, у статті П. С. Соханя аналізуються методологічні питання дослідження радянсько-болгарського співробітництва, розкриваються теоретичні основи взаємовідносин між братніми народами і принципи періодизації радянсько-болгарського співробітництва, підкреслюється провідна організуюча роль КПРС і БКП у розвитку і зміцненні єдності між СРСР і НРБ. Значну увагу автор приділив визначенню змісту і напрямів співробітництва між ними.

Становленню нового зовнішньополітичного курсу Чехословаччини в 1945—1948 рр., тобто в період переростання національно-демократичної революції у соціалістичну, присвячена змістовна стаття І. А. Петерса. Грунтуючись на численних радянських і чехословацьких документах, автор показав гостру класову боротьбу, що точилася між робітничим класом і бур-

жуазією у питаннях зовнішньої орієнтації ЧСР, розкрив історичне значення лютневої перемоги трудящих над реакцією у 1948 р.

Єдиним дослідженням, що стосується внутрішньої історії соціалістичного будівництва у зарубіжних країнах, є стаття С. В. Віднянського «Процес консолідації революційного профспілкового руху в ЧССР (1969—1972 рр.)». У ній розглядається складний процес суспільно-політичної консолідації в країні після подій 1968—1969 рр. Автор показав, як Комуністичній партії Чехословаччини довелося по суті відновлювати і заново організовувати на принципах марксизму-ленінізму доведений контрреволюцією до стану розкладу профспілковий рух.

Дві статті збірника присвячені взаємовідносинам країн соціалістичної співдружності з молодими державами Азії і Африки, що визволилися з тенет колоніалізму. Зокрема, М. Д. Несук висвітлив економічне і науково-технічне співробітництво держав — членів РЕВ з країнами, що розвиваються, протиставляючи їх дійсно інтернаціоналістську соціалістичну політику неоколоніалістській політиці імперіалістичних держав «спільного ринку». Про розвиток зовнішньополітичних та економічних зв'язків Німецької Демократичної Республіки з країнами Азії і Африки йдеться в статті О. П. Кругляка.

Другу групу статей складають дослідження окремих сторінок славної історії міжнародної солідарності трудящих. У зв'язку з 60-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції особливий інтерес викликає ґрунтовний огляд основних дже-

рел вивчення революційної діяльності зарубіжних інтернаціоналістів на Україні в роки громадянської війни (автор І. М. Кулинич). Стаття М. М. Фролкина присвячена історії участі французького робітничого класу в русі міжнародної солідарності трудящих з Великою Жовтневою соціалістичною революцією і молодого Країною Рад, з національно-визвольним рухом і республіканською Іспанією, з боротьбою німецьких трудящих, народом Алжiru і героїчним В'єтнамом. Про братерську допомогу трудящих Радянського Союзу болгарським політичним емігрантам у 20—30-х рр. пише у своїй статті В. В. Павленко. Вірні принципи пролетарського інтернаціоналізму, трудящі СРСР у 1921—1927 рр. взяли активну участь у міжнародній кампанії на захист Н. Сакко і Б. Ванцетті. Цьому присвятив свою статтю В. О. Врадій. Про деякі мало вивчені сторінки біографії друга і соратника В. І. Леніна, видатної діячки німецького і міжнародного робітничого руху Клари Цеткін і, зокрема, про її роботу в організації «Міжнародна робітничка допомога» розповідається у статті Б. М. Забарка.

У третю групу можна об'єднати дослідження, присвячені окремим питанням національно-визвольного руху, боротьбі країн Азії та Африки з неоколоніалізмом, за зміцнення національної незалежності і соціальний прогрес. В. В. Будяков у своїй статті висвітлює історію національно-визвольної революції в Гвінеї-Бісау і шляхи встановлення там незалежності, а В. К. Гура — проблеми зайнятості і соціального забезпечення трудящих Марокко.

Важливою складовою частиною сучасного національно-визвольного руху є боротьба народів за деколонізацію своїх нафтових багатств. Основні аспекти цієї проблеми розкривають В. І. Нагайчук та І. М. Хворостяний у змістовній статті «Арабський Схід: нафта і боротьба народів за незалежність». Визначаючи і характеризуючи етапи національно-визвольного руху на Арабському Сході, автори досить докладно описують діяльність організації країн — експортерів нафти, викривають намагання імперіалістичних держав будь-що зупинити процес деколонізації нафти.

Близькосхідний конфлікт продовжує залишатися особливо загрозливим для справи миру і безпеки народів. Однією з найважливіших причин напруженості на Близькому Сході є палестинська проблема, породжена імперіалістами західних держав і правлячими колами Ізраїлю. Історії виникнення палестинського питання присвячені дві статті В. В. Григор'єва.

У статті «В тенетах колективного неоколоніалізму» М. Д. Несук показав справжній характер «допомоги» імперіалістичних держав молодим незалежним країнам Африки, яка має за мету оплутати їх кайданами нового рабства.

Окрему групу складають статті і повідомлення про соціальну політику і струк-

туру капіталістичних країн, про боротьбу демократичних сил капіталістичного світу проти реакції. У невеликій за обсягом статті О. Г. Цветкова «Деякі питання соціальної політики міжнародних монополій в світлі ленінської теорії імперіалізму» викривається хижацька сутність міжнародних корпорацій, які досягли універсальної системи капіталістичної експлуатації.

В умовах галасливого наступу імперіалістичної пропаганди на соціалістичні країни, який супроводжується зливою крокодилячих сліз з приводу вигаданих порушень прав людини у соціалістичному суспільстві, особливу актуальність мають дві статті О. В. Потехіна «Соціально-економічні аспекти становлення американської молоді в умовах науково-технічної революції» та «Урядові програми підготовки трудових ресурсів у США і молодь». Використовуючи переконливі факти і документи, автор змалював яскраву картину хронічних хвороб системи освіти у США, масового безробіття, неприйняття американською молоддю науково-технічної революції, позбавленої соціального прогресу та демократії. Близьким за тематикою до цих статей є дослідження В. Б. Євтуха про вплив НТР на структурну асиміляцію етнічних груп США і Канади, що виявився у значному загостренні проблеми расових та етнічних відносин у цих країнах.

Процесу становлення та еволюції расово-національної політики американських профспілок від 60-х років XIX до середини 50-х років XX ст. присвятив статтю І. Ф. Черепанов. Про роль професійних спілок і, зокрема, низового профспілкового активу в сучасному англійському робітничому русі йдеться у статті Г. П. Малашонок.

Значну цінність для дослідників післявоєнної історії Великобританії становить підготовлений В. О. Горбачком і В. О. Корніловою огляд джерел: документів і друкованих органів Комуністичної партії Великобританії, звітів про парламентські дебати, статистичних та інших офіційних англійських видань.

У першому випуску збірника розміщено статтю І. Ф. Чернікова з історії російсько-турецьких економічних і культурних зв'язків у XVI — на початку XX ст.

Ознайомлення з тематикою і змістом наукових статей та повідомлень двох випусків збірника дає підставу відзначити, що ці дослідження спрямовані на висвітлення актуальних проблем зарубіжної історії, написані на високому теоретичному рівні і мають значну наукову і практичну цінність. Матеріали цих збірників вже використовуються у викладанні і вивченні історії зарубіжних країн у вищих навчальних закладах, у дослідницькій діяльності науковців і студентів, а чимало з них — в лекційно-пропагандистській роботі.

У відповідь на звернення редколегії збірника до читачів з проханням відгукнутися із зауваженнями і побажаннями у

нас виникли деякі міркування. Не торкаючись поодиноких неточностей, невдалих висловлювань і редакційних огріхів, слід насамперед висловити загальні зауваження, що стосуються більшості досліджень.

Тематична строкатість статей збірника виправдовується тим, що в ньому представлені науковці кількох відділів Інституту історії АН УРСР та його філіалів. Але занадто вже різними є статті і повідомлення як за обсягом, так і за формою викладу результатів наукових досліджень. Розміри статей коливаються від 5 до 24 сторінок. З більшості їх важко дізнатися, що ж конкретно нового вносить учений у висвітлення даної проблеми. Ряд дослідників не тільки не дають хоча б коротенького історіографічного огляду питання, що розглядається, а навіть не визначають мету своєї статті. Згадка певних авторів про те, що деякі аспекти даної проблеми

вже висвітлені іншими дослідниками, не дає уявлення про стан вивчення того чи іншого питання, про особистий внесок історика у його розв'язання. Деякі статті перенасичені фактами на шкоду науковому аналізу, узагальненням і висновкам. Лише кілька авторів роблять конкретні висновки до своїх досліджень. Багато б знайти у статтях рецензованого збірника більше критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікаторів історії, більше полеміки і постановки дискусійних питань.

Нарешті, читачеві цікаво було б дізнатися про наукову діяльність відділів Інституту, результати дослідження кардинальних проблем, а також рекомендації щодо напрямів, на яких насамперед необхідно зосередити увагу при дослідженні питань історії зарубіжних країн.

А. Ф. Кізченко (Київ)

М. М. Варварцев.

**БУРЖУАЗНЕ «УКРАЇНОЗНАВСТВО» —
ЗНАРЯДДА ІДЕОЛОГІЧНИХ
ДИВЕРСИЙ ІМПЕРІАЛІЗМУ.**

Вид-во «Наукова думка, К., 1976, 185 с.

Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, «...проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висуваються на перший план...»¹. В сучасних умовах протистояння двох різних соціально-політичних систем боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною залишається важливим і актуальним завданням. Однією з характерних рис сучасної ідеологічної боротьби є використання антикомунізмом ідеології буржуазного націоналізму, давньої стратегічної зброї буржуазії у боротьбі проти пролетаріату. У своїх діях проти Країни Рад імперіалістична реакція посилено використовує, зокрема, український буржуазний націоналізм. Прикладом цього може служити використання буржуазними ідеологами так званого «українознавства», його фальсифікацій історії УРСР. Викриття цих фальсифікацій є складовою частиною загальної ідеологічної боротьби проти антикомунізму, одним з провідних завдань радянської історичної науки.

Рецензована праця М. М. Варварцева саме і присвячена викриттю буржуазного «українознавства» як знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. На основі аналізу значного фактичного матеріалу, періодичної преси, видань зарубіжних авторів, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, документи КПРС і міжнародного комуністичного руху, автор на фоні подій післявоєнного часу показав використання реакційними колами міжнародного імпері-

лізму так званих «експертів» «з українського питання» в операціях «холодної війни», виконання ними завдань мілітаристських та інших служб імперіалістичних держав, зусилля «українознавства» в розпалюванні ворожнечі до соціалістичних країн, пропаганді агресії, здійсненні підривних дій проти сил миру, демократії і соціального прогресу.

В книзі показано залежність буржуазного «українознавства» від різних імперіалістичних служб, що займаються активною антикомуністичною та антирадянською діяльністю і пропагандою.

Встановлюючи його пряму наступність з аналогічними центрами, які існували ще до війни в Німеччині, Польщі, Чехословаччині і служили агресивній антирадянській політиці імперіалістичних урядів, насамперед гітлерівської кліки, автор показав, як у післявоєнний час заокеанські стратеги «холодної війни» збирали недобитків нацистських прислужників — «знавців» «українського питання» і формували з них перші «українознавчі» центри на зразок псевдонаукової «Української вільної академії наук (УВАН)» та інші подібні організації. Вони використовувалися як розвідувально-шпигунські центри, як зборище «інформаторів» та ін.

У книзі докладно розглядається експансіоністська суть концепцій «європеїзації», що їх проповідували підспівувачі фашистських культуртрегерів так звані «українознавці», розкривається роль цих концепцій в обґрунтуванні агресивних намірів імперіалізму щодо українського народу, показано спільність головного спрямування «європеїстських» тенденцій, з якими виступали у свій час апологети пангерманізму, та політики «дранг нах Остен», з діяльністю післявоєнних установ західнонімецького «остфшунгу».

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 11.

Новим аспектом проблеми є розгляд діяльності «українознавців» в системі психологічної війни, їх зв'язки з радіостанцією «Свобода», «дослідно-видавничим об'єднанням» «Пролог», підривна пропаганда на сторінках буржуазної преси, робота на радіостанції «Голос Америки».

В монографії показано прислужництво буржуазних «українознавців» неоколоніалізові, їх злочинна діяльність, спрямована на те, щоб перешкодити народам Африки, Азії і Латинської Америки стати на шлях незалежного розвитку і соціального прогресу. У своїх «наукових рекомендаціях» ці «експерти» намагаються «історично обґрунтувати» версію про «радянський колоніалізм», очорнити зовнішню політику СРСР щодо країн, які визволяються від імперіалізму. Людиноненавистницька сутність концепцій «українознавців» розкрита в пропаганді їх теорії «малих воєн», спрямованої на придушення національно-визвольних рухів народів, прагнення поставити на службу масового терору проти мирного населення кривавий досвід оунівських банд, що лютували на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Чільне місце в монографії відведено викриттю підступів «українознавців» проти мирного співіснування країн з різним соціальним ладом, що є свідченням наукової неспроможності і реакційності їх світоглядних концепцій і принципів.

Розглядаючи післявоєнну еволюцію буржуазного «українознавства», його залежність від кіл воєнно-промислового комплексу, розвідувальних та інших спецслужб імперіалістичних держав, автор показав підпорядкованість їх діяльності зовнішньополітичним доктринам імперіалізму. Неспроможна протистояти марксистсько-ленінському вченню у відкритій боротьбі, вона намагається маскувати свою справжню позицію, жонґлювати в спекулятивних цілях популярними серед народних мас демократичними і соціалістичними гаслами, вдаватися до витонченої фальсифікації історичної правди. Це показано в монографії на прикладі роботи ряду «конференцій», «семініарів», симпозіумів, що їх провели в 70-х роках «українознавчі» центри, вироб-

ляючи на них нову тактику ідеологічних диверсій.

Монографія свідчить про те, що антикомунізм сьогодні, як і його складова частина — «українознавство», хоча й силкується виступати як якась сила, насправді демонструє свою глибоку кризу, переконує про поширення в світі ідей марксизму-ленінізму. Це змушує наших ідейних ворогів модернізувати форми та методи нав'язування масам ворожих їм поглядів, ідей. В книзі розповідається про антинародні зусилля антикомунізму на прикладі викриття різних «українознавчих» спекуляцій, що проводяться під гаслами «національного комунізму», «гуманізації» та ін. Викрити вчасно ці метаморфози антикомунізму та його різних відгалужень, розібратися в хитросплетеннях ідеологічних диверсій, дати рішучу відсіч їм — одне з найважливіших завдань наших суспільствознавців.

Одна з особливостей праці М. М. Варварцева полягає в тому, що вона поєднує критику ворожих фальсифікацій з наведенням матеріалів про розвиток Радянської України в братній сім'ї народів СРСР.

Монографія набагато виграла б, якби автор дав більш докладну критику суб'єктивно-ідеологічних настанов «українознавства» щодо суспільного розвитку радянського суспільства, антинаукових «теорій» нації, розглянув питання, як радянські історики викривають спроби антикомунізму і, зокрема, українського буржуазного націоналізму, посіяти розбрат між нашими народами, перекрутити вітчизняну історію, перенести ідеологічну боротьбу на територію Радянського Союзу. Слід було докладніше розкрити з позицій марксизму-ленінізму і сам термін буржуазне «українознавство» та ін.

Однак ці зауваження не знижують позитивної оцінки книги М. М. Варварцева, яка збагатила нашу літературу рядом нових висновків і оцінок, важливих для подальших наукових розробок. Книга розрахована на широке коло працівників ідеологічного фронту і фахівців, які вивчають дану проблему. Вона є важливим внеском у справу боротьби з буржуазною ідеологією.

В. О. Замлинський (Київ)

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРотьБИ

24—25 червня ц. р. у Києві відбулася всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми ідеологічної боротьби в світлі рішень XXV з'їзду КПРС», організована Науковою радою з проблем зарубіжних ідеологічних течій АН СРСР і Секцією суспільних наук АН УРСР.

Конференцію відкрив віце-президент АН УРСР, акад. І. К. Білодід.

Кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук у вступному слові відзначив, що проведення конференції з такої актуальної і важливої в науково-теоретичному та ідейно-політичному відношенні теми саме тепер, після травневого Пленуму ЦК КПРС, у період всенародного обговорення проекту Конституції СРСР і напередодні 60-річчя Великого Жовтня, надає їй особливої значимості. Нові завдання визначають і нові вимоги до розробки проблем марксистсько-ленінської теорії, творчого її розвитку і максимального використання цієї бойової, найгострішої зброї нашої партії, фундаменту її політичної діяльності в сучасну епоху — епоху фронтального протистояння двох світоглядів, двох ідеологій. Сила партії, реальність її творчої програми, життєвість її політики — у вірності ленінському заповітові про те, що без революційної теорії не може бути революційного руху.

На пленарних засіданнях були заслухані доповіді акад. М. Б. Мітіна «Всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня і криза буржуазної ідеології», чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука «Криза буржуазного світогляду як відображення занепаду духовної культури капіталістичного суспільства» і чл.-кор. АН СРСР М. Й. Сладковського «Велика Жовтнева соціалістична революція і революційний процес у Китаї».

Доповідачі відзначили, що з перемогою Великого Жовтня — головної події нинішнього століття — почалася загальна криза капіталізму, яка в духовній сфері знайшла своє відображення у глибокому занепаді буржуазної ідеології в цілому. Ідеалізм і метафізика у філософії, фальшиві політекономічні конструкції держави

«загального благоденства», реакційні доктрини поліцейського, а то й просто фашистського правопорядку, «елітарна» і «масова» антикультура морально здичавілого і хворого суспільства, людиноненависницькі ідейки буржуазного націоналізму — ось який арсенал намагається протиставити реакція всеперемагаючим ідеям марксизму-ленізму. Вороги суспільного прогресу і міжнародної розрядки посилюють антирадянську пропаганду, об'єднуючи під чорними штандартами антикомунізму американських ультра, неофашистів у Західній Європі і Латинській Америці, сіоністів, українських буржуазних націоналістів, маойстів.

XXV з'їзд КПРС визначив найважливіші напрями досліджень в галузі суспільних наук, поставив завдання підвищувати їх роль в наступальній боротьбі проти антикомунізму, в критиці буржуазних і ревизионістських теорій, викритті фальсифікаторів ідей марксизму-ленізму.

Наші ідейні вороги намагаються спотворити всесвітньо-історичний досвід КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, під маскою так званого націонал-комунізму розколоти і ослабити антіімперіалістичний рух трудящих світу. Нині, напередодні 60-річчя Великого Жовтня, особливі зусилля докладаються до того, щоб зводити наклепи на суспільство розвинутого соціалізму, заперечити історичну необхідність революційного оновлення світу, закономірність переходу від капіталізму до соціалізму.

Вістря ворожих атак спрямоване проти переваг соціалістичного суспільного ладу, формування нової людини, радянського способу життя. В антикомуністичних виданнях всіляко спотворюються соціальні наслідки науково-технічної революції, для якої капіталізм давно став гальмом, а соціалізм відкриває нові величезні перспективи.

За останні роки, коли проблеми ідеологічної боротьби все більше виступають на перший план, можна відзначити активізацію наукових досліджень в галузі критики ідеології сучасного антикомунізму і антирадянщини. Це знайшло відображення в

численних повідомленнях на секційних засіданнях конференції.

На засіданні першої секції (керівники — канд. істор. наук В. Д. Гранов і д-р екон. наук В. М. Мазур) розглядалася тема «Марксистсько-ленінське вчення про соціалізм і суспільний прогрес та критика його буржуазних і ревізіоністських перекручень». Учасники секції піддали гострій критиці буржуазну соціологію і сучасний економічний ревізіонізм, різного роду спекуляції навколо науково-технічної революції та її впливу на спосіб життя, антинаукові концепції в галузі буржуазної юридичної науки. Особливу увагу було звернуто на теоретичні питання інтернаціональної єдності країн соціалістичної співдружності, закономірності їх зближення, ролі мас в міжнародному соціалістичному співробітництві.

Друга секція працювала над темою «Криза сучасного капіталізму та її відбиття в буржуазній ідеології» (керівники — доктори філософських наук І. Т. Якушевський і М. В. Гончаренко). Виступаючи розкрили злиденність буржуазних інтерпретацій світоглядної і методологічної функції філософії, простежили тенденції, що ведуть від ірраціоналізму у філософії до екстремізму у політиці, розкрили особливості буржуазно-реформістських концепцій сучасного католицизму. Учасники конференції з інтересом заслухали змістовні повідомлення про маневри сучасної «радянології» в умовах розрядки міжнародної напруженості, ідеологічні аспекти зовнішньополітичних доктрин США, а також про методологічні основи критики буржуазної культури.

«Пролетарський інтернаціоналізм і проблеми критики буржуазно-націоналістичних концепцій» — тема третьої секції, на якій головували акад. АН Литовської РСР В. Ю. Нюнка і д-р істор. наук Р. Г. Симоненко. У виступах на цій секції на основі багатого наукового матеріалу, конкретних і переконливих фактів з життя братніх радянських республік були спростовані буржуазно-націоналістичні фальсифікації ідеологічних і організаційних основ КПРС, ленінської національної політики, викриті імперіалістичні наклепи на радянські народи-брати. Значну увагу було приділено критиці буржуазного націоналізму як зброї противників міжнародної розрядки, буржуазного «українознавства», а також расистських концепцій сучасного

сіонізму. В центрі уваги учасників секції було дослідження досвіду країни розвинутого соціалізму в успішному розв'язанні національного питання, а також органічної єдності пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

В цілому конференція свідчила про високий рівень і наступальний характер науково-дослідної роботи в галузі критики буржуазних і ревізіоністських ідеологічних концепцій. Було обговорено широке коло питань, пов'язаних з викриттям класової суті найновіших теорій і доктрин сучасного антикомунізму і антирадянщини, розкрито пропагандистські прийоми наших ідейних противників, що застосовуються, з одного боку, для спотворення марксистсько-ленінського вчення, принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського способу життя, а з другого, — для «лакування» капіталізму, «доведення» фальшивої тези про його трансформацію в якесь нове суспільство без експлуатації і соціальних контрастів.

Учасники конференції підкреслили актуальність комплексної розробки таких проблем, як економічне змагання двох соціальних систем, політичні і філософські застави сучасного реформізму і ревізіонізму, марксистсько-ленінська концепція прав людини та її спотворення в буржуазній науці, національне питання в капіталістичному світі, методологічні аспекти науково-технічної революції як фактора соціального розвитку в умовах соціалізму і капіталізму, викриття ідеологічного і політичного альянсу українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму.

На конференції з науковими повідомленнями виступили співробітники Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України: чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков, д-р філос. наук В. В. Косолапов, д-р екон. наук В. М. Мазур, доктори історичних наук Л. П. Нагорна і Р. Г. Симоненко, кандидати філософських наук Б. Б. Жилін і В. Г. Королюк, кандидати історичних наук М. М. Варварцев, М. М. Соломатін, І. С. Хміль.

В роботі конференції взяли участь відповідальний працівник ЦК КПРС С. П. Гавриш, завідувачі відділами ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко і Ф. М. Рудич.

М. С. (Київ)

ПРО ЗАВЕРШЕННЯ ПІДГОТОВКИ ДО ВИДАННЯ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

30 червня 1977 р. на засіданні Президії АН УРСР було розглянуто питання про завершення підготовки «Історії Української РСР» у восьми томах (десяти книгах).

Директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв у своїй доповіді докладно охарактеризував стан справ. Робота великого колективу на-

уковців, відзначив він, наближається до кінця. В інституті завершено підготовку рукописів усіх десяти книг. Свого часу макети томів широко рецензувалися науковою громадськістю республіки, було одержано сотні рецензій з конкретними пропозиціями щодо підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня рукописів. Після врахування зауважень і побажань рецензентів авторські колективи і редколегії томів підготували остаточні варіанти рукописів, які пройшли апробацію у провідних наукових установах країни — Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституті історії СРСР АН СРСР, Інституті воєнної історії Міністерства оборони СРСР, Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Творча робота над текстом не припинилася і після передачі рукописів до видавництва.

А. Г. Шевелєв повідомив, що в результаті мобілізації зусиль всього колективу працівників Інституту історії АН УРСР на підготовку багатотомної «Історії Української РСР» забезпечено виконання затвердженого Президією АН УРСР графіка виходу книг у світ: по чотири в 1977—1978 рр. і дві в першому півріччі 1979 р. На кінець червня ц. р. уже набрано сигнальні аркуші шостого тому, завершено редакторську роботу над другою версткою першої книги першого тому, виготовлено першу верстку п'ятого тому і передано на виробництво першу верстку сьомого тому. Отже, до 60-річчя Великого Жовтня передплатник одержить першу книгу першого тому, якою відкривається видання, і три томи з історії радянського суспільства, зокрема том, присвячений подіям Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Багато зроблено і по темах, які виходять у світ наступного року. Так, третій том вже передано на виробництво і незабаром його авторський колектив одержить першу верстку. В роботі над виданням головній редколегії і всьому колективу інституту велику допомогу подають Відділ науки і учбових закладів ЦК Компартії України і Президія АН УРСР.

Однак у підготовці багатотомної «Історії Української РСР», відзначив А. Г. Шевелєв, мають місце певні недоліки. Так, за перші 4—5 років після прийняття постанови про видання багатотомної «Історії Української РСР» було підготовлено лише макет першої частини п'ятого тому і чорнові варіанти двох томів, а майже всю роботу довелося виконувати за останні 4 роки. Це викликало значне перевантаження науковців інституту. Велика за обсягом робота авторів і членів редколегій над рукописами після передачі їх у видавництво здебільшого не враховується у планах науково-дослідної роботи, що викликає додаткову перевантаженість співробітників. Не всі члени головної редколегії і редколегій томів працюють з повною віддачею. Іноколи порушуються строки подан-

ня рукописів у видавництво. Трапляються випадки неякісного редагування окремих текстів. Необхідні виправлення у тексті п'ятого тому згідно з одержаними рецензіями робилися із запізненням.

У співдоповіді голови комісії чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценка було відзначено, що колектив авторів, редколегії томів, головна редакційна колегія і видавництво «Наукова думка» здійснили значну за обсягом і змістом роботу, рукописи готуються на достатньому ідейно-теоретичному і науковому рівні, проведено широку апробацію текстів науковцями провідних установ республіки і всієї країни. Разом з тим В. І. Куценко підтвердив правильність названих у доповіді директора Інституту історії АН УРСР недоліків і навів приклади конкретних недоробок у рукописах, переданих до видавництва.

В обговоренні доповідей взяли участь директор видавництва «Наукова думка», канд. фіз.-мат. наук Ю. О. Храмов, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, проф. В. І. Клоков, директор Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук І. І. Артеменко і віце-президент АН УРСР, акад. І. К. Білодід.

У заключному слові президент АН УРСР, акад. Б. Є. Патон сказав, що видання багатотомної «Історії Української РСР» є найважливішою роботою істориків республіки за роки Радянської влади, своєрідним екзаменом для всіх суспільствознавців Академії наук. Можна із задоволенням відзначити, що робота проходить цілком успішно. Разом з тим виявлено певні недоліки. Ми повинні, зазначив доповідач, категорично вимагати їх усунення. Б. Є. Патон дав ряд конкретних пропозицій по окремих пунктах постанови Президії АН УРСР і висловив упевненість у тому, що колективи Інституту історії АН УРСР і видавництва «Наукова думка» підготують багатотомну «Історію Української РСР» на високому науковому рівні.

Президія АН УРСР зобов'язала інститут і видавництво спрямувати зусилля авторських колективів та редколегій на забезпечення високого ідейно-теоретичного рівня восьмитомної «Історії Української РСР», вжити рішучих заходів до налагодження ритмічної роботи над рукописами і верстками томів, забезпечити суворе дотримання строків виходу в світ усіх томів згідно із затвердженим графіком. Відділенню історії, філософії та права АН УРСР запропоновано взяти під свій безпосередній контроль підготовку і вихід у світ першої книги першого тому як необхідну передумову своєчасного випуску всього видання, а також п'ятого тому. З 1978 р. інститут історії має розпочати роботу над виданням восьмитомної «Історії Української РСР» російською мовою. Заплановано також на основі цієї праці підготувати однотомник «Історії УРСР» українською, російською та англійською мовами.

С. К. (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 20-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

12 липня ц. р. на спільному засіданні Вчених рад Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулось урочисте відзначення 20-річчя «Українського історичного журналу».

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук П. С. Сохань, який відкрив засідання, сердечно привітав членів редколегії і колектив редакції з ювілеєм.

З доповіддю, присвяченою 20-річчю журналу, виступив його головний редактор, д-р істор. наук П. М. Калениченко. Він проаналізував 20-річний шлях «Українського історичного журналу», а також визначив далішні перспективи в його роботі.

Створення «Українського історичного журналу» було переконливим свідченням величезного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про даліший розвиток історичної науки в СРСР і, зокрема, в нашій республіці. Проблеми і питання, що висвітлюються на його сторінках, цілком підпорядковані завданням, які стоять перед усією радянською історичною наукою. Важлива роль журналу і в справі координації наукових досліджень.

Авторський актив журналу досить широкий. Більшість авторів — кияни, однак і інші міста України представлені в ньому досить повно. Авторами багатьох важливих статей були історики з Москви, Ленінграда, столиць братніх республік, а також із зарубіжних соціалістичних країн — Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, НДР.

Переважна більшість тиражу журналу розповсюджується в УРСР і частково — в інших республіках Радянського Союзу. Деяка частина його йде і за кордон, зокрема, в Польщу, Чехословаччину, США, Канаду, Японію.

Ось уже 20 років, підкреслив доповідач, «Український історичний журнал» стоїть на передньому краї історичної науки в нашій країні. Здобутки журналу стали можливими завдяки тій величезній допомозі, яку постійно подають йому Центральний Комітет Компартії України, Президія Академії наук УРСР, Вчені ради і дирекції обох інститутів-видавців.

XXV з'їзд КПРС поставив перед історичною наукою важливі й відповідальні

завдання. Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» також зобов'язує істориків глибоко і переконливо показувати величні звершення, які відбулися в нашій країні за роки Радянської влади. Широкі шляхи для дослідження найважливіших проблем історії радянського суспільства відкриває й Проект нової Конституції СРСР.

Усе це покладає велику відповідальність і на «Український історичний журнал». 20-річний досвід його існування, сказав на закінчення П. М. Калениченко, свідчить про те, що він і надалі виконуватиме покладені на нього важливі завдання.

З вітальним словом на адресу журналу виступили вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України канд. істор. наук В. В. Сухарев, вчений секретар Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. М. Хворостанський, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук А. В. Санцевич, зав. проблемною групою Інституту історії партії при ЦК Компартії України канд. істор. наук В. М. Нем'ятій, проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, д-р істор. наук М. О. Буцько.

У заключному слові П. С. Сохань подякував виступаючим і побажав далішніх творчих успіхів членам редколегії і колективу редакції в їх роботі.

На ім'я головного редактора журналу надійшов ряд вітальних телеграм і листів від наукових установ, кафедр вузів і окремих науковців республіки, зокрема від викладачів кафедр історії КПРС природничих факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кафедри історії Київського інституту культури ім. О. Є. Корніючка, колективів Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), історичних факультетів Одеського, Харківського і Чернівецького державних університетів, кафедр історії КПРС Дніпропетровського і Львівського університетів, кафедр історії СРСР та історіографії і джерелознавства Дніпропетровського університету, колективів Кіровоградського і Луцького педагогічних інститутів, Дубнівського райкому Компартії України Ровенської області та ін.

В. І. Кузнецов (Київ)

ВШАНУВАННЯ В. І. КЛОКОВА З НАГОДИ ЙОГО ЮВІЛЕЮ

24 червня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулись урочисті збори наукових співробітників і представників громадсь-

кості, присвячені вшануванню завідуючого відділом, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії Українсь-

кої РСР, полковника запасу, Героя Радянського Союзу Всеволода Івановича Клокова з нагоди 60-річчя з дня його народження.

В. І. Клоков народився 25 червня 1917 р. у м. Усть-Катаві Челябінської області в сім'ї заводського майстра. Після закінчення середньої школи він пішов працювати на виробництво. Потім — робітфак, паровозний факультет Томського інституту інженерів залізничного транспорту. У 1939 р., коли почалися воєнні дії Фінляндії проти Радянського Союзу, молодий інженер добровільно вступив до Червоної Армії.

Початок Великої Вітчизняної війни В. І. Клоков зустрів командиром гармати у складі авіадесантної бригади. Потрапивши у вороже оточення, він з групою бійців приєднався до Чернігівського обласного партизанського загону, який згодом переріс у Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання, очолюване двічі Героєм Радянського Союзу генерал-майором О. Ф. Федоровим. У лавах цього партизанського формування В. І. Клоков пройшов шлях від мінера-підіривника до заступника командира 1-го батальйону, став членом Комуністичної партії. Кращий мінер Чернігівсько-Волинського з'єднання В. І. Клоков та очолювана ним диверсійна група підірвали 102 ворожих ешелони. З них 6 пустив під укіс особисто В. І. Клоков. У травні 1944 р., незабаром після виходу з'єднання у радянський тил, ЦК КП(б)У посилав Всеволода Івановича разом з іншими досвідченими партизанськими керівниками в окуповану ворогом Словаччину, щоб допомогти народів цієї країни в антифашистській боротьбі. В. І. Клокова було призначено начальником штабу загону ім. Я. Жижки, потім — комісаром бригади ім. О. В. Суворова. Він проводив велику організаторську, бойову і масово-політичну роботу серед словацьких солдатів, радянських партизанів і місцевого населення. Генеральний секретар ЦК Компартії Чехословаччини Густав Гусак назвав ім'я відважного партизана В. І. Клокова у числі інших радянських командирів, яким належить особлива заслуга в розвитку антифашистської боротьби у цій країні. За активну участь в організації партизанського руху на Україні В. І. Клоков 2 травня 1945 р. був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Він є кавалером 25 високих нагород Радянського уряду, а також орденів і медалей зарубіжних країн.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни В. І. Клокова було послано на роботу до Києва, у Комісію по історії Вітчизняної війни при АН УРСР. Після розформування Комісії В. І. Клоков почав працювати в Інституті історії АН УРСР. Тут він успішно досліджує історію партизанського руху на Україні. У 1948 р. В. І. Клоков захистив кандидатську дисертацію і став старшим науковим співробітником, а

в 1962 р. — доктором історичних наук, завідувачим відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн. З 1969 р. він очолює новостворений відділ історії Великої Вітчизняної війни.

Наслідком наукової діяльності В. І. Клокова є понад 100 друкованих праць (з них 21 видано за кордоном). Перу вченого належать монографічні дослідження з історії другої світової війни — «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (у співавторстві) (К., 1957), «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)» (К., 1961), «Всемирно-исторический подвиг» (К., 1975) та ін. Він є одним з членів редколегій та авторів колективних праць — «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945 гг.)» (К., 1970), «История второй мировой войны 1939—1945 гг.», т. 7 (М., 1976) та ін. За участь у створенні 3-го тому тритомного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1969) В. І. Клоков у 1970 р. удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР. Професором В. І. Клоковим підготовлено 10 кандидатів і докторів наук.

Відомий дослідник історії Великої Вітчизняної війни В. І. Клоков представляв істориків УРСР на 15 міжнародних наукових форумах, у тому числі на конгресі Міжнародної федерації борців Опору у Відні (1959), XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві (1973), на конференції, присвяченій історії другої світової війни, що відбулася в 1975 р. у Загребі (Югославія), та ін. Усього професор В. І. Клоков здійснив 20 наукових відряджень до 9 зарубіжних країн. Плідно працював він і як член редколегії міжнародного журналу «Тетради Спротивлення», а також у складі історичної комісії Міжнародної Федерації борців Опору.

Поряд з науково-дослідницькою роботою В. І. Клоков проводить активну громадсько-політичну діяльність. Він неодноразово обирався секретарем партбюро інституту, членом Радянського райкому Компартії України, депутатом Радянської райради м. Києва, членом партійного комітету АН УРСР. Заслуженого авторитету вчений набув і як член бюро правління Українського відділення Товариства чехословацько-радянської дружби, член Радянського комітету ветеранів війни, член Комісії в справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР. В. І. Клоков — відомий у республіці лектор, пропагандист, який віддає багато сил і часу військово-патріотичному вихованню молоді.

На урочистих зборах з поздравленнями та привітаннями на адресу ювіляра звернулися Генеральний консул ЧССР у Києві Богуміл Поспішил, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, заст. голови Комісії в

справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР Л. П. Дрожижін.

Від наукової громадськості ювіляра поздоровили зав. відділом інституту, головний редактор «Українського історичного журналу», д-р істор. наук П. М. Калениченко, зав. відділом інституту, канд. істор. наук І. С. Хміль, старші наукові співробітники д-р. істор. наук І. М. Кулинич, кандидати історичних наук В. П. Сидоренко і В. С. Коваль, завідувачі кафедрами Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктори історичних наук професори А. К. Мартиненко і В. І. Стрельський, канд. істор. наук, доцент КДУ Г. П. Міщенко, керівник проблемної групи по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук, доц. В. М. Нем'ятний, професор Київського інституту інженерів цивільної авіації П. В. Дніпровський, професор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ М. О. Буцько, канд. істор. наук, доцент Київського педінституту ім. О. М. Горького А. Ф. Трубайчук, канд. істор. наук А. В. Кудрицький, учений секретар Центральної наукової бібліотеки АН УРСР Т. В. Іваненко, зав. редак-

цією видавництва «Наукова думка» М. М. Вівденко. Від бойових соратників-партизанів ювіляра привітали С. Г. Панфілов, Б. Д. Поліщук, К. К. Попов.

25 липня 1977 р. за заслуги в розвитку історичної науки та підготовці наукових кадрів Президія Верховної Ради УРСР присвоїла професору В. І. Клокову звання заслуженого діяча науки Української РСР.

На ім'я ювіляра надійшло близько 100 вітальних адрес, телеграм, листів та пам'ятних подарунків. Його поздоровили Перший секретар ЦК Компартії Словацької Народної Республіки Йозеф Ленарт, Голова Словацької Національної Ради Вільям Шалгович, голова Радянського комітету ветеранів війни, двічі Герой Радянського Союзу генерал армії П. І. Батов, секретар того ж комітету, Герой Радянського Союзу О. П. Маресьєв, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, директор Інституту історії СРСР АН СРСР, акад. О. Л. Нарочницький, начальник Інституту воєнної історії МО СРСР, чл.-кор. АН СРСР генерал-лейтенант П. А. Жилин та багато інших друзів і колег. В Інституті історії АН УРСР було влаштовано виставку наукових праць В. І. Клокова.

М. К. (Київ)

ЗУСТРІЧІ НАУКОВЦІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ УЧЕНИМИ

9 червня 1977 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч співробітників інституту з членом ЦК Румунської комуністичної партії, проректором Бухарестського державного університету Тіту Джорджеску.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. С. Слабеев ознайомив румунського гостя із структурою і головними напрямками наукових досліджень інституту. Про наукову роботу, зокрема, відділу історії та міжнародних відносин соціалістичних країн розповіла чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. Потім румунський гість висвітлив основні напрямки наукової діяльності Бухарестського державного університету в галузі історії.

Для співробітників інституту Тіту Джорджеску прочитав лекцію, присвячену 100-річчю проголошення державної незалежності Румунії. Виступ викликав у присутніх значний інтерес. Доповідач відповів на запитання науковців.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. С. Слабеев від імені учасників зустрічі подякував Тіту Джорджеску за цікаву лекцію.

* * *

16 червня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч науковців інституту з відомим чехословацьким ученим, дослідником чехословацько-радянських відносин і співробітництвом, директором Інституту історії європейських соціалістичних країн Словацької Академії наук, проф. д-ром істор. наук Й. Грозієнчиком.

Директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев ознайомив Й. Грозієнчика з головними проблемами, над якими працює колектив інституту, докладно спинився на роботі над багатотомною «Історією Української РСР».

Про основні напрями роботи відділу історії та міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР, його наукову продукцію, присвячену, зокрема, 60-річчю Великого Жовтня, повідомила зав. відділом, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова.

У свою чергу професор Й. Грозієнчик розповів присутнім про останні наукові видання в Чехословаччині з питань чехословацько-радянських відносин, співробітництва ЧССР з іншими соціалістичними країнами, про нові дослідження, які готує

видати Інститут історії європейських соціалістичних країн до 60-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Й. Грозієнчик у своєму виступі відзначив прагнення чехословацьких істориків до тісніших контактів і співробітництва з радянськими істориками, зокрема з науковцями Інституту історії АН УРСР.

На закінчення чехословацькому вченому було подаровано книгу «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970)», підготовлену науковцями Інституту історії АН УРСР.

Зустріч пройшла в дружній, теплій обстановці.

* * *

22 червня ц. р. гостем науковців Інституту історії АН УРСР був заст. директора Інституту історії Болгарської Академії наук, канд. істор. наук Васил Василев.

На зустрічі були присутні вчені інституту — спеціалісти вітчизняної історії та історії зарубіжних соціалістичних країн.

Заступники директора Інституту історії

АН УРСР д-р істор. наук П. С. Сохань та канд. істор. наук І. С. Слабеев ознайомили болгарського вченого з історією і структурою інституту та з основними напрямками його роботи. Д-р істор. наук І. М. Кулинич розповів про наукову тематику відділів історії зарубіжних країн, а також історії та міжнародних відносин соціалістичних країн.

Болгарського вченого цікавили питання про видання історії міст і сіл Української РСР, про роботу науковців республіки над восьмитомною історією України. «Зараз болгарські вчені працюють над виданням багатотомної історії Болгарії, — сказав В. Василев, — і обмін досвідом з радянськими істориками буде для нас дуже корисним».

Васил Василев із задоволенням відповів на запитання науковців Інституту історії АН УРСР щодо структури Інституту історії Болгарської Академії наук, останніх наукових праць болгарських учених.

Зустріч пройшла у винятково теплій, товариській обстановці.

М. В. Знаменська (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 150-РІЧЧЯ «СЕРБСЬКОЇ МАТИЦІ»

Цього року у Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії широко відзначалося 150-річчя «Сербської матиці» — товариства, заснованого в угорському місті Пешті групою сербських діячів культури. Його учасники прагнули в умовах поневолення значної частини сербських земель Австрійською монархією вслякко сприяти розвитку національної культури шляхом видання і розповсюдження книг та журналів рідною мовою, створення бібліотек, колекціонування творів мистецтва. «Сербська матиця» відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості і культури сербського народу. Тривалий час вона була центром, навколо якого гуртувалися сербські (й взагалі південнослов'янські) діячі науки і культури. Під впливом «Сербської матиці» та за її зразком аналогічні товариства у XIX ст. виникли й в інших слов'янських землях Австрійської монархії, зокрема в Галичині. В 1864 р. «Сербська матиця» перебазувалася в м. Новий Сад, яке стало політичним і культурним центром сербів Воеводини. Проте в умовах буржуазного ладу нерідко до керівництва товариством приходили консервативні елементи, що негативно позначалося на його діяльності.

Поворотним пунктом в історії «Сербської матиці» стали визволення Югославії від німецько-фашистських загарбників, перемога в країні народно-демократичної ре-

волюції та розгортання соціалістичного будівництва.

За час свого існування «Сербська матиця» видала твори багатьох сербських і зарубіжних письменників, чимало наукових і науково-популярних праць, налагодила видання ряду журналів, першим з яких був «Літопис «Сербської матиці», створила цінну бібліотеку (близько 500 тис. томів), архів та музей, на базі якого відкрито картинну галерею. У 50—60-х роках XX ст. «Сербська матиця» була реорганізована. Основним її завданням стала науково-дослідна робота в галузі гуманітарних наук: історії, літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства.

Завдяки багатогранній діяльності, великому внеску у розвиток культури соціалістичної Югославії «Сербська матиця» завоювала широку популярність не лише на батьківщині, але й за кордоном. Рік у рік розширюються її контакти і співробітництво з науковими установами інших країн, у тому числі й з радянськими.

У зв'язку з 150-річчям «Сербської матиці» 6—9 квітня 1977 р. в м. Новий Сад (СФРЮ) відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Культурно-політичні рухи народів Габсбурзької монархії в XIX ст.», організована «Сербською матицею» і університетом м. Новий Сад. В її роботі взяли участь учені СФРЮ, СРСР, ЧССР, ПНР, НДР, США та інших країн,

що досліджують проблеми суспільно-політичного і культурного розвитку народів Центральної та Південно-Східної Європи у XIX ст.

Вступним словом конференцію відкрив голова «Сербської матиці» акад. Младен Лесковац. З привітаннями до її учасників звернулися державні діячі Воеводини, представники ряду університетів і наукових установ.

На конференції було заслухано більше 40 доповідей, в яких узагальнено результати досліджень з історії суспільно-політичного розвитку та культури слов'янських народів, що перебували в складі Габсбурзької монархії, їх культурних взаємовідносин, ролі культурно-освітніх установ типу «Сербської матиці», а також різних суспільно-політичних течій і угруповань у національно-визвольному русі та житті цих народів в епоху формування буржуазних націй.

Активну участь у роботі конференції взяли радянські історики, які зробили такі доповіді: «Порівняльна характеристика ідейно-програмних принципів суспільних напрямків у слов'янських землях Австрійської імперії в першій половині XIX ст.»

(д-р істор. наук І. І. Лещиловська, *Москва*), «Вклад слов'янських матиць у розвиток національної самосвідомості» (д-р істор. наук, проф. С. О. Мильников, *Ленінград*), «Револьюційна демократія і буржуазні революціонери в сербському національно-визвольному русі кінця 60 — початку 70-х років XIX ст.» (д-р істор. наук В. І. Фрейдзон, *Москва*), «Живан Жуєвич про воеводинських сербів» (д-р істор. наук, проф. В. Г. Карасьов, *Москва*), «Вірмени Габсбурзької монархії кінця XVIII — першої половини XIX ст.» (канд. істор. наук М. Л. Оганесян, *Єреван*), «З історії українсько-південнослов'янських культурних зв'язків у першій половині XIX ст. і заснування «Галицької матиці» (канд. істор. наук Ф. І. Стеблій, *Львів*).

Матеріали конференції будуть видані окремою книгою.

Конференція стала важливою подією в культурному житті Югославії і свідчила про велике значення зв'язків науковців різних країн для дослідження історії народів Центральної, Південної та Східної Європи.

Ф. І. Стеблій (*Львів*)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КІПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

20 червня 1977 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Іванов В. Ф. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і діяльність більшовиків серед російських військовополонених в роки першої світової війни.

Варзацький В. Д. (Одеса) — Боротьба більшовиків за залучення демократичного офіцерства на бік соціалістичної революції (лютий 1917 р.— лютий 1918 р.).

Шпаков А. М. (Львів) — Роль політорганів Червоної Армії в утворенні органів Радянської влади в ході боротьби з внутрішньою контрреволюцією і визволення України від іноземних інтервентів (1919—1920 рр.).

Чуб М. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню робітничого класу. (З досвіду партійних організацій України. 1921—1925 рр.).

Конишев В. І. (Донецьк) — Діяльність політорганів і партійних організацій Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії по вихованню масового героїзму воїнів в десантних операціях в роки Великої Вітчизняної війни.

Зайцева З. І. (Київ) — Діяльність партії по забезпеченню авангардної ролі комуністів на промислових підприємствах України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Стетюха Н. В. (Київ) — Комуністична партія — організатор народної боротьби проти німецько-фашистських загарбників в промислових районах України в роки Великої Вітчизняної війни.

Величко А. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню трудової і політичної активності робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки.

Коханова О. Л. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню продуктивності праці в промисловості (1951—1955 рр.).

Кравчук Г. Н. (Одеса) — Діяльність політорганів, партійних і комсомольських організацій по ідейно-політичному вихованню армійської молоді. (На матеріалах Ки-

івського, Одеського і Прикарпатського військових округів. 1946—1955 рр.).

Мандрика В. Є. (Ніжин) — Діяльність партійних організацій України по атеїстичному вихованню трудящих (1951—1958 рр.).

Бабак Т. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по вихованню робітничої молоді на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна (1966—1970 рр.).

Безунова Л. Т. (Донецьк) — Участь комсомолу України і молодіжних організацій Польської Народної Республіки в зміцненні радянсько-польської дружби (1959—1975 рр.).

Бобошко Д. С. (Одеса) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні робітничої молоді в системі професійно-технічної освіти. (На матеріалах України. 1971—1975 рр.).

Єфремова Г. М. (Вінниця) — Діяльність Компартії України по атеїстичному вихованню трудівників села (1961—1970 рр.).

Ілляш Т. В. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню громадсько-політичної активності студентської молоді (1971—1975 рр.).

Ішук В. М. (Полтава) — Боротьба Компартії України за зміцнення соціалістичної дисципліни праці на промислових підприємствах республіки (1966—1970 рр.).

Колонтай В. Я. (Ворошиловград) — Діяльність Компартії України по пропаганді економічних і виробничо-технічних знань серед трудівників села (1966—1970 рр.).

Козловська О. М. (Львів) — Діяльність КПРС по вихованню у колгоспного селянства комуністичного ставлення до праці. (На матеріалах Української РСР. 1971—1975 рр.).

Кравченко В. П. (Сімферополь) — Організаційно-партійна та ідейно-виховна робота партійних організацій в трудових колективах океанічного риболовства. (На матеріалах партійних організацій Азовсько-Чорноморського басейну. 1966—1975 рр.).

Ляшенко В. Г. (Харків) — Партійні організації України в боротьбі за поліпшення якості продукції і посилення режиму економії в промисловості (1971—1975 рр.).

Мелешко П. А. (Донецьк) — Боротьба Комуністичної партії України за дальший розвиток енергооснащеності сільськогосподарського виробництва в умовах розвинутого соціалізму.

Панченко А. І. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню виробничої та громадсько-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції (1971—1975 рр.).

Талан А. Г. (Київ) — Роль партійної преси в пропаганді радянського способу життя в світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

Чалик П. О. (Дніпропетровськ) — Керівництво КПРС створенням і розвитком комплексної системи охорони навко-

лишнього середовища. (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України. 1966—1975 рр.).

Чоповський М. Ю. (Івано-Франківськ) — Удосконалення форм і методів партійної роботи по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. (На матеріалах партійних організацій України. 1971—1975 рр.).

Траверсе О. О. (Полтава) — Партійне керівництво підготовкою і вихованням технічних кадрів. (На матеріалах середніх спеціальних учбових закладів Української РСР. 1966—1970 рр.).

Божко В. М. (Одеса) — Удосконалення форм і методів партійного керівництва комуністичним вихованням молоді. (На матеріалах партійних організацій України. 1971—1975 рр.).

Коноваленко В. П. (Одеса) — Діяльність сільських райкомів партії по здійсненню спеціалізації і аграрно-промислової інтеграції сільськогосподарського виробництва. (На матеріалах партійних організацій України. 1971—1975 рр.).

Кравцов А. І. (Харків) — Удосконалення форм і методів партійної роботи на підприємствах промисловості. (На матеріалах партійних організацій України. 1966—1970 рр.).

Мороховець Н. М. (Київ) — Діяльність Ленінського комсомолу по ідейно-політичному вихованню сільської молоді. (На матеріалах комсомольських організацій України. 1971—1976 рр.).

Івченко А. Г. (Харків) — Періодична преса як джерело вивчення партійного керівництва культурним будівництвом на Україні в роки довоєнних п'ятирічок.

Савельєв В. Л. (Київ) — Викриття буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства.

Цибульник В. В. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді в період розвинутого соціалізму. (На матеріалах англо-американської історіографії).

Шаблій О. П. (Харків) — Преса України як джерело вивчення історії комсомолу в період будівництва соціалізму в СРСР (1926—1937 рр.).

Яцко Б. А. (Київ) — Критика західнолітвської історіографії партизанської боротьби на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

МОНОГРАФІЇ

Гаврилова Г. Г. (Полтава) — Комуністична партія на чолі боротьби робітничого класу за підвищення продуктивності праці в промисловості. (На матеріалах Української РСР. 1921—1925 рр.).

Пономаренко Г. Я. (Донецьк) — Комуністична партія на чолі політичної і трудової активності робітничого класу. (З досвіду роботи партійних організацій Донбасу. 1926—1929 рр.).

Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. В 2-х т. Т. 2. 1941—1976, Политиздат Украины, К., 1977, 1083 с.

ЛЕНІН В. І. — До роковин Жовтневої революції. 1918—1922. Промови, доповіді, статті, Політвидав України, К., 1977, 151 с.

В. І. Ленін, КПРС про єдність партії. Збірник документів, Політвидав України, К., 1977, 528 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року, Політвидав України, К., 1977, 18 с.

АЛПАТОВ Н. І. — Нас экзаменует океан, изд-во «Таврія», Симферополь, 1977, 79 с.

БОЕВ Ю. — СССР—Франция. [Традиции и современность], Политиздат Украины, К., 1977, 88 с.

БУРТЯК Г. Я. — Дієвість партійної інформації, вид-во «Маяк», Одеса, 1977, 103 с.

В семье единой. Из опыта работы партийных организаций соревнующихся областей Украины, России, Белоруссии и Молдавии по интернациональному воспитанию трудящихся, Политиздат Украины, К., 1977, 143 с.

ВИНОКУР І. С., ТИМОЩУК Б. О. — Давні слов'яни на Дністрі. Історико-краєзнавчі нариси, вид-во «Карпати», Ужгород, 1977, 111 с.

ГРИНЮК П. Ф., ЧЕРНЕНКО І. С., ЯШИН Я. С. — Комуністичні і робітничі партії світу. Довідник. Вид. 4-е, перероб. і доп., Політвидав України, К., 1977, 251 с.

ГУМЕНЮК Б. — Громовиці над Шепетівкою, Політвидав України, К., 1977, 92 с.

ГУСЕВ О. — Прометеевы мосты, Политиздат Украины, К., 1977, 191 с.

ЗАБАРКО Б. М. — XXV з'їзд КПРС про розвиток світового революційного процесу, Політвидав України, К., 1977, 80 с.

Зброєю слова. З досвіду лекційної пропаганди партійних організацій, Політвидав України, К., 1977, 238 с.

ІВАНОВ-ПОТЬОМКІН І. — У боротьбі за партію нового типу. [Більшовицькі організації України між II і III з'їздами РСДРП], Політвидав України, К., 1977, 152 с.

КИЗЯ Л. Е. — Доверие. [О секретаре Ровенского подпольного обкома партии В. А. Бегме], Политиздат, М., 1977, 80 с.

Когда активно действует агитколлектив. Сборник статей, изд-во «Прапор», Харьков, 1977, 79 с.

ЛИХОЛАТ А. — Ленінська національна політика партії в дії, Політвидав України, К., 1977, 87 с.

МИРОНОВ Б. А., МОКРЕЦОВ Е. В., ХОРТЕНКО А. Ф. — Кузница степных кораблей, изд-во «Таврія», Симферополь, 1977, 127 с.

МРИГА В. В. — Демократія розвинутого соціалізму, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.

Научно-техническая революция и мировой революционный процесс, Политиздат Украины, К., 1977, 429 с.

ОВСЮК О. — Індустрія сенсацій і диверсій, Політвидав України, К., 1977, 79 с.

ПЕТЕРС І. А. — Великий Жовтень і революційне перетворення світу, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.

ПРИЙМЕНКО А. І. — Легальные организации рабочих Юга России в период империализма [1895 г. — февраль 1917 г.], «Вища школа», Главное издательство, Киев—Донецк, 1977, 163 с.

Развитие народного образования в Украинской ССР. [Справочные материалы], изд-во «Радянська школа», К., 1977, 32 с.

СТАФІЙЧУК І. — Високе звання комуніста, Політвидав України, К., 1977, 71 с.

ТАРАСОВ К. К., ХРАПУНОВ П. Ф. — Возрождение. [Днепропетровск. 1941—1955 гг.], изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1977, 175 с.

Харьковщина в десятой пятилетке. Социально-экономический очерк. Изд. 2-е, испр. и доп., изд-во «Прапор», Харьков, 1977, 151 с.

ШАБАТИН П. — Чуйським трактом. Подорожні нотатки, вид-во «Радянський письменник», К., 1977, 154 с.